

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 11

-
- Eesti põllumajanduspoliitika ja kollektiivmajandid . . . Ilkka Alanen
 Karl XII müstiline surm Margus Laidre
 Raudpea. Romaan Põhjasõjast Enn Kippel
 Rõõmulaul I. G. H. S.
 G. W. Leibniz ja Põhjasõja-aegne Venemaa Peeter Mürsepp
 Vürstlik kaasus: Skinner vs. Strauss Jüri Lipping
 Urho Kaleva Kekkonen Helena Sepp
 Totemismist Mihkel Niglas
 Sissejuhatus suulisesse eesti keelde Tiit Hennoste

“Vaba Eesti”: Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 11 (140)

- Eesti põllumajanduspoliitika ja võitlus
kollektiivmajandite saatuse pärast
Ilkka Alanen 2259
Tõlkinud Mait Talts
- Karl XII müstiline surm — kas juhuslik kuul või mõrv?
Margus Laidre 2302
- Raudpea. Romaan Põhjasõjast: Katkendeid
Enn Kippel 2318
- Rõõmulaul
I. G. H. S 2341
Tõlkinud Kristi Salve
- Gottfried Wilhelm Leibniz ja Põhjasõja-aegne Venemaa
Peeter Müürsepp 2349
- Vürstlik kaasus: Skinner vs. Strauss
Jüri Lipping 2374
Tõlkinud Triinu Pakk-Allmann
- Urho Kaleva Kekkonen: Soome patrioot ja Eesti. III
Helena Sepp 2396
- “Vaba Eesti”: Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja. III
..... 2411

Totemismist	<i>Mihkel Niglas</i>	2422
<i>Arvustus: Maiad, müüt ja ajalugu. Popol Vuh. Kitšee maiade raamat. Hispaania keelest tõlkinud ja saatesõnaga varustanud Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa, 1999. 240 lk.</i>	<i>Tarmo Kulmar</i>	2450
Editorial note. Summaries		2454
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. VII	<i>Tiit Hennoste</i>	2463

HEA LUGEJA!

AKADEEMIA

tellimine 2001. aastaks on 324 krooni (12 numbrit aastas).

Üksiknumber maksab 36 krooni.

Kuid on võimalik ka kultuuriajakirjade kimpellimine.

Säästa oma raha!

Akadeemia+Vikerkaar = 409.- **Sääst 95.-**

Akadeemia+Keel ja Kirjandus = 404.- **Sääst 100.-**

Akadeemia+Looming = 434.- **Sääst 80.-**

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2301, 2395, 2421: Renate Strasseri illustratsioonid. Linool.

EESTI PÕLLUMAJANDUSPOLIITIKA JA VÕITLUS KOLLEKTIIVMAJANDITE SAATUSE PÄRAST

Ilkka Alanen

Tõlkinud Mait Talts

Viimasel kümnendil on Eesti peamiselt linlastest koosneva poliitilise eliidi üheks põhieesmärgiks olnud põllumajandustootmise erastamine, nõukogude ajale omaste kolhooside ja sovhooside asendamine Lääne tüüpi perekondlike tootmisüksustega. Käesolev artikkel keskendub sellele protsessile ning neile põhjustele, miks käivitus säärane poliitika hoolimata tõsiasi, et enamik endistest kolhoosi- ja sovhoositöötajatest oli suurtootmise säilitamise poolt. Siinkohal olen hüpoteesi korras esitanud järgmise oletuse: valitsusel polnud sel perioodil kuigi selget tegelikest oludest lähtuvat poliitikat. Samal ajal muutusid rahvusliku liikumise abstraktne restitutsiooni-ideoloogia ja valitsuse poolt hiljem üle võetud ultraliberalistlikud ideed põllumajandusreformi määravaks kinnisideeks, mis polnud kuigivõrd seotud tegelike igapäevaprobleemide lahendamisega. Ultraliberalismiks nimetan siinkohal pimedat usku eraomandi kõikvõimsusse ja turgu kui peamisse

“Agricultural policy and the struggle over the destiny of collective farms in Estonia” — *Sociologia Ruralis*, vol. 39, no 3, 1999.

majanduslike ja sotsiaalsete eesmärkide saavutamise vahendisse, antud juhul usku perefarmide süsteemi.

Dekollektiviseerimise lõpptulemus sõltus olulisel määral ka eri staatusgruppide vahelisest võitlusest maal. See võitlus leidis aset värskest formeerunud valitsuse poliitilise surve all, mida maaelanikkond ei suutnud enam kuigivõrd mõjutada. Kohalikud "võitlused" toetusid suurel määral kahele üleriigilisele sotsiaalsele võrgustikule, millest üks (nn vana kaader) koosnes peamiselt nõukogude administratiivsüsteemis juhtivatel kohtadel olnud kohalikest inimestest, teine (nn uus kaader) seevastu kasvas välja rahvuslikust liikumisest, eelkõige selle parempoolsest tiivast. See võitlus polnud iseenesest tekkinud raskuste põhjuseks, küll aga aitas mõnel määral kaasa dekollektiviseerimise kujunemisele anarhistlikuks ja destruktiivseks protsessiks. Kohalikest vastuloludest märksa olulisem oli maaelanikkonna otsustav vastuseis valitsuse poliitikale, see aitas ära hoida veelgi ulatuslikumat kahju. Hoolimata valitsuse poliitikast on tehnoloogiliselt kõrgetasemeliste perekonnafarmide kõrval laialdaselt omaks võetud nõukogudeaegseid ressursse ja infrastruktuure ära kasutatav kapitalistlikult organiseeritud suurtootmine.

BALTI RIIKIDE PÕLLUMAJANDUSREFORMIDE ÜHINE IDEOLOOGILINE TAUST

Ajaloolis-poliitiliselt moodustavad Balti riigid erilise riikide rühma. 1990. aastate algul oli maaelanikkond küllaltki rohkearvuline, eriti Leedus. Sel asjaolul oli suur poliitiline tähtsus, sest okupatsiooniga kaasnenud vene immigrantide laine suundus peamiselt suurtesse linnadesse. Püsiva venepoolse kultuurilise surve tingimustes võis rahvuslike liikumiste linlastest juhtkond teha suurema panuse etniliselt ühtlasemale maaelanikkonnale. Lisaks oli Balti riikide põllumajandus nõukogude ajal võrreldes teiste liiduvabariikidega suhteliselt hästi arenenud. Seetõttu pidasid ka *perestroika* aja eksperdid põllumajandust tulevaste majanduslike ümberkorralduste "mootoriks" (Palm 1992; Uzdeviniene, Kilius 1993). Nii polnudki üllatav, et näiteks ühe 1991. a tehtud uuringu põhjal pidasid kõigi kolme Balti riigi elanikud just põllumajandust majanduse üldise taastamise aluseks (Liepins 1993).

Lõpuks on maaregioonidel Balti riikide ajaloos ka üldisemalt eriline koht. XIX sajandi rahvajuhid pärinesid peamiselt jõukamast talupoegkonnast ja kogu XIX sajandi rahvuslikku ärkamist võib pidada sotsiaalseks liikumiseks etniliselt teist päritolu kõrgklassi vastu. Radikaalsete, iseseisvuse saavutamise järel (1918) teostatud maareformide tagajärjel muutusid Eesti, Läti ja Leedu tõelisteks väikemaomanike riikideks. Küllaltki homogeenne väiketalupeogade kiht moodustas enamuse nende riikide rahvastikut, kuigi Eestis ja Lätis oli ka mõnevõrra tööstust (Lieven 1993: 50–64; Niitemaa, Hovi 1991).

Talupojaühiskond ja talupoeglikud arusaamad olid sügavalt kinnistunud ka Balti riikide rahvuslikus identiteedis. See lubab Anatol Lievenil väita, et “rahvuslik-kultuuriliselt kinnistunud tööka talupoja imago kujunes Balti maades 1990–1992 korraldatud põllumajanduslike reformide juhtmotiiviks.” (1993: 355.) Muidugi oli see kujutus tugevasti romantiseeritud, nõukogude perioodi raskete aegade poolt glorifitseeritud ning kujunes seeläbi erilise nostalgiallikaks uutele rahvuslikele liikumistele.

Austus põllumajanduse ja talupoegkonna vastu ei ole siiski piisav põhjus selgitamaks järgnevat sündmustekäiku. Kõigis kolmes vabariigis tekkis rahvuslikus taasärkamises mitu haru (olguigi et teatavate erinevustega). Põllumajanduspoliitikas vastandusid kaks neist selgemalt kui teistes valdkondades. Üks neist hõlmas peamiselt põlisrahvusest inimesi, kes töötasid nõukogude administratsioonis. Isegi paljud esikommunistid kujunesid rahvusliku liikumise juhtfiguurideks. Sellele traditsioonilisele (või ametlikule) “vasaktiivale” vastandus “paremtiib”, mis koosnes mitmesugustest vaimsetest ringkondadest ning mida ühendas täielik umbusk “vasaktiiva” suhtes. Paremtiiva jaoks oli põllumajanduse kollektiviseerimine üks olulisemaid sotsialismi “kuritegusid” ja kollektiivmajandeid peeti viimasteks allesjäänud kommunistliku võimu tugipunktideks, mis alles ootasid “purustamist” (Lieven 1993: 353). Eriti meelsasti kasutasid nad väljendit “punaparunid” kolhooside ja sovhooside juhtkondade suhtes, viidates seejuures ajaloolisele konfliktile mittepõlisrahvast mõisnike ja tavalise maarahva vahel. Samal ajal pidas see sügavalt nõukogudevastane kildkond end paradoksaalsel kombel (ning mingil määral isegi analoogiliselt leninlikule arusaamale) intellektuaalse eliidi “avan-

gardiks", nagu on olukorda iseloomustanud Anatol Lieven. Eliit oli veendunud, et ta tunnetab endale allutatud rahva huvisid paremini kui rahvas ise, keda peeti nõukogude võimu poolt rikutuks või muidu ignorantseks (Lieven 1993: 74).

Kõike seda silmas pidades on täiesti mõistetav, et rahvusliku liikumise juhtkond pidas perekonnatalude taastamist üheks oma keskseks eesmärgiks. Ideoloogiliselt jäiga perefarmide idee peamiseks kandjaks sai linliku taustaga rahvuslikult meelestatud intellektuaalide ja uue valitsuse funktsionääride küllaltki kitsas kiht. See ideoloogia mõjutas väga olulisel määral valitsuse poliitilisi samme, kuigi põllumajandusliku tootmise perspektiivid halvenesid drastiliselt üsna varsti pärast iseseisvuse taastamist augustis 1991. Olukorra halvenemisest hoolimata muutus sõjaeelsete omandisuhete taastamine põhiliseks poliitiliseks programiks kõigis kolmes riigis. See jäik restitutsiooniline rõhuasetus on hoolimata mõningatest olulistest korrektiividest jäänud samahästi kui muutumatuks. Nii näiteks on väidetud, et Eesti põllumajandusreform jäi nominaalselt neutraalseks talu tüübi ja suuruse suhtes, Lätis on soositud suurtalusid, Leedus aga on põhitähelepanu koondunud väikestele majapidamistele (*Agricultural...* 1997a: 7–10). Hoolimata erinevustest rõhuasetuses oli Eesti põllumajandusreformi "peamiseks eesmärgiks perekonna ja kooperatiivsete majapidamiste loomine, kasutades selleks kollektiiv- ning riigimajandite ehitisi ning tehnoloogiat" (Pajo, Tamm, Teinberg 1994: 8, 10). Seega, hoolimata reformipoliitikate mõningasest varieeruvusest ja reformi läbi viinud isikutest tingitud erinevustest, kujunes perefarmi projekt kõigis kolmes Balti riigis põllumajandusreformi ideoloogiliseks tuumaks.

REFORMIDE MAJANDUSLIK TAUST BALTI RIIKIDES

Annekteeritud Balti riikides kannatas põllumajandus NSVL kokkuvarisemise tagajärjel märksa enam kui teistes Kesk- ja Ida-Euroopa riikides. Selle põhjuseks oli varasemale kvaasikoloniaalsele tööjaotusele omaste majandussidemete katkemine. Üleliidulise agrotööstuskompleksi jaotussüsteemi hajumine tingis söödapuuduse ning tõi enne seda kaasa ka sealihja ja piimatoodete näiliselt piiramatut turu äralangemist. Üleminekuperioodi kaoti-

line olukord sundis valitsust avama piirid põllumajandustoodete vabaks impordiks ja ekspordiks, mis koos kiire turu deregulatsiooniga ja sellele järgnenud tarbija maksujõu vähenemisega tõi kaasa nõudluse vähenemise kodumaistele toiduainetele. Samas hakkas toodete omahind talupidajate jaoks ületama tootjahindu; see osaliselt johtus asjaolust, et toiduainetetööstus ja kaubandus võisid tänu monopoolsele seisundile lükata osa oma probleeme tootjate kaela.

Kõik Balti riigid liberaliseerisid põllumajandustoodete hinnad juba üsna iseseisvuse alguses. Samaaegselt vähenesid kõikjal valitsuste majanduslikud võimalused, seetõttu lõpetati kõige dramaatilisemal üleminekuperioodil (1991–1993) suurema osa põllumajandussubsidiidumide maksmine, mis olid isegi Lääne-Euroopa mõõdupuu järgi märkimisväärsed. Põllumajandus mitte üksnes lakkas olemast tulevikuunistuste "allikaks", vaid muutus isegi raskeks probleemiks (*Agricultural*... 1997b: 14–21).

Hoolimata ülalkirjeldatud sarnasustest arenes kolme maa põllumajanduspoliitika mõnevõrra erinevas suunas. Riiklikud toetused ja regulatiivmehhanismid tuli juba üsna varsti taastada. Järgnevalt (1995–1996) hakkasid Läti ja eelkõige just Leedu kaitsma kohalikku toodangut subsideeritud Lääne toodete eest keskmiselt 20–30-protsendiliste importtollidega. Ainult Eesti on seni jäänud kindlaks vabakaubanduse põhimõtetele. Alates 1996. aastast on lisaks hinnatoetusele sisse seatud rida otsetoetusi. Toetuspoliitika ja ekspordikanalite avanemine endise Nõukogude Liidu vabariikide (SRÜ maade) suunas on mõnevõrra stabiliseerinud olukorda Eestis (*Agricultural*... 1997b: 14–21).

Praeguse Venemaa majanduskriisi (alates 1998. aastast) puhkemine on taas üsna drastiliselt nõrgendanud Eesti põllumajanduse ekspordivõimalusi ja toonud kaasa muutusi ka põllumajanduspoliitikas. Toetudes käesoleval aastal (1999) minu juhitud uurimisrühma tehtud intervjuudele (millel peatume hiljem pikemalt), võib väita, et isegi parimatel piima- ja lihatootjatel pole praegu enam piisavaid eeldusi majanduslikult kasulikuks tegevuseks. Ilma oluliste muutusteta Eesti põllumajanduspoliitikas võib neidki majapidamisi oodata pankrot. Käesolev uurimus ei käsitle Venemaa kriisi mõju Eesti põllumajandusele. Ka ei ürita ma siin artiklis välja tuua Balti riikides põllumajandusreformile

järgnenud sündmuste sarnasusi ja erinevusi ning nende põhjusi. Kuid samas ilmneb, et hoolimata peaaegu identsest nõukogudeaegsest taustast on põllumajandusstruktuuride areng Eestis, Lätis ja Leedus kulgenud selgelt erinevat rada (Alanen 1998a, 1998b).

Järgevalt keskendumine Eesti probleemidele ja eelkõige ajavahemikule, mis järgnes vahetult dekollektiviseerimisele, s.t aastatele 1993–1995, mil areng kõigis Balti riikides omandas lõplikult oma eripärase kuju. Eesti-kesksusest johtub ka asjaolu, et olen siiani kogunud empiirilist materjali piisava järjekindlusega üksnes Eesti kohta. See puudutab eelkõige mikrotasandi andmeid, mis esitatakse artikli lõpus.

POLIITILISED IDEED, PARTEID JA MAELANIKKONNA HUVIDE VÄLJENDUMINE VAHETULT ENNE REFORMI

Kuigi vahetult pärast iseseisvumist (1991) ja põllumajanduse dekollektiviseerimist (1993) oli mõningaid positiivse restruktureerimise märke, on peamiseks tendentsiks põllumajanduses olnud pidev langus, mis praeguseks on küll juba peatumas. Selle suundumuse iseloomulikeks joonteks on laialdane põllumajandusliku maa söötijäämine, reformijärgsete põllumajandusettevõtete rasked probleemid, mis on kaasa toonud rohkearvulisi loobumisi ja otseseid pankrotistumisi ning ka üldist vaesumist ja isegi maaelanikkonna laostumist (Alanen 1998a, 1998b; Unwin 1998).

Mõistagi oli olukord keeruline ka teistes majandussektorites, kuid ikkagi tekib küsimus, miks viidi dekollektiviseerimine läbi moel, mis vastavalt minu uurimustele (mille tulemused esitame allpool) oli vastuolus maarahvastiku enamuse arvamusega. Kuidas oli võimalik, et valitsus läks vastuollu maaelanikkonna tahtega olukorras, kui ometi seesama maaelanikkond kujutas endast olulist potentsiaalset jõudu ja oli iseseisvusliikumises nii tähtsas ideoloogilises rollis (tänu eelkirjeldatud romantilisele ettekujutusele talupojast kui väikeomanikust). Ootuspärane oleks olnud pigem vastupidine variant. Maaelanikkond oleks võinud üsna vabalt hakata mängima otsustavat rolli ükskõik missuguse valitsuskoalitsiooni puhul, nagu suures osas Lääne Euroopast XIX sajandi

lõpul ja XX sajandi algul — nähtus, mis tegelikult määraski talurahvaküsimuse politiseerumise sajandivahetusel (Alanen 1995: 11–12; Hussain, Tribe 1981).

Säärast strateegilist reaalsust oleks tegelikult pidanud arvestama ka valitsuse poliitika, mistõttu edukamaks osutunud valitsused on pidanud lisaks imporditollide sisseseadmisele välja töötama ka riikliku täiendhariduse, konsultatsiooniteenuste ja teiste abisüsteemide programmi väikesemahulise põllumajanduse toetuseks (korvamaks puudusi, mis on sellele tootmisharule juba olemuslikult omased). Tegelikult asendas väiketootmine kui põllumajanduse “loomulik” vorm üsna kiiresti suurtootmise ning samamoodi asendusid ka vastavad mentaalsed struktuurid, s.t perefarmi ideoloogia kujunes üldiselt valitsevaks diskursuseks (Alanen 1991).

Kuid missugused olid maaelanikkonna huvid Eestis ja teistes postsotsialistlikes riikides üldisemalt? Sotsiaalsete gruppide huve uurinud teoretikud (näiteks Wegren 1996) on arvamusel, et inimesed on võimelised sõnastama oma huve, moodustama huvigruppe ja delegeerima kollektiivseid taotlusi poliitilistele parteidele, mis omakorda mõjutavad valitsuse tegevust. Säärane mõttekäik osutus paikapidamatuks olukorras, kus väiketootjate klassi polnud veel õieti välja kujunenudki, pigem oli tegu ideoloogilise tagapõhjaga “unistustega”.

Kasutaksin siinkohal jällegi ajaloolist analoogiat. Lähtuksin Lääne uurijate algselt pakutud skeemist, mida on hiljuti (vt Ruutsoo 1996: 110) kohandatud Eesti oludele. Selle põhimõtete kohaselt on huvide ja sellele vastava poliitika formeerumise protsess Balti riikides (nagu ka teistes postsotsialistlikes ühiskondades) olnud paradoksaalsel kombel vastupidine teistele analoogilistele arengukäikudele Euroopa ajaloos. Muutused Eesti ühiskonnas said alguse poliitilise protsessina, esmalt *perestroika*’na, seejärel poliitiliste rahvaliidumiste (mis Eestis kasvasid üle rahvuslikuks liikumiseks) esilekutsutud sündmustena, misjärel rahvaliidumiste kahest tiivast kasvasid iseseisvuse varajasel perioodil välja kõik olulisemad parteid. Kuigi rahvuslikud massiliikumised olid võimelised mobiliseerima suuri rahvahulki (seetõttu on Ruutsoo nimetanud selle perioodi ühiskonda “liikumiste ühiskonnaks”), ei suutnud kumbki selle tiibadest juurduda tsiiviilühiskonnas laia toetajaskonnaga poliitilise parteina (Ruutsoo

1996: 105). Üksnes tekkivad uut tüüpi majandusstruktuurid võisid panna aluse ka uut tüüpi huvide sõnastamisele ja tsiviilühiskonna tekkele. Euroopa ajaloos on toimunud vastupidine areng. Kõigepealt on moodustunud eri huvidega grupid, millele on järgnenud tsiviilühiskonna esmaste struktuuride kujunemine ja alles seejärel on osutunud võimalikuks strateegiliste osapoolte (partei-de) formeerumine, mis hakkavad välja töötama oma poliitikat, kuid juba üleriiklikke huviseid silmas pidades.

Kuigi mitmeparteisüsteem kujunes parlamentarismile üleminekul välja suhteliselt kiiresti, oleks olnud üsna raske ette kujutada, kuidas vana nõukogudeaegse tööjaotuse põhjal Eestis oleksid võinud formeeruda vastavate sotsiaalsete gruppide kollektiivsed huvid ning saada ka valitsuse poliitika aluseks (ENSV viimane Ülemnõukogu valiti 1990. aastal vabadel valimistel ja poliitilise organiseerumisvabaduse tingimustes, s.t vahetult enne Eesti riigi taasiseseisvumist).

Tegelikult pole Eesti valitsuse valikud seletatavad üldisemat laadi spekulatsioonidega inimgruppide huvide mõiste üle. Veel vähem võiks väita, et iseseisvusele eelnenud põllumajanduslik nostalgia, intelligenti hellitatud lootused ning maaelanikkonna püüdlused sulasid valitsuse põllumajanduspoliitikas kokku konkreetseks perefarmide kavaks. Laiema avalikkuse suhtumine poliitiliste liikumiste juhtfiguridesse või ideoloogiasse on alati jäänud ebaselgeks ning ka vastupidi: parteide poliitiline käitumismuster, mis pole piisavalt selgelt juurdunud tsiviilühiskonna huvistruktuurides, muutub ebastabiilseks ning majanduslike ja ideoloogiliste kõikumiste mõjul hakkasid samasugused muutused toimuma ka suhtumises Eesti põllumajandusse ja maaellu üldisemalt.

See fenomen on tegelikult jälgitav ka nn rohujuuretasandil. Maaelanikkond osales aktiivselt iseseisvusliikumises ja loomulikult jagas ka selle talupoeglikku nostalgiat. Suur hulk "talupoeglikke" majapidamisi loodi juba enne Eesti iseseisvumist, kuid vaid vähesed nende majapidamiste omanikest pidasid erapõllumajandust kolhoosidest ja sovhoosidest täiesti sõltumatuks tootmisharuks ning seda hoolimata tollal valitsenud küllaltki soodsatest tingimustest. 1990. a. maarajoonides tehtud uuring näitas, et 25% tööga kindlustatud elanikkonnast soovis rajada oma talumajapidamise, 15–20% polnud veel jõudnud otsustada, samal

ajal kui 55–60% soovis üldisest taluretoorikast hoolimata jätkata oma töösuhet suurte kollektiivmajapidamistega (Pajo, Tamm, Teinberg 1994: 13).

Talupoegliku ideoloogia omaksvõtmine ei tähenda muidugi automaatselt konkreetse maainimese soovi rajada oma perefarm või katkestada suhted põllumajandusliku suurtootmisega. Käesoleva uuringu ajaks olid aga maarahva lootused nihkunud veelgi kaugemale, kui nad olid reaalse valikuvõimaluse valitsedes (ajal, mil dekollektiviseerimine jõudis reaalsesse faasi). Enamgi veel, läbiviidud uuringu põhjal, mida tutvustan lähemalt käesoleva artikli lõpuosas, vähenes valmisolek omaenda perefarmi rajamiseks järsult just siis, kui dekollektiviseerimine hakkas jõudma reaalsesse faasi.

KAKS RAHVUSLIKU LIIKUMISE VÕISTLEVAT TIIBA KUJUNEMISJÄRGUS SOTSIAALSETE VÕRGUSTIKENA

Eesti rahvusliku liikumise kaks tiiba, Eestimaa Rahvarinne (alates aastast 1988) ja Eesti Kongress (aastast 1990), olid aluseks üleminekuperioodi tähtsaimate poliitiliste parteide kujunemisele: Edgar Savisaare (Eesti peaminister aastatel 1990–1992) juhitud Eesti Keskerakond ja Mart Laari (peaminister 1992–1994) juhitud valimisliit Isamaa, mis võttis üle võimu pärast Savisaare valitsuse lahkumisele järgnenud lühikest üleminekuperioodi äsja iseseisvunud riigi esimeste parlamendivalimiste tagajärjel.

Rahvarinne suutis mobiliseerida küllaltki suuri rahvahulki. Liikumise toetajaskonda kuulus niihästi neid, kes olid nõukogude võimu ajal olnud küllalt kõrgetel ametikohtadel, kui ka neid, kes suuremal või vähemal määral olid olnud avalikult nõukogude võimu vastu. Seega ühendas liikumine küllaltki erineva taustaga inimesi küllaltki erinevatest staatusgruppidest. See võib olla ka üheks põhjuseks, miks Rahvarinne leidis nii suurt toetust mõningatelt nõukogude institutsioonidelt, teiste seas ka kohalikelt omavalitsustelt (külanõukogudelt), samuti kolhoosidelt ja sov-

hoosidelt. Selle näiteks võiksin oma uuringu põhjal¹ tuua fakti, et väikesest Kanepi vallast toimetati rahvuslikult meeletatud kolhoosijuhtkondade otsesel finantseerimisel bussitäite viisi rahvast osalema Balti ketis.

Rahvarinde hegemoonia ja Savisaare valitsuse ajal domineerisid ühiskondlikus debatis nõukogude perioodil aset leidnud vägivalla, sealhulgas põllumajanduse sundkollektiviseerimisega seotud teemad. Seetõttu pole sugugi kummaline, et Eesti riikliku iseseisvuse taastamisel võeti omaks restitutsiooniline mudel, mis tunnistas üksnes N. Liidu anneksioonile eelnenud Eesti Vabariigi legitiimsust (Ruutsoo 1996: 115). Restitutsioonilise mudeli rakendumine põllumajanduses tõi kaasa õiguse esitada nõudeid kollektiivsetele varadele, mis tavaliselt tähendas maaomandi tagastamist endistele omanikele ja nende pärijatele. Kuigi restitutsiooniline mudel sai põllumajanduse aluseks, üritasid Rahvarinne ja Savisaare valitsus olla suhteliselt pragmaatiline ja kompromissialdis ning seda just tänu oma "vasakpoolsele" taustale ning otsesetele seostele rahvuslikult meeletatud nõukogudeaegse eliidiga. Restitutsioonilise mudeli jäik rakendamine ja põllumajandusliku suurtootmise dekollektiviseerimine langes osaks tulevastele valitustele.

Parempoolse vastukaaluna Eestimaa Rahvarindele kujunes välja Eesti Kongress (suures osas just varasema Muinsuskaitse Seltsi baasil). Selle esindusorgani juhtkond erines üsna olulisel määral Rahvarinde juhtkonnast. Eesti Kongressi juhtfiguurid tulid põhimõtteliselt väljastpoolt süsteemi. Rahvusliku liikumise paremtiiva aktivistid ei olnud tavaliselt mingeil olulisematel ametipostidel Nõukogude Eestis. Kuid selle tagajärjel kaldusid nii Eesti Kongressi juhtkond kui ka selle kohalikud liidrid doktrinaarsesse mõtlemisse ning ühtlasi mingisse "avangardistlikku" idealismi. Üsna pea jõudis Eesti avalik poliitiline debatt selleni, et rahvast hakati jagama kahte leeri: ühel pool "rikkumatud" ning teisel kollaboratsioonistid, kes olid määrinud oma käed kommunistlikku parteisse kuulumisega ja osalemisega Nõukogude haldussüsteemis.

¹Kohaliku kogukonna uuring, mis käsitleb Kanepi kolhoosi likvideerimist Lõuna-Eestis.

Eesti Kongressis võitlesid omavahel kaks jõudu: ühelt poolt talupoeglikku nostalgiasse kalduvad rahvuslik-romantilised tendentsid ning teisalt puhtakujulise kapitalismi rakendumisest huvitatud inimesed, kes pidasid igasugust riiklikku vahelesegamist majandustegevusse äärmiselt ebasoovitavaks. Talupoeglik suund jäi selles võitluses alla, kuid sellest hoolimata jätkas Eesti Kongressi juhtkond üksmeelselt restitutsioonilise mudeli järgimist. Iga-päevaelu seisukohast tähendas see, et märksa enam tähelepanu pöörati kollektiviseerimisest tulenenud ajaloolise ebaõigluse kompenseerimisele kui põllumajanduse tulevikuplaanide väljatöötamisele (Sepp 1997: 38). See mudel kandis endas tugevasti nõukogude- ja osalt ka venevastast laengut, mis sai täiel määral realiseeruda alles pärast iseseisvuse taastamist. Savisaare valitsuski langes oma (eriti peaministri) pragmaatiliselt leebe suhtumise tõttu Nõukogude okupatsiooniperioodi immigrantide naturalisatsiooni küsimusse (Petta 1996: 25). Ebaõnnestunud riigipööre Moskvas avas tee Eesti Kongressile, mis sisuliselt moodustaski valitsuse pärast valimisvõitu esimestel vabadel valimistel pärast iseseisvuse taastamist.

Peaminister Laari (ehk Isamaa juhitud valitsuse) ajal pöördus riigi majanduspoliitika selgelt paremale, lähenedes ultraliberalistlikele² arusaamadele. Põllumajanduses tõi restitutsioonipõhimõtte järgimine kaasa endiste omanike omandiõiguste taastamise aeglustumise, eelkõige juriidiliste protsesside komplitseerumise tõttu. Uue poliitilise suuna teiseks tagajärjeks oli vaenuliku suhtumise kasv põllumajanduslikku suurtootmisse. Enamgi veel, varasemad subsiidiumid, millest oli olnud palju kasu ülalkirjeldatud perekondlike majapidamiste loomisel, kaotati nüüd sootuks. Samuti ei rakendatud enam tolli- ega ka muid toiduainete impordipiiranguid. Valitsuse säärase suunamuutuse põhjused polnud üksnes majanduslikud (riigi majandus oli tegelikult suurtes raskustes), vaid ka ideoloogilised (Unwin 1998: 294–295). Laar ja tema erakond rõhutasid, et põllumajandus “peaks toimima samasugustes turutingimustes nagu mis tahes teine majandusharu, ilma riigipoolse vahelesegamiseta” (Loko 1993: 7).

²Ultraliberalismiks nimetan pimedat usku eraomandi kõikvõimsusse ja turgu kui peamisse majanduslike ja sotsiaalsete eesmärkide saavutamise vahendisse, konkreetsel juhul usku perefarmide süsteemi.

Ehkki erakonnad said alguse rahvusliku liikumise kahest põhiharust, ei suutnud nad ikkagi luua oma kohaliku tasandi algorganisatsioone. Sellest hoolimata avaldas rahvusliku liikumise lõhenemine ja rivaliteet mõju ka kohalikul tasandil. Lähtudes oma kolleegide uuringutest Eestis olen formuleerinud järgmise hüpoteesi: rahvusliku liikumise lõhenemine tegi võimalikuks võitluse seniseid võimupositsioone kaitsva "vana kaadri" ja võimukoridoridesse astuva "uue kaadri" vahel. Inimesed, keda rahvuslik liikumine tõi avalikkusse ja kes omandasid ühtlasi suurel hulgal organisatoorseid kogemusi, muutusid endiste võimukandjate suhtes "võitjateks". Kuigi poliitilised parteid olid kohalikul tasandil väheaktiivsed, said Eesti Kongressi ja sellest välja kasvanud erakondade seisukohad kohaliku tasandi ideoloogilise võitluse instrumendiks. Algusest peale langes "vanale kaadrile" kahtluse vari, samal ajal kui "uus kaader" võis vähemalt sel perioodil tunda enda kohal eduka iseseisvusvõitluse võitjate au ja moraalse laitmatuse oreoli.

Iseseisvusele eelnenud ajal polnud isegi kaugemates kolgates resideerivad võimukandjad mingid juhtivatel kohtadel olevad üksikisikud, vaid agrotööstuskompleksis sarnasel või lähedasel positsioonil olnud inimestest moodustunud vastastikust toetust pakkuva sotsiaalse võrgustiku liikmed. Loomulikult moodustas tollaegse Eesti ametlik haldussüsteem omaette sotsiaalse võrgustiku. Põllumajanduses ja üldiselt terves tollaegses maaelus oli võim koondunud kollektiivmajandite juhtkondade kätte. Juhtkonnal olid sidemed põllumajandusliku haldussüsteemiga, kommunistliku parteiga (tuletame meelde, et kolhoosiesimehed olid alati partei liikmed, lisaks sellele olid aseesimehed spetsialiseerunud parteiasjadele ning ametis olid ka täiskohaga parteisekretärid), hariduslike institutsioonidega ning agrotööstuskompleksi teiste osadega. Nagu ikka, nii täiendas siingi ametlikku süsteemi mitteametlik süsteem, mis põhines vastastikusel usaldusel ja toetusel. Sellise süsteemi puhul oli oluline roll varjatud eesmärkidel, mis võimaldasid teoks saada ka mõningatel plaanidel, mis polnud ametlike plaanidega eriti kooskõlas (sotsiaalsete võrgustike osast nõukogude süsteemis vt Smith, Pickles 1998: 27–46).

Maarajoonides suunas tegevust suuresti radikaalsemalt meelestatud rahvusliku liikumise tiib. Aktivistideks olid inimesed,

kel polnud mingit positsiooni kohalike omavalitsuste juures ega kolhooside-sovhooside juhtkondades. Sellest hoolimata suhtusid paljude kolhooside ja sovhooside juhtkonnad ning külanõukogude esimehed rahvusliku liikumise organiseeritud ettevõtmistesse positiivselt ning tihti isegi toetasid neid. Säärane "tööjaotus", mis ühitas kohaliku haldusaparaadi kaudse toetuse ja väljaspool süsteemi asuvate radikaalselt meelestatud inimeste otsese tegutsemise, sobis ilmselt üsnagi hästi rahvuslikule liikumisele sümpatiseerivatele inimestele nõukogude haldussüsteemi kõrgematel astmetel. Haldusaparaadis kõrgetel kohtadel olevate inimeste võimalusi piirasid ametikohustused, kuid tavaliste inimeste tegevust oli raskem kontrollida. Sel moel moodustasid kohalikud radikaalid juhusliku, ent olulise sotsiaalse lüli nõukogude haldusaparaadi ja rahvusliku liikumise parempoolse tiiva vahel, mis koosnes valdavalt inimestest, kellel polnud nõukogude süsteemis kõrgeid kohti. Kuulumine sellesse sotsiaalsesse võrgustikku, nagu ka sellele omase ideoloogia osaline omaksvõtt, mõjutas otsustaval määral põllumajanduse erastamist. Kõnealuse perioodi lõpuks muutus just see inimrühm tõeliseks võimukandjaks maal.

Eesti riikliku iseseisvumise taastamise järel võimusuhted muutusid. Siiski säilisid algul mõlemad võrgustikud ning nende esindatavad ideoloogiad. Võimuliidudki kujunesid välja võrgustike baasil ning nende peamiseks eesmärgiks oli võidelda reformide teostamise praktilise külje eest, mis muutus peamiselt võitluseks väheste rahaliste ressursside pärast. Nii hakkasid kujunema ka erinevat tüüpi ettevõtted maal.

PÕLLUMAJANDUSREFORMI KAKS JURIIDILISES VASTUOLUS OLEVAT ELEMENTI

Eesti põllumajandusreformi käigu võib tinglikult jagada kaheks põhiperioodiks: ülemineku- ja dekollektiviseerimisaajaks. Algselt (enne aastat 1987) oli suhe nõukogude tüüpi suurtootmise (kolhooside ja sovhooside) ning eraviisilise väiketootmise (individuaalmajapidamise) vahel oma struktuurilt teineteist täiendav ja üsna suures osas ka konkurentsi välistav (vt joonis 1).

Nõukogude Eesti põllumajanduses töötav rahvastik oli majanduslikult suhteliselt hästi kindlustatud. On tehtud arvutusi, mille kohaselt toleaeegse Eesti põllumajandustöötaja palk ületas tööstustöölise sissetulekuid, erinevalt peaaegu kogu ülejäänud Nõukogude Liidust (Palm 1992). Perefarmide loomine algas juba üleminekuperioodi (1987–1991) varajases faasis, mil kaotati juuriidilised piirangud eramajapidamise suuruse ja toodangu mahu suhtes. See viis individuaalmajapidamiste taaselustumiseni ning ühtaegu tekkis ka väike hulk tõelisi perefarme. Valitsus aitas uusi farmereid eluliselt vajaliku infrastruktuuri (näiteks teede, veejuhtmete ja elektriliinide) ehitamisega, sest nõukogudeaegne infrastruktuur ei vastanud perefarmide vajadustele. Samuti garanteeris valitsus perefarmidele odavaid laene, mis said kiiresti “ära söödud” inflatsiooni ja rahareformi poolt. Enamgi veel: perefarmid said suurel hulgal kasutatud põllumajandusmasinaid, mida Eestile annetasid Põhjamaad ja Saksamaa. Paljudel juhtudel müüsid kolhoosid ja sovhoosid talunikele masinaid ja toorainet sümboolse hinnaga. Sääraste toetusabinõude rakendamine lõppes järsult pärast Laari valitsuse võimuleasumist.

1992. a oli Eestis *de jure* 8500 eravalduses olevat majapidamist (nende tegelik arv oli mõnevõrra väiksem), mis kasutasid riigi valduses olevat maad. Perefarmi keskmiseks suuruseks oli 25,4 ha, millest 13,4 ha oli harimiskõlblikku maad. Kindlustati maaharimisõiguse pärandumine põlvest põlve. Sellest hoolimata olid need sammud viidud läbi senise kollektiivse maaharimissüsteemi raames ning enamus uutest perefarmidest jäi vana süsteemiga tihedalt seotuks (Alanen 1996).

Dekollektiviseerimisperioodi (1992–1993) iseloomustavad kaks olulist protsessi, millest olulisemaks tuleb lugeda sotsialismieelse aja omandiõiguste taastamist. Eesti (nagu ka teiste Balti riikide ja Bulgaaria) põllumajandusreformi eripäraks oli maaomandi tagastamine vastavalt endistele maaomandi piiridele (Alanen 1996; Csaki, Lerman 1996: 238–240). Eestis oli maaomandi keskmine suurus enne kollektiviseerimist suhteliselt väike võrreldes tänapäevaste põllumajandusstandarditega: 22,7 ha, millest 8,4 oli põllumaa, 11,2 heinamaa ja 1,3 mets ning erinevused maavalduste suuruses olid minimaalsed (Niitemaa, Hovi 1991). 1990. aastate maareformijärgne pilt ähvardas kujuneda isegi veel-

gi fragmentaarsemaks, sest maavaldusi sai endistele omanikele tagastada vaid üksikjuhtudel, enamasti pretendeerisid oma vanemate ja vanavanemate kunagistele maadele nende pärijad mitut liini pidi.

Perefarmidele orienteeritud maareformi ideoloogilist tuuma täiendas individuaalmajapidamiste toetamine. Eespool skitseeritud ümberkorraldustele lisandus ka nõukogude perioodi individuaalmajandite iseseisvuse ja maavalduste suurenemine, nagu ka suure hulga uute 1–3-hektariliste individuaalmajapidamiste tekkimine. Eesti külade elanikel oli õigus esitada taotlus kahele (või mõningatel tingimustel isegi enamale) hektarile oma kodu vahetus läheduses.

Maade tagastamise protsess on olnud erakordselt aeglane. Mitmesuguste juriidiliste ja administratiivsete komplikatsioonide ning asjaosaliste endi leige suhtumise tõttu oli 1997. a lõpuks registrisse kantud ainult 19 000 eramaaomandit, millest enamikku ei harita (*Agricultural...* 1997a: 46).

Teiseks veidi vähem oluliseks (restitutsiooni täiendavaks) ettevõtmiseks oli kollektiivmajandite “jääkvarade” (maa, tootmisettevõtete, masinate, karja jne) erastamine. Siinkohal pean silmas kolhooside ja sovhooside juriidilist likvideerimist, mis viidi läbi väga lühikese aja jooksul 1993. aastal. Statistilisest andmestikust selgub, et 1996. a keskpaigaks oli 360-st endisest sovhoosist ja kolhoosist restructureeritud ainult 119 (*Agricultural...* 1997a: 46) ehk teisiti öeldes, selleks ajaks oli täiesti erastatud vaid kolmandik Eesti kolhoosidest (Tamm 1999). Kuid ka see protsentuaalne suhe kajastab üksnes protsessi juriidilist aspekti. Tegekkuses pole Eestis enam ühtki kolhoosi, kuigi mõned neist eksisteerivad edasi juriidilise isikuna, sest neid pole kantud maha ametlikest registritest.

Kõigele vaatamata on mõiste “jääkvarad” eksitav termin, sest enamasti on tegemist kolhooside ja sovhooside kogu varaga. Nende varade erastamine oli Eestis vähemalt põhimõtteliselt üsna demokraatlik ja detsentraliseeritud protsess. Reformide plaanid tehti kohalikul tasandil ja nende elluviimiseks oli vaja kolhoosi liikmete ja töötajate nõusolekut. Reformi sisulise külje formuleeris reformikomitee, kolhoosidest ja sovhoosidest ametlikult eraldi seisev sõltumatu organ. Reformikomitee kuuest liikmest tohtisid

vaid kaks olla kolhoosi töötajad. Ülejäänud (2+2) olid kohalike omavalitsuste ja eratalunike esindajad. Seejärel pidi plaani heaks kiitma kohaliku omavalitsuse volikogu ning varade ülemineku juriidilist valvet pidi teostama selleks otstarbeks spetsiaalselt palgatud advokaat. Tegelikult oli võim enamikul erastamisjuhtudest ikkagi üsna kindlalt kolhoosijuhtkonna käes, kes määras reformikomiteede päevakorra, seejärel käisid paljud komitee otsused (eriti just väiksemates omavalitsusüksustes) läbi kohalikust volikogust, kus domineerisid needsamad sovhoosidirektorid ja kolhoosiesimehed. Kohaliku omavalitsuse liikmetena said nad ka palgata endale meelepäraseid advokaate. "Reformikomitee oli täiesti kasutu, kuigi ega temast keegi kahju ka saanud," väitis üks kolhoosiesimees (kes polnud küll kohaliku omavalitsuse liige) minu uuringu käigus.

Kõigil töötajatel, nii tolleaegsetel kui ka endistel, oli õigus neile varadele. Erastamine viidi tavaliselt läbi nagu oksjon või hulgimüük, kus võidi maksta kas erastamisosakutega, mida jagati kolhoosiliikmetele vastavalt nende "töö osale" (mille arvestus põhines tööpäevadel või omaaegse palga suurusel) või siis kompensatsiooniosakutega, mida jagati selle vara asemel, mis oli just äsja tagastatud endistele omanikele või nende õigusjärglastele.³

Laari valitsuse reformipoliitikas peitus sisemine vastuolu. Jääkvarade erastamine (koos kolhooside ja sovhooside likvideerimisega) ja maaomandi erastamine viidi läbi erinevate seaduste alusel, mis olid "omavahel halvasti seotud" (Sepp 1997: 38). Isegi siis, kui eesmärgiks oli sõjaeelse omandiõiguse taastamine, oli maaomandi tagastamine sedavõrd komplitseeritud, et pidi igal juhul jääma oma tempolt alla jääkvarade müümise ja laialijagamise tempole. Ajal, mil alustati jõudsalt kolhooside ja sovhooside jääkvarade erastamist (kollektiivmajapidamiste juriidilist likvideerimist), polnud restitutsioonilisi talusid veel olemas. Talude eakad sõjaeelsed omanikud või nende pärijad teadsid tavaliselt oma maade suurust, asukohta jne, kuid üsna sageli oli ebaselge, mida saab oma maaomandiga ette võtta (näiteks, kes pärijatest hakkab maad harima; kuidas teistele kompenseerida nende mõtte-

³Detailsemal kujul olen Eesti põllumajandusreformi jaotuse esitanud oma artiklis Alanen 1998a.

line osa omandist; kust ja kuidas võiksid nad saada vajaminevaid masinaid või rajada tootmishooneid; kas talu tuleb maha müüa või rendile anda).⁴

Järsk pööre ultraliberaalse majanduspoliitika poole koos raskete sisemiste ja väliste tingimustega soodustas talude puhul *ad hoc* lahendusi ja kahjustas põllumajandusreformi sihipäraseid eesmärke. Inimesed muutusid üsna ebakindlaks oma tuleviku suhtes, isegi need inimgrupid, kes olid seni olnud võimelised kaitsma oma huve üsna tõhusal moel.

KAPITALISMI SOTSIAALNE KONSTRUEERIMINE MIKROTASANDIL

Kapitalistliku ühiskonna struktuurid tekivad erinevatel, kuid üksteist mõjustavatel tasanditel. Olen jaganud protsessid, mille käigus on uued sotsiaalsed struktuurid konstrueeritud tinglikult "ülalt alla" (näiteks ülalkirjeldatud valitsuse poolt kavandatud ja elluviidud erastamispoliitika) ning "alt üles" protsessideks. Küsimused, millele püüan vastust leida, puudutavad seda, kuid võrd vastasid valitsuse toonased püüdlused põllumajandusliku elanikkonna arvamustele ja mida püüdsid maaelanikud ette võtta selleks, et mõjutada uute põllumajanduslike struktuuride kujunemist? Seega keskendub artikli põhitähelepanu nüüd mikrotasandile, kollektiivmajapidamisele ja selle töötajatele (keda restitutsioon ja erastamine otseselt puudutas) ning uurime kohalike inimeste võimalikku mõju tuleviku majandusstruktuuridele. Hoolimata sellest, et toetun järeldustes peamiselt ühele *case study*'le, julgen siinkohal väita, et järgnev analüüs pakub informatsiooni, mis võib osutada kasulikuks isegi makrotasandil. Selle küsimuse juurde pöördun ma tagasi artikli lõpuosas.

⁴Eesti põllumajandusteadlase Mati Sepa (1997: 38) seisukohad langetavad minu omadega kokku. Ta kirjutab: "Põhimõtteliselt on vaieldav küsimus, miks nimetati suurmajapidamiste likvideerimist ja nende varade laialijagamist põllumajandusreformiks, samal ajal kui maade jagamise või maareformi suhtuti nagu operatsiooni, millel polnud midagi ühist põllumajandusliku tootmisega."

Konkreetsel mikrotasandi juhtumi andmete "ülekannavus" ei põhine üldistustel, vaid teatud tüüpi dünaamika tunnetamisel. Nii näiteks on suur hulk pärast reformi loodud ettevõtetest tänaseks juba pankrotti läinud, mitmed neist selgelt raskustes, kuid paljud näivad toibuvat ja mõni kujuneb ehk isegi üle ootuste edukaks. Edukad põllumajandusettevõtted on tõenäoliselt praegu veel embrionaalses staadiumis ega kajastu seega statistilistes andmetes, mis kõnelevad esialgu veel langusest. Vähemalt esialgu "varjutavad" negatiivsed tendentsid positiivse. Selles mõttes ei piirdu säärase lähenemisviisi rakendatavus üksnes Eesti või isegi teiste Balti riikidega, vaid sellel on üldisem tähtsus kogu postsotsialistliku majandussüsteemi problemaatikas, kuigi selle seoseid makrotasandiga ei suudeta käesolevas lühikeses kirjutises kuigi detailselt käsitleda. Kõigele vaatamata ei püüa ma väita, nagu oleks mikrotasandi protsessid samasugused kõikjal üle kogu Euroopa.⁵

KANEPI KOLHOOSI DEKOLLEKTIVISEERIMISE TAUST

Kanepis, nagu ka mujal Eestis, suutis rahvuslik liikumine mobiliseerida suure hulga inimesi massiüritusteks. Kohalikel aktivistidel oli siiski üsna ükskõik, kes on ürituse initsiaator, Rahvarinne või Eesti Kongress (Ruutsoo 1999). Kuigi Kanepi inimesed ei olnud jagunenud kahte leeri (erinevalt poliitilisest juhtkonnast riigi tasandil), ei saa väita, et nad poleks olnud teadlikud säärase lõhe olemasolust. Aktivistid ei olnud kolhoosi võtmefiguurid ega olnud teistelgi juhtivatel ametikohtadel. Autsaideritena olid nad märksa sagedamini valmis osalema sääraresetes ettevõtmistes, mida võiks kergesti kuulutada nõukogudevastasteks. Samal ajal löid nad kahtlemata ka sidemeid üleriigilisel tasandil.

Võttes endale liidrirolli kohalikus nõukogudevastases liikumises, võtsid nad endale ka küllalt suuri isiklikke riske. Nende riskide suurust demonstreeriti omal kombel isegi sellises Nõukogude impeeriumi kõrvalisemas kolkas, nagu seda oli Kanepi.

⁵See ilmneb selgelt ka teiste *case study*'de puhul, mis on tehtud viies erinevas Kesk- ja Ida-Euroopa riigis ning esitatud Katalin Kovácsi poolt (Hadas, Kovacs, Lafferton 1998: 138–223).

Vahetult enne sõjaväelist riigipööret käisid Nõukogude armee ohvitserid siin "luurel", et uurida kohalikku poliitilist meelsust ning riigipöörde kõige dramaatilisematel hetkedel sõitis läbi Kanepi soomusmasinate kolonn. Pärast neid sündmusi muutus ka Kanepis jagunemine "uueks" ning "vanaks" kaadriks endisest märksa selgemaks. "Uue kaadri" aktivistide tuumik pöördus otsustavalt Eesti Kongressi ja Isamaa poole, hoolimata sellest et Isamaal, nagu ka teistel erakondadel, puudus kohalik algorganisatsioon omavalitsuspiirkonnas.

Teistsuguse huvitava lähtepunkti pakkus reformile üks varasem Kanepi kolhoosi töötajaid puudutav sotsioloogiline uuring. Selle tulemuste eest võlgnen tänu kolleegidele Tartust. Rühm teadlasi Eesti Põllumajanduse Akadeemiast valis 1990. a just Kanepi (koostöös tollase kolhoosi juhtkonnaga) sihtobjektiks riikliku pilootprojekti jaoks, mis puudutas Eesti põllumajandusreformi tervikuna. Nad kogusid uuringumaterjale 1990. a, seega kaks aastat enne seda, kui esimene reformikava esitati kolhoosi üldkoosolekule. Tollaste uuringute tulemused võib võtta kokku nelja üldise tähelepanekuna (Pöder 1999):

1) kolhoositöötajad märkasid oma kolhoosi puhul mõningaid olulisi puudujääke (nagu näiteks vilets tööetika) ja mõistsid üldiselt reformi vajalikkust;

2) enamik neist oli ka arvamusel, et talumajapidamised, mis olid jõuga natsionaliseeritud, tuleb tagastada endistele omanikele või nende järeltulijatele;

3) üsna vähesed inimesed olid valmis hakkama oma erastatud maatükke ise harima;

4) sidemete katkestamine kolhoosiga ei leidnud enamasti kuigi suurt toetust.

Need tähelepanekud langesid kokku seisukohtade ja arvamustega, mida minu uurimisrühmal õnnestus täheldada veel nii hilja nagu aastal 1995, kui kogusime materjali. Rahvas oli teadlik kolhoosikorra puudustest ning tundis huvi selle reformimise vastu. Nii kolhoosi endine kui ka viimane juhtkond väitsid küsitluste käigus, et peavad mõistusevastaseks ühtaegu toetada maaomandi restitutsiooni ja seista vastu kolhoosi laialisaatmisele. Säärane suhtumine, mida kuulsime ka Eesti põllumajandusekspertidelt,

on ehk mõnevõrra liialdatud, sest maaomanikud ei olnud mingil juhul kohustatud harima oma maad. Nagu näitas Tartu teadlaste tehtud uurimus, plaanisid üksnes vähesed neist omaenda perefarmi loomist. Loomulikult on seda mõjutanud terve hulk muid faktoreid, nagu näiteks iseseisva talupidamise traditsiooni katkemine (Alanen 1996). Teine väga oluline põhjus oli fakt, et umbes kaks kolmandikku endistest maaomanikest ja nende pärijatest elas reformi käivitumise hetkel linnas (Pajo, Tamm, Teinberg 1994: 9). Üldisemal tasemel oleks inimesed võinud ehk isegi näha mõnd ratsionaalset lahendusvarianti, mis oleks sobitanud maa eraomandi hajutatuse põllumajandusliku suurtootmise jätkumisega, vähemalt sel perioodil, mil reformi otsustav faas polnud veel käivitunud (Alanen 1998c).

Kui Kanepi kolhoosi endine esimees ja tollane juhtkond alustas reformi kavandamist, lähtusid nad põhimõttest, et kolhoos tuleb hajutada väiksemateks üksusteks. Kuid kui kolhoosi liikmed ja töötajad kuulsid sellest plaanist, tekitas see nende seas suurt rahutust, sest kõige rohkem kartsid nad kolhoosi lagunemist. See mobiliseeriski potentsiaalse opositsiooni kolhoosis, rahvusliku liikumise "paremtiiva", mis asus vastu vanale kommunistlikule juhtkonnale. Tegelikult kasutas "uue kaadrina" esilekerkiv opositsioon soodsa poliitilise arengutee teadlikult oma huvides ära, nagu rõhutas üks selle liidritest meie uurimisrühmale antud intervjuus. Opositsioon nägi kolhoosi juhtkonna tegevuskavades egoistlikku katset jagada kolhoosi kõige tulutoovamad üksused omavahel (n-ö siseringis), mis oleks olnud kahjulik kõigile teistele kolhoosi töötajatele. Opositsiooni moodustumine ja tekkiv debatt aitasid kaasa huvigruppide ja huviliitude kujunemisele.

STAATUSLIKUD HUVIGRUPID: "JUHTKOND", "KESKKLASS" JA "ÜLEJÄÄNUD"

Kolhoosi sees moodustunud eri gruppidel kujunesid välja üsnagi erinevad huvid. Samamoodi varieerus ka nende võime mõista oma huve ja nende järgi toimida. Põllumajandusreform kujunes näidendiks, milles oli palju koomilisi ja isegi farsilaadseid elemente, kuid tervikuna oli see tragöödia.

Administratsiooni puhul kehtis enamik traditsioonilisi käitumismustreid: kolhoosi juhtkond oli otsusetegemise üsna selgelt tsentraliseerinud, välistades selles igasuguse teiste gruppide poolse vahelesegamise. Seetõttu kuulus reaalne võim kolhoosides ja sovhoosides: (1) juhatusele, s.t kitsale ja eksklusiivsele tuumikule, mille moodustasid esimees ja tema lähimad usaldusalused. Teised staatusrühmad, mis olid esimesest märksa suuremad, kuid enam-vähem võrdse suurusega, olid (2) "keskklass" ja (3) "ülejäanud". Viimati mainitud inimrühm koosnes peamiselt lihttöölisest ja selle rühma väljavaated olid veidi teistsugused. Et kolhoosi juhatuse ega ka ülejäanud kahe sotsiaalse grupi positsioon ei sõltunud nende kohast kaasaegsel tööturul, saab selgemaks kapitalismi teoorias kasutatava Max Weberi termini "staatus" sisu. See termin võimaldab kirjeldada siirdumist sotsialismilt kapitalismile siirdumisena staatusstruktuuridel põhinevast süsteemist klassilisele kihistumisele.

Joonis 1

Kollektiivse majapidamise staatusgruppide struktuur

Kolhoosi juhatuse valduses oli tegelikult kolhoosi ja ühiskonna kui terviku seisukohalt oluline informatsioon, näiteks raamatupidamisse puutuvad materjalid, täpne informatsioon alatasa muutuivate seaduste ja turusituatsiooni kohta. Osa sellest informatsioonist (eelkõige raamatupidamisalane) oli potentsiaalselt manipuleeritav siseringi poolt, mis võis ka mõnel määral monopoli-seerida teavet iseenda huvides. Konfidentsiaalne informatsioon

puudutas eelkõige juhtkonna isiklike kontakte, näiteks suhteid kolhoosisimehe ja põllumajanduse haldusstruktuuri või juhtivate poliitikategelaste vahel (samasugune oli olukord ka näiteks Ungaris, vt Kovacs 1996: 77).

Täpse ja usaldusväärse informatsiooni tähtsus tuli eriti selgelt välja, kui ilmnis, et ükski hilisema kolhoosijuhutuse liikmetest ei üritanudki alustada tõsisema põllumajandusliku tootmisega siis, kui jääkvarade erastamine reaalset algas. Selleks ajaks oli põllumajandusliku tootmise rentaablus juba järsult langenud ning isegi kollektiivmajapidamistel oli raskusi oma toodangu turustamisega. Olukord teravnis üsna kiiresti. Enamiku rublaajal loodud perekondlike majapidamiste või vähemalt säärase talude perekonniku omanikud olid olnud kolhoosi administratsioonis juhtivatel kohtadel. Kuid nüüd, majanduslikult märksa keerulisemates tingimustes, üritasid Kanepi kolhoosi viimase juhtkonna tegelased reaalse erastamise käigus omandada üksnes neid kolhoosi allüksusi, millel oli mingi kaubanduslik või produktiivne väärtus, nagu saeveskid või kauplused. Lisaks sellele ostis juhtkond mõningaid põllutöövahendeid, näiteks traktoreid selleks, et kasutada neid lepingulistel töödel metsanduse, ehituse või transpordi alal. Kolhoosi juhtkond omandas mõningast vara (nii vallas- kui kinnisvara) ka selleks, et seda hiljem edasi müüa ning kasutada saadud raha investeringuteks mõnes teises majandusharus. Kuid veel enne seda leidis aset üsna kiivas võitlus jääkvarade erastamise üldiste põhimõtete üle.

“Keskkläss” sai vajaliku informatsiooni (endistelt) juhutuse liikmetelt ning suutis endale luua enam-vähem adekvaatse pildi kolhoosis toimuvast — sedagi tänu just oma ametikohale või haridustasemele. “Keskklässi” positsioon ei erinenud juhtkonna positsioonist relatiivselt, vaid kvantitatiivselt, sest informatsioon levis kolhoosi sees vastavalt tööjaotusskeemidele ning seal, kus see osutus vajalikuks, suutis juhtkond üsna täpselt kontrollida, et strateegilise tähtsusega informatsioon ei jõuaks kõrvaliste isikuteni. “Keskkläss” elas tavaliselt linnatüüpi majades, mis ümbritsesid kolhoosikeskust; tihtipeale olid nad sinna saabunud Eesti teistest osadest; nad harisid oma maalappe vähem ja väiksema innuga kui “lihttöölised” ja tavaliselt olid nad ka “tavakolhoosnikust” nooremad. Tänu selle inimrühma kõrgemale haridustasemele ja

elukohale kolhoosikeskuse lähedal oli selge, et paljud rahvusliku liikumise aktivistid võisid tulla just sellest grupist.

Lähem vaatlus näitab, et see grupp koosnes peamiselt kõrgelt kvalifitseeritud spetsialistidest (agronoomid, loomaarstid, ökonomistid ja insenerid, kõrg- või keskeriharidusega inimesed) ja kõrgema kvalifikatsiooniga oskustöölised (traktoristid, autojuhid, tehniliste küsimuste eest vastutavad isikud, nagu mehaanikud ja elektrikud). Isegi kui võtta arvesse, et “keskklass” koosnes kahest selgelt eristatavast alarühmast: spetsialistidest ja oskustöölised, oli see ikkagi üsna homogeenne, sest paljudel oskustöölistelgi oli ülikooliharidus.⁶ Kõrgelt kvalifitseeritud inimesi oli rohkem kui neile vastavaid vabu töökohti. Oskustöölised said tihtipeale säärast palka, et akadeemiliselt koolitatud perekonnas tekkis kas mehel või naisel kiusatus tuua end “ohvriks” ja võtta vastu mõni selline kõrgelttasustatud töökoht. Asjaolu, et nii nende töö- kui ka elukoht paiknes kolhoosikeskuse lähedal, tingis ka nende küllaltki ühtse mõttelaadi, mis kriitilisel ajajärgul arenes organiseeritud opositsioonimeelsuseks. Kanepis oli organiseeritud opositsioon koondunud kolhoosi tehnilisse keskusesse, kus peeti ka juhtkonna suhtes avalikult kriitilisi koosolekuid.

Kolhoosi väiksemateks osadeks jaotamise väljavaade oli selle eliitgrupi seas küllaltki ebapopulaarne. Senise tootmissüsteemi asendamine väiketaludel põhineva uue süsteemiga oleks olnud nende jaoks tõeline katastroof, sest nende privilegeeritud seisund põhines tootmise senisel mahul ja kõrge spetsialiseerumisega tööjaotusel kolhoosis. Suurte kollektiivmajapidamiste laialisaatmine oleks läinud neile maksma nende töökoha, eriti just seetõttu, et paljude spetsialistide jaoks hakkas nende poolt omandatud haridus kaotama oma väärtust. Opositsiooni peamiseks põhimõtteks sai seista vastu kolhoosi laialisaatmisele, millele lisandusid kahtlused kolhoosi juhtkonna omakasupüüdlikkuse suhtes.

Grupp, mida võiks nimetada “ülejäanuteks”, koosnes peamiselt lihttöölised, pensionäridest ja teistest kolhoositöötajatest. Erinevalt kahest eelmisest rühmast ei ühendanud sotsiaalsed sidemed ja seosed seda gruppi ühtseks sotsiaalseks kihiks. Vas-

⁶1990. a tehtud uuringu põhjal oli Kanepi kolhoosi töötajast 40% kõrgharidusega (Pöder 1999).

tupidi, grupp jagunes terveks reaks alagruppideks ja eraldiseisvateks indiviidideks, keda ühendas ehk mõningane perifeersus, isegi osaline tõrjutus, kas siis oma töö- või elukoha, sotsiaalse stigmatiseerituse või isiklike omaduste tõttu.

Ka nende inimeste seas ei olnud kolhoosi laialisaatmine kuigi populaarne samm. Selle rühma nooremate esindajate elustiil hakkas üha enam meenutama spetsialistide elustiili, samas kui mõnedel marginaalsetel alarühmadel (nagu alkohoolikud, invaliidid, üksikemad jne) polnud õieti millelegi loota. Kõigele vaatamata leidis just selles rühmas kõige enam inimesi, kes toetasid väiketaludel põhinevat maareformi. Paljud inimesed elasid oma endiste, sõjaeelsete maavalduste keskmes paiknevates talumajades ning harisid vähest õuemaad. Pealegi mäletasid paljud soliidsemas eas inimesed küllaltki hästi omaaegset sundkollektiviseerimisele eelnenud talupidamist, millega sidusid neid ka tugevad isiklikud emotsioonid. See alarühm, tegelikult kõige "talupoeglikum" osa maaelanikkonnast, ei olnud vastu kolhooside laialisaatmisele. Nende, nagu ka teiste sõjaeelsete omanike ja nende pärijate suuri maks probleemiks oli pigem see, kuidas luua realistlik strateegia talude muutmiseks elujõuliseks. See on ka põhjuseks, miks nende arvates ei tohtinud kolhooside laialisaatmisele kiirustada.

Mõned intervjuueeritud ühtaegu nihästi vihkasid kolhoosi kui ka tundsid kibedust tema laialisaatmise pärast. Paljud unistasid omaenda talumajapidamise rajamisest, kuid samas oli neil väga hägune ettekujutus sellest, kuidas Kanepi kolhoosi laialisaatmine ja elujõuliste talude taasloomine võiks sobituda ühtse ja eduka põllumajanduspoliitikaga. See peaks olema põhjenduseks asjaolule, miks kõige "talupoeglikumalt" meeletatud etendasid maareformi käigus üsna tagasihoidlikku rolli. Veelgi marginaalsem oli talupoeglikult meeletatud pensionäride roll, kes olid samuti enamasti kolhoosi liikmed. Elades kõrvalistes küldes, polnud nad tihtipeale teadlikudki sellest, mida võttis ette opositsioon ette kolhoosikeskuses.

Kapitalismile omase keskklassi ideoloogia mõjul lootsid ka kolhooside ja sovhooside "keskklassi" liikmed kujuneda uueks keskklassiks just tänu oma professionaalsetele oskustele, samas kui oskustöölised heietasid oletatavasti lootusi tõusta positsioonilt alama või keskastme juhtide hulka või vähemalt säilitada oma

positsioon "töölisarikraatiana". See oleks olnud ka võimalik, kui kolhoos oleks tervikuna suutnud kohaneda kapitalistliku turumajanduse tingimustega. Väikese talupoeglikult meeletatud vähemuse strateegia oli põhimõtteliselt sellega vastuolus, eriti selles osas, mis puudutas kolhoosi varade üleminekut perefarmidele. Tehniliselt oleks see tõepoolest olnud võimatu (arvestades näiteks suuri tootmishooneid, kolhoosi väheseid, kuid mõõtmeilt ülisuuri masinaid).⁷ Tegelikult oli "talupoeglikult" meeletatud inimeste osatähtsus dekollektiviseerimisprotsessis tervikuna marginaalne (Alanen 1998c).

Tulevase reformi lõpliku suuna määras ära võitlus "keskklassi" ja kolhoosi juhtkonna vahel. Reformi tulemus sõltus eelkõige sellest, kui atraktiivsed tundusid reformiplaanid nende kahe sotsiaalse grupi silmis ja kui suurel määral nad pühendusid oma plaanide elluviimisele. Ülesanne polnud lihtsate killast ja paljud vähem edukad kollektiivmajapidamised loobusid põhjalikuma reformi läbiviimisest. Need kolhoosid ja sovhoosid läksid lihtsalt hingusele ja jagati laiali.

Harvadel juhtudel õnnestus edukamatel kolhoosidel säilitada oma varad üsna suurel määral jagamatuna ning seda vastupidiselt valitsuse poliitikale ja sellega kaasnenud sanktsioonidele (näiteks kõrgetele maksudele) (Tamm 1999). Paljud Eesti põllumajanduseksperdid on avaldanud arvamust, et tootmise maht, tööhõive, palgatase ja muud säärased näitajad olid kõrgeimad just nendes vähestes kollektiivmajapidamistes, mis püsisid suhteliselt terviklikuna. Sedasama kinnitab ka minu uurimisrühma korraldatud uuring ühes seesuguses majandis. (Need majandid pole praeguse seisuga enam maaomanikud, sest maa on enamasti tagastatud okupatsioonieelsetele omanikele, nagu mujalgi Eestis.) Kuid seegi tähelepanek puudutas üksnes reaalselt põllumajanduslikku tootmist. Mittepõllumajanduslikud tootmisharud (ehitusüksused, elektrisüsteemid jne) olid eraldatud põllumajanduslikust tootmisest ja mõned farmerid, kes olid restitutsiooni teel saanud tagasi oma maad, olid alustanud iseseisvat põllumajanduslikku tootmist.

⁷Perefarmi poliitika põhiprobleemide teoreetilise käsitluse olen esitanud oma artiklis Alanen 1998b.

Suhteliselt terviklikumate majandite tee kapitalistlikule turumajandusele oli osutunud arvatust märksa konarlikumaks.

Nõukogude põllumajandussüsteemi "keskklass" (nii Kanepis kui ka teistes kollektiivmajandites) kujunes opositsiooniks juhtkonnale ja selle plaanidele jagada majand väiksemateks üksusteks. Nagu Kanepis, nii ka mujal Eestis liitus opositsioon rahvusliku liikumise parempoolse tiivaga. Säärane opositsioonimeelsus on seda kummalisem, et tegelikult kujutas seesama "keskklass" (eriti just linnarahvastiku osas) rahvusliku liikumise parenttiiva, eelkõige Eesti Kongressi potentsiaalset sotsiaalset baasi. See paradoks tuleneb tõsiasjast, et liikumise linlastest juhid tahtsid taastada sõjaeelse aja väiketootmist ja samaaegselt likvideerida suured kollektiivmajapidamised (Ruutsoo 1999).

Kanepi oli üsna edukas majand. Selle (endine) juhtkond ei püüdnudki säilitada kolhoosi "ühes tükis", sest juba looduslike tingimuste tõttu oli majand üsna hajutatud. Kolhoosi endine esimees tegi üldkoosolekule ettepaneku jagada majand väiksemateks osadeks vastavalt elanike arvule ja tootmishoonete paiknemisele keskmates asustatud punktides kolhoosi territooriumil.⁸ Kolhoosi "keskklass" oli säärase plaani vastu. Lisaks endise esimehe kritiseerimisele, tihti teadlikultki demagoogilisi võtteid kasutades, otsustasid nad samuti ära kasutada radikaalseid meeleolusid Eesti rahvuslikus liikumises. Opositsioonil õnnestus saada enamus kolhoosi üldkoosolekul ning vahetada välja kolhoosi juhtkond. Seejärel valiti üks kohalik Eesti Kongressi saadik kolhoosi uueks esimeheks.⁹

⁸Ka Ungari nn kuldajal kujunesid kooperatiivsed külakogukonnad tähtsamate huvistruktuuride ja opositsiooniliste suundumuste kujunemise aluseks (Kovacs 1996). Kohalikud elanikud toetasid mõtet jagada põllumajanduslikud suuretevõtted vastavalt asustuse struktuurile väiksemateks üksusteks. Kanepis tuli sellise plaaniga välja kolhoosi juhtkond, kuid kohalikud elanikud olid otsustavalt selle vastu. Sääraste erinevuste põhjendamine seisab veel ees.

⁹Kanepi kolhoosi erastamise detailsem käsitlus on esitatud artiklis Alanen 1999.

KOLHOOSI VIIMASE JA SELLELE EELNENUD JUHTKONNA SAATUS

Selleks et säilitada Kanepi kolhoos ühtsena, valisid töötajad uue juhtkonna, mis esindas paradoksaasel kombel Eesti ühiskonna kõige selgemalt antikommunistlikult meelestatud osa. Nende liidrid üleriigilisel tasandil (eelkõige peaminister Laari valitsuskabinet) olid otsustavalt pühendunud talupoeglike majapidamiste restitutsioonile ja ultraliberalistlikele doktriinidele põllumajanduses.

Säärane sündmustekäik polnud Eestis sel ajal sugugi haruldane. Vastupidi, samasugused sündmused leidsid aset mujalgi, üle kogu Eesti, suuremas enamikus kollektiivmajapidamistest. Seoses ideoloogilise nihkega paremale tulid igal pool võimule uued liidrid. Paljud neist, nagu ka Kanepi kolhoosi viimane esimees, olid kohalikul või üleriigilisel tasandil tunnistanud "kangelasteks", s.t inimesteks, kes Nõukogude Liidu kokkuvarisemisele eelnenud kriitilistel aegadel olid näidanud üles suurt isiklikku julgust. Mida enam juhtpositsioone rahvusliku liikumise parentiiva esindajate kätte läks, seda enam said nad üksteisele toetuda (millest oli kasu ka neile kui uue iseseisvusaja uutele ettevõtjatele). "Uue kaadri" tugevus seisnes uue laiaulatusliku sotsiaalse võrgustiku kujunemises.

Samal ajal maandusid ka kõrvaletõrjutud "vana kaadri" liikmed, eriti nende noorem generatsioon, küllaltki pehmelt "oma jalgadele". Paljud nendest on jätkanud oma karjääri äri alal. Nende kultuuriline kapital, haridustase ja hindamatu väärtusega isiklikud kontaktid pole kusagile kadunud. Minu kogutud andmestiku põhjal ei saa öelda, kes on olnud üleminekuprotsessis edukamad: "vana" või "uue" kaadri liikmed. Selles mõttes on edukus üsna suhteline mõiste, sest ka sotsiaalne baas, millest sõltub nende äri-meeste edukus, on praegu sügavas majanduslikus ja sotsiaalses kriisis.

PÕLLUMAJANDUSE KRIIS JA MORAALNE PANKROT

Kanepi kolhoosi uus juhtkond oli opositsioonis olles süüdistanud endist juhtkonda katsetes erastada kolhoosi varad moel, mis oleks olnud kasulik üksnes juhtkonnale, kuid lõpuks olid just uus esimees ja tema usaldusalused need, kelles see väljavaade rahutust tekitas. Kõigele vaatamata oli see ühe konkreetse ideoloogilise kava loogiline tagajärg. Üleriigilisel tasandil olid just selle projekti pooldajad kõige tulihingelisemad kollektiivpõllumajanduse vastased. Kommunismivastase meelsuse ja põllumajandusliku suurtootmise soosimise vaheline konflikt lahenes lõpuks viimase kahjuks. Minu uurimiserühmale antud intervjuus põhjendab kolhoosi viimane esimees oma meele muutust kolhoosi majandusliku olukorraga, kuid samas langeb see kokku ka muutustega riigi kõrgeimas juhtkonnas.

Mart Laari parempoolne valitsus moodustati 1992. a septembris. Nii mõneski mõttes legitimeeris uus valitsus lauskapitalismi (või pigem, kui tsiteerida Marxi: "kapitali esialgse akumulatsiooni"). See uut tüüpi eetika tähendas tegelikult igasuguse eetika lõppu. Hetkel, mil oli selge, et kolhoosi laialimineku on muutunud vältimatuks, algas võitlus kolhoosi varade pärast. Üldine moraalne allakäik jõudis kohaliku ühiskondliku hierarhia kõigi astmeteni. Isegi kolhoosi varade laialijagamise eest vastutavad isikud nimetasid toimunut küllaltki sageli "üldiseks varastamiseks", kuigi paljudel juhtudel ei rikkunud need "vargused" ühtki seadust (olles pigem lihtsalt vastuolus üldise "kollektiivse" mentaliteediga), ja muidugi olid kolhoosi juhatusel parimad võimalused läbi viia sääraseid "seaduslikke vargusi".

Värvilisest metallist esemete ja muude säärase väärtuste varastamine ei teinud tavalist kolhoosnikku rikkamaks, kuid andis surmahoobi kolhoosi makromajandusele. Formaalselt pidi kolhoosi laialisaatmine järgima teatud juriidilisi protseduure (üldkoosoleku otsuseid, oksjonilaadset müügikorraldust, lepingute juriidilist kinnitamist). Tegelikult toimus kõik üsna suure korralageduse tingimustes. Kolhoosi viimane esimees väitis, et olukord meenutas suurelt osalt parvlaeva "Estonia" viimaseid hetki: "Igaüks üritas

haarata seda, mis vähegi kätte juhtus, kasvõi selleks, et lihtsalt püsida vee peal.”

Kolhoosi viimase juhtkonna liikmed olid vaieldamatult kõige paremas olukorras selleks, et elada kolhoosi lagunemine väärikalt üle. Kuid olukorra üldise ebakindluse ja kolhoosi laialisaatmise (või õigemini lagunemise) kontrollile allumatu iseloomu tõttu tegid nad ka mitmesuguseid valearvestusi. Nende inimeste tulevik, kes suutsid kolhoosi lagunemisel koguda väikese varanduse, on ikkagi veel väga ebakindel, sest nende saatus oleneb suuresti ka teistest inimestest, kelle üldine katastroof asetas ebasoodsamasse olukorda.

Anarhia peamiseks põhjuseks oli üleriigiline olukord ning tollase valitsuse restitutsionalistlik poliitika. Kuid seda süvendas ka võitlus põllumajandusmasinate pärast, mille olid kahmanud endale kolhoosi juhatuse või “keskklassi” liikmed, kellest paljudel polnud kavatsustki hakata maad harima. Sellises olukorras kujunes ühe osa juhtkonna seas välja omapärane “salaliit”. Neil õnnestus osta hulk vajalikke masinaid ja kanda need üle enda moodustatud lepingulise firma bilanssi. Kolhoosi arvelt hangitud rahalised ressursid võimaldasid sel firmal laiendada oma tegevust ka teistele aladele.

Tegelikult oli ka teisi samalaadseid rühmitusi, kuid need ei suutnud oma plaane sama edukalt realiseerida. Suurim ettevõtete moodustati Kanepi keskuses veise- ja seakasvatusekompleksi baasil. See on töötajate omanduses olev traditsioonilisel koöperatiivsel põhimõttel toimiv ettevõtte. Ettevõtmise tuumikuks oli üks osa “keskklassist”, kel polnud lähedasi sidemeid ei vana ega ka viimase kolhoosi juhatusega. Ka poliitilisel tasandil oli see keskklassi ettevõtmine, sest algselt ei lubatud “kommunistidel” (s.t “vana kaadri” liikmetel) saada koöperatiivi juhatuse liikmeteks. Intervjuerimisel kaebasid paljud koöperatiivi liikmed, et neil puudus piisav informatsioon suure hulga äriliste üksikasjade kohta. Nad kandsid suuri kahjusid, kui avastasid, et küllaltki suured varud, mida nad olid reservi jätnud, olid kummalisel moel kadunud.

“Vana kaadri” liikmed, kes olid uue juhtkonna poolt kõrvale tõrjutud, kaitsesid samuti oma huve. Sellesse “vanasse kaadrisse” ei kuulunud enam kolhoosi endine esimees, kes jäi ilmselt

meelega kõrvale võitlusest kolhoosi varade pärast ja kes hiljem sai (uue juhtkonna meelehärmiks) taas ülendatud usaldusametitesse viimastel kolhoosikoosolekutel ja oksjonitel.

Üks sääraseid "vana kaadri" rühmitusi moodustus isikutest, kes polnud kuulunud (v.a üks erand) kolhoosi endisesse juhatusse, kuid kellel oli samasugune taust Eesti agrotööstuskompleksis.

Et kolhoosi varasid sai omandada üksnes osakute eest, siis ostis kõnealune grupp ärimehi osakuid joodikutelt, pensionäridelt ja teistelt inimestelt, kes ei mõistnud osakute väärtust. Need ärimehed ei investeerinud oma varandust säärastrasse kiiresti väärtust kaotavatesse ettevõtmistesse nagu kolhoosi juhatuse ümber välja kujunenud konsortsium. Selle asemel hankisid nad endale kinnisvara, mis peaks end investeeringuna õigustama alles pika aja järel. Sellele vastavalt omandasid nad kolhoosi uue administratiivhoone, mis pidi just valmima ja teise uue ehitisena kohaliku lasteaiahoone (kohaliku vallavalitsuse meelehärmiks, kes oleks tahtnud seda lasteaiana edasi pidada). Intervjuude põhjal ei suutnud ma mõista nende tehingute majanduslikku kasulikkust. Küllaltki pikka aega seisis mõlemad ehitised tühjad, kuid praegu (aastal 1999) leiavad nad aktiivset kasutamist. Tegelikult kõneleb ka see juhtum varasemate sotsiaalsete võrgustike osatähtsusest. Toetudes kindlale ja usaldusväärsele võrgustikule, võis minna ka strateegilistele, majanduslikult suure riskiga seotud ettevõtmistele, mis nõudsid ettenägelikkust.

Enamik ettevõtetest, mis tegutsevad praegu endise kolhoosi territooriumil, ei anna kasumit; enamasti võimaldavad nad üksnes "äraelamist" endise kolhoosi varemetel. Ettevõtete töötajad saavad kehva palka ja suur osa inimestest on hoopis töötud. Neljandik ametlikult töötuteks registreeritustest on endised kõrgelt kvalifitseeritud spetsialistid. Paljud tootmishooned on hävinud ning põllud on sööti jäänud. Suurem osa noortest on lahkunud. Praegu tegutsevad endise kolhoosi alal paar suhteliselt edukat kaupmeest, mõned põllumajandusettevõtted (perefarmid) ja paar suuremat kapitalistlikku tüüpi ettevõtet. Teenindusettevõtete tulevikku varjutab ajapikku vähenev kohalik nõudlus ning kapitalistlikku tüüpi põllumajanduslikud ettevõtted näivad kannatavat töøjõupuuduse all (Nikula 1999).

Potentsiaalne (praeguse seisuga töötu) tööjõud pärineb suurelt osalt endise kolhoosi "lihttöölisest". Nii mõnedki selle sotsiaalse grupi poolt omandatud traditsioonilised käitumisviisid on tegelikult passiivse kaudse vastupanu vormid, nagu keeldumine tööst, joomine, varastamine, laimu levitamine, juhtkonna pilkamine, mõrvaähvardused ja isegi tahtlikud süütamised. Seni identifitseerimata isik pani põlema lehmalauda, mille omanik oli just sulgenud. James C. Scott (1986) väidab, et tegelikult on selline käitumismuster vaesema talupoegkonna puhul tüüpiline. Kanepi vallas asunud kahe kolhoosi likvideerimise jooksul ja sellele järgnenud ajal on omavalitsusalal toime pandud kolm mõrva ning teadmata hulk ettekatsemata tapmisi ning enesetappe. Käesoleva artikli eesmärgiks pole sugugi uurida võimalikke seoseid sääraсте ekstreemsete nähtuste ja põllumajanduse dekollektiviseerimise vahel. Kuid nende juhtumite kasvav arv juhib paratamatult tähelepanu küllaltki intensiivsele stressile, milles on kõnealuse omavalitsuspiirkonna inimesed elanud dekollektiviseerimise ajal ning sellele järgnenud aastatel.

UUTE PÕLLUMAJANDUSETTEVÖTETE KUJUNEMINE

Reformi arenedes sai üha enam selgeks, et nõukogude tüüpi kollektiivmajapidamiste tehniliste põhiüksuste kasutamine uut tüüpi perekondlikes majapidamistes on tück maad keerulisem, kui alguses arvati. Ilmselge oli, et kollektiivsed veise- ja sealaudad ning muud seesugused ehitised on perekondlike majapidamiste jaoks liiga suured. Teisalt oli selge seegi, et nõukogudeaegsed õuemajapidamiste tootmishooned, pisikesed lehmalaudad, tihtipeale sõjaeelsest iseseisvusajast pärit küünid ei võimalda talunikel suurendada oma karja.

Lisaks sellele ei olnud ka piisavalt põhilisi põllumajandusmasinaid, nagu traktorid, viljakuiivatid ning maaharimisriistad. Olemasolevad masinad olid tihtipeale liiga võimsad ja liialt kohmakad väikeste põllulappide jaoks. Talupidajad on viimaste aastate jooksul vaesunud ega ole enam võimelised maksma kooperatiivsete traktorite teenuste eest. Sellest hoolimata suutsid mõned talumajapidamised kahekordistada oma karja, hankida sigu ja kodulinde. Kuid ikkagi oleks tänapäevase tehnikaga perefarmi loo-

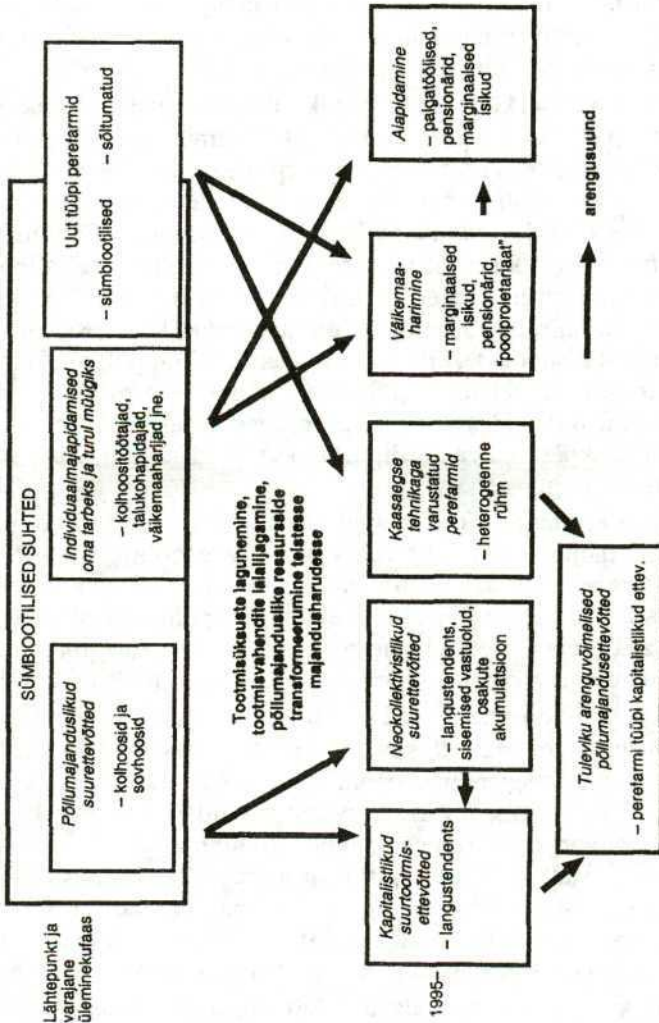
mine eeldanud kvalitatiivset hüpet, mis oli maal valitseva olukorra tingimustes võimatu.

Maa on praeguseks tõepoolest läinud kolhoosidelt ja sovhoosidelt uute eraomanike valdusse ning seda protsessi on sobitatud maaomandi restitutsiooni ja teiste erastamisviisidega. Neil väikemajapidamistel on tavaliselt mõni hektar haritavat maad, elumaja, võib-olla ka traktor või mõned erastamise käigus omandatud masinad. Kuid ühest masinast ei piisa talumajapidamise vajadusteks. Talumajapidamiste valduses võivad põhimõtteliselt olla küllaltki suured maa-alad, kuid olles täiesti ebapiisava tehnoloogilise varustusega, peavad nad piirduma karjakasvatusega ja sedagi üsna tagasihoidlikus ulatuses. Väikesemahuline maaharimine, millega tegelevad restitutsioonil põhinevad talud, on praegu oma tootlikkuselt vaid veidi mahukam, kui on olnud väikemaaharimine keskmiselt. Tootmise tase on sedavõrd tagasihoidlik, et suudab vaid hädavaevu elatist pakkuda ja sedagi paremate tuluallikate puudumisel.

Et enamik vanade suguvõsatalude omanikest ei suuda ise arendada põllumajanduslikku tootmist oma maatükkidel, siis rendivad nad seda mõõdukate summade eest välja neile, kes on võimelised maad harima. Praegusel hetkel on Eestis paljudel juhtudel kasutada küllaltki suured maareservid. See ajutine maareserv koosneb suures osas maadest, mille restitutsioon seisab veel ees. See reserv väheneb küllaltki aeglaselt, sest restitutsiooni üldine tempo on olnud Eestis üsna aeglane. Lisaks sellele ei suuda paljud inimesed, kes on saanud tagasi oma maaomandi, seda põllumajanduslikult harida. Üldiselt näivad ka minu uuringud kinnitavat asjaolu, et väljarenditava maa hulk võib lähiaegadel kasvada. Selle põhjuseks on asjaolu, et paljud nendest, kes alustasid talupidamist oma tagastatud maadel, leiavad selle olevat ebarentaabli ja loobuvad maaharimisest. Üsna paljud, keda olen intervjuerinud seoses uurimistööga Kanepis, kinnitavad, et raha, mida nad saavad oma põllukultuuride müügist, ei kata tootmiskulusid (kaasa arvatud lepinguliste tööde maksumus ja põllumajandusmasinate rent).

Joonis 2

Uut tüüpi põllumajandusettevõtete teke ja areng Eestis

Väikestes majapidamistes ei tegelda põllumajandusega mitte toodangu turustamise eesmärgil, vaid "võrdsetes osades" nii müügiks kui ka oma perekonna vajadusteks (Alanen 1998a). Sel moel on restitutsiooniline mehhanism sisuliselt blokeeritud veel ühe kaasaegse perefarmerite klassi kujunemise kanali. Väikemajapidamised võivad hoida küll farmeri elus, kuid tundub üsnagi vähetõenäoline, et nad kunagi tulevikus moodustaksid uue, elujõulise põllumajandussüsteemi tuumiku.

Samal ajal on küllaltki suur hulk suuremaid majapidamisi ning ka varem loodud perefarme lõpetanud tootmise. 1995. a suvel ja sügisel, mil teostati suurem osa uurimistöödest Kanepis, ületas nende arv, kes olid nõus loobuma oma maa harimisest, nende arvu, kes oleksid seda maad harimiseks rentinud. Põllumajandusfirmad, nagu ka mõned perefarmid (millest tuleb jutt allpool), on praeguse seisuga kõige intensiivsemad maaharijad. Need üsna suured tootmisettevõtted on enamasti loodud kolhoosi või sovhoosi tootmishoonete, eriti lautade baasil. Tänu põllumajanduse erastamisele on nende omanduses karja, mitmesuguses seisukorras tootmishooneid ning nõukogudeaegseid masinaid, mis on tihtipeale keskpärase kvaliteediga, kuid sobivad küllaltki hästi suurtootmise tingimustega.

Tänu erastamisel rakendatud osakutesüsteemile oli võimalik seegi, et mõne töötaja kätte võis sattuda terve tootmisüksus. Erastamisprotsessi sihipäratus ilmneb üsna selgelt tõsiasi, et mõnikord sattusid suurfarmid omanike kätte, kes polnud neist kas üldse huvitatud või ei suutnud neid majandada. Kui kari, masinad ja kõik muu müügikõlblik oli ära müüdnud, jäid farmid sinnapaika.

Tegelikult on seesugused suuremad eravalduses olevad üksused, nagu ka töötajate ühisomandis olevad ettevõtted, kujunenud praeguse põllumajandussüsteemi oluliseks osaks. Sääraste ettevõtete tulevik on mõnevõrra ebaselge, mis tuleneb osalt raskustest tootmise reorganiseerimisel kapitalistliku turumajanduse süsteemis ning osalt ka lahendamata maaomandi küsimusest. Kuid samas on võimalik harimiskõlblikku maad rentida üsna mõõduka hinna eest ja tihtipeale isegi tasuta. Ebaselgus maaomandi küsimustes on lõpuks ikkagi vaid ajutine probleem.

Nii kaua kuni leidub odavat tööjõudu, võivad endise kolhoosi osad kujuneda kapitalistlikeks põllumajandusliku suurtootmise

ettevõteteks. Isegi töötajate ühisomandis olevates (neokollektiivistlikes) ettevõtetes on otsustusõigus enamasti koondunud ühe konkreetse isiku või väikese grupi direktorite kätte. Need ettevõtted on järk-järgult muutumas kapitalistlikeks põllumajandusfirmadeks.

Kuigi kollektiivmajapidamiste erastamine ei loonud alust kaasaegse perefarmide süsteemi kujunemisele, on mõningad enne dekollektiviseerimist (mitte hiljem kui 1992) loodud talumajapidamised samuti kujunemas kapitalistlikeks ettevõteteks. Enamik sääraseid majapidamisi loodi enne seda, kui Eestis võeti 1992. a kasutusele oma raha (kroon). Kuni 1992. aastani oli nii valitsuse poliitika kui ka majanduslik ja sotsiaalne olukord soodus perefarmide loomiseks, kuid üksnes vähesed inimesed ruttasid seda võimalust ära kasutama. Kolhooside ja sovhooside laialisaatmine avaldas tõsist mõju ka nende majapidamiste omanikele, sest nad olid enamasti jäänud kolhoosiga viimase poolt pealesurutud sümbiootilistesse suhetesse. Majapidamised, mis olid selleks ajaks saavutanud piisava majandusliku iseseisvuse, said erastamisest otsest kasu, sest võisid oma osakud efektiivselt ära kasutada uue põllumajandustehnika omandamiseks. Kõigest hoolimata on üksnes vähestel majapidamistel pilvitu tulevik. Minu uurimise rühma hiljutise (1999) uuringu käigus väitis üks keskmise suurusega perefarmidele spetsialiseerunud põllumajanduskonsulent, et sääraseid majapidamisi on igasse valda alles jäänud keskmiselt 1–2 tükki.

Nagu me võime veenduda, on uut tüüpi põllumajanduslik struktuur tõusmas sotsialistliku põllumajanduse varemest. See kujutab endast segu väikemajapidamistest, põllumajanduslikest suurettevõtetest ja uut tüüpi perefarmidest. Joonis 2 illustreerib põllumajanduslike ettevõtete arengut.

Kolmest eespool mainitud staatusgrupist sõltuvad "ülejäanud" kõige rohkem väikepõllumajandusest. Kuigi väikepõllupidamine ei ole nende ainus sissetulekuallikas, on väikepõllumehed kõigist staatusgruppidest kõige suuremad "kaotajad". Võrreldes "ülejäanutega" läheb "keskklassil" märksa paremini, isegi hoolimata asjaolust, et mitmed vanema põlve spetsialistid ja tehnilised töötajad on Kanepis juba pikemat aega töötanud. Et "ülejäanud" on võrreldes teiste staatusgruppidega kõige madalama kvalifikat-

siooniga ning et neid iseloomustab ka kõrgeim keskmine vanus, siis ei suuda nad enamasti kolida ümber suurematesse asulatesse nagu "keskklass" või endise kolhoosijuhatused liikmed.

TEKKIV UUS PÕLLUMAJANDUSSTRUKTUUR

Edukamad perefarmid koos endiste kollektiivmajapidamiste eromanduses olevate "õigusjärglastega" on Baltikumi tänapäeva põllumajanduse kõige tootlikumad ja arenguvõimelisemad struktuurid (vt joonis 2). Neil kahel kategoorial on suur hulk teisigi ühiseid jooni. Mõlema ettevõtteüübi puhul kuulus suur osa nende praegustest omanikest kunagi kolhoosi juhtkonna või spetsialistide hulka.

Praeguseks on piir põllumajandusliku suurtootmise ja tehnoloogiliselt kaasaegsete perefarmide vahel muutumas häguseks. Arenguvõimeline perefarm võib lõpuks kujuneda kapitalistlikuks suurettevõtteks, kui eeldada, et selle omanik on võimeline osta ära endise kollektiivmajapidamise veiselautasid, seavabrikuid ja teisi tootmisüksusi, mida on tabanud majanduslikud raskused. Paljud säärase ettevõtete omanikud pärinevad "vanast kaadrist", kes tõrjuti rahvusliku liikumise paremtiiva poolt välja endiste kollektiivmajapidamiste juhtkonnast.

Säärane tendents on jälgitav ka Kanepi puhul. Üks meie intervjueritud isikutest oli suutnud rajada (ka Lääne standardite kohaselt) keskmise suurusega kaasaegse 20 piimalehmaga farmi. Kõnealusele isikule kuulus küllalt märkimisväärne sotsiaalne kapital, mis on üldse iseloomulik seda tüüpi farmeritele. Karjaga tegelemine võttis kogu ta aja ja seetõttu polnud ta oma eluga rahul. Seetõttu püüdis ta kapitalistlikul moel oma majapidamise tootlikkust suurendada. Ta ostis ära lähedal asuva põllumajandusliku suurettevõtte, mis kiratses madala tööetika ja endise omaniku tagasihoidlike juhtimisvõimete tõttu.

Tänu uue omaniku laiaulatuslikele professionaalsetele oskustele loomakasvatuse alal ning samuti ka parematele juhtimisoskustele kogemustele (mis on uuskapitalistide puhul eluliselt vajalik omadus) suurenesid järsult nii piimatoodangu maht, kvaliteet kui ka uue omaniku sissetulekud. Lisaks sellele asendati uute töö-

meetodite rakendamise tagajärjel peaaegu pooled farmi kümnest töötajast. Pärast farmi ostmist asendas ta farmi endised veised parematöulistega. Seda uuendust lihtsustas asjaolu, et kõnealune farmer, olles nõukogudeaegse sotsiaalse võrgustiku liige, tundis isiklikult Eesti parimat tõukarja pidava neokollektivistliku suur-ettevõtte juhtkonda. Usaldusväarsuse tõttu võimaldas ettevõtte tal osta veel 12 kõrgete tõunäitajatega lehma. Intervjuus märkis äriees, et lehmad on tema jaoks juba eraldatud, kuigi ta ei tea, kust võtta raha nende eest maksmiseks. Tuleb märkida sedagi, et temasarnastel ettevõtjatel on peaaegu eranditult ka välismaiseid kontakte ja seda nii lääne kui ida pool. Need suhted, kuigi äritegevuse seisukohalt olulised, pole siiski enamasti otseselt komertsiaalse iseloomuga. Pärast 1995. aastat on kõnealune ettevõtte laienenud veelgi ning ostnud koos eluskarjaga veel kaks kolhoosi lehmalauda. Praegusel ajal harib see meie intervjuueritud äriees umbes 1500 hektarit renditud maad.

On võimalik, et mõned kollektiivsel põhimõttel funktsioneerivad põllumajandusettevõtted võivad kujuneda ajapikku perefarmideks. Sellistel juhtudel võib perekondliku tööjõu kasutamine olla oluliseks faktoriks. Praegusel ajal võib 100 lehmaga kooperatiivses laudas töötada umbes kaksikümmend inimest. Lääne-Euroopas võib tänu kaasaegse tehnoloogia kasutuselevõtmisele sama suure ettevõtte majandamisega toime tulla üks perekond. Veel 1995. a vajati suurt hulka töölisi selleks, et kaitsta farmi varaste eest.

Kapitalistlikud ettevõtted peaksid olema võimelised kasvatama suurettevõteteks ka ühinemise tõttu teiste ettevõtetega (Sepp 1997: 38). Sellest hoolimata väitsid peaaegu kõik intervjuueritud põllumajanduseksperdid, et sotsialistliku põllumajanduse struktuurid üle võtnud suurtootmisettevõtted satuvad praegusel ajal kõige harvemini majandusraskustesse. Enam-vähem ühtseks jäänud sovhoosi ja töötajate omanduses oleva kooperatiivi juht väitis, et ettevõtte tulevik sõltub suures osas sellest, kas säärased ettevõtted suudavad oma lagununud masinapargi ja tootmishooned uute ja kaasaegsete vastu välja vahetada.

Paljud kõnealustest ärieesestest on juba teinud vajalikke investeeringuid. Ellujäänud põllumajandusettevõtete paremik on praeguseks (aastaks 1999) suutnud vahetada välja aegunud masi-

napargi ning kohandada oma töö organiseerimine turumajanduse tingimustega.

KOKKUVÕTTEKS

Eesti perefarmide loomise projekt ebaõnnestus, hoolimata sellest, et praegu eksisteerib väike hulk tehnoloogiliselt küllalt kõrgelt arenenud talumajapidamisi. See kava oli vastuolus põllumajanduses hõivatud inimeste soovidega, kes oma vastupanuga — või positiivselt väljendudes — tänu oma soovile kohandada nõukogudeaegne suurtootmine kapitalistliku majanduskeskkonnaga leevendasid valitsuse restitutsioonilise ja ultraliberalistliku poliitika mõjujõudu.

Valitsuse poliitika motivatsioon peitus ajaloos: doktrinaarne mõtlemine asendas pragmatismi just tsiviilühiskonna ebapiisava arengu ja huvide ebaselge artikulatsiooni tõttu. Lisaks ilmnes valitsuse poliitika põhiline nõrkus võimetuses ühitada maaomandi restitutsioon kolhooside ja sovhooside ning teiste kollektiivsete ressursside erastamisega.

Reformide tulemus jääb ebaselgeks, kui ei võeta arvesse võitlust kohalikul tasandil. Rivaliteet “vana” ja “uue” kaadri vahel tulenes kahest nõukogude ajal kujunenud sotsiaalsest võrgustikust ning rahvusliku liikumise esilekerkimisest. Kolhooside ja sovhooside sees pidasid seda võitlust kaks peamist staatusgrupp, kolhoosi endine juhtkond ja opositsioon, mis koosnes peamiselt rahvusliku liikumise “keskklassi” taustaga aktivistidest. Võitlus staatusgruppide vahel muutis dekollektiviseerimisprotsessi mõnevõrra anarhilisemaks ja destruktiiivsemaks, kuid ei suutnud märkimisväärselt muuta selle olemust. Parimal juhul suutis “keskklassi” vastuseis vähendada majanduse allakäiku ja leevendada dekollektiviseerimise põhjustatud sotsiaalsete probleemide tagajärgi.

Kirjutise aluseks on suures osas ühele vallale (*local community*) toetuv uuring, mis käsitleb Kanepi kolhoosi likvideerimist Lõuna-Eestis. Kõnealuse uuringu teostas rühm Soome ja Eesti ühiskonnateadlasi, kes osalesid projektis “Põllumajanduse erastamine Balti riikides”. Uuringu

tulemused ilmuvad ingliskeelse raamatuna *Agricultural Reform and Rural Community in the Municipality of Kanepi: A Community Study in Southern Estonia* (toimetajad Alanen, Nikula, Pöder ja Ruutsoo)

Detailsemal kujul olen Eesti põllumajandusreformi jaotuse esitanud artiklis "Petty production in Baltic agriculture: Estonian and Lithuanian models" (Alanen 1998a).

Perefarmi poliitika põhiprobleemide teoreetilise käsitluse olen esitanud oma artiklis "Baltic agriculture after decollectivization" (Alanen 1998b). Kanepi kolhoosi erastamise detailsem käsitlus on esitatud Ilkka Alase (1999) artiklis "Dissolution of Kanepi kolkhoz" kogumikus *Agricultural Reform and Rural Community in the Municipality of Kanepi: A Community Study in Southern Estonia*.

Kirjandus

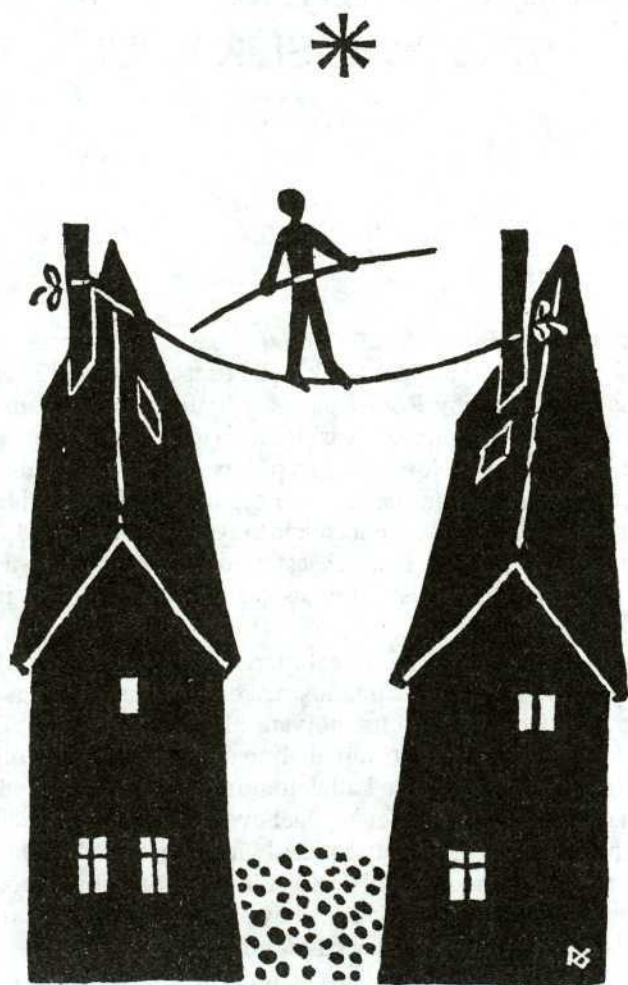
- Agricultural Policies in the Baltic Countries: Proceedings of the Pärnu Seminar in September 1997*. 1997a. CCNM/AGR/PP (98) 28. Paris: OECD
- Agricultural Policies in Transition Economies: Monitoring and Evaluation*. 1997b. Paris: OECD
- Alanen, Ilkka 1991. *Miten teoretisoida maatalouden pientuotantoa* (Jyväskylä Studies in Education and Social Research, 81/1991). Jyväskylä: University of Jyväskylä
- Alanen, Ilkka 1995. The family farm ideology, the Baltic countries, and theories of development. — *Eastern European Countryside*, 1 (5), pp. 5–21
- Alanen, Ilkka 1996. The privatization of agriculture and the family farm ideology in the Baltic countries. — *Between Plan and Market: Social Change in Baltic States and Russia*. Eds. Raimo Blom et al. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 141–168
- Alanen, Ilkka 1998a. Petty production in Baltic agriculture: Estonian and Lithuanian models. — *The Kalamari Union — Middle Class in East and West*. Ed. Markku Kivinen. Aldershot: Ashgate, pp. 39–70
- Alanen, Ilkka 1998b. Baltic agriculture after decollectivization. — *European Countryside in Transition*. Eds. Leo Granberg and Imre Kovach. Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences Publications, pp. 144–167
- Alanen, Ilkka 1998c. Why did decollectivization destroy the chance to form a broadly-based rural middle class in rural Estonia? —

- The Middle Class as a Precondition of Sustainable Society.* Ed. Nikolai Tilkidjiev. Sofia: Association for Middle Class Development (AMCD)
- Alanen, Ilkka 1999. Dissolution of Kanepi kolkhoz. — *Agricultural Reform and Rural Community in the Municipality of Kanepi: A Community Study in Southern Estonia.* Eds. Ilkka Alanen et al. Aldershot: Ashgate. [Forthcoming]
- Csaki, Csaba, Zvi Lerman 1996. Agricultural transition revisited: Issues of land reform and farm restructuring in East Central Europe and the former USSR. — *Quarterly Journal of International Agriculture*, 35 (3), pp. 211–212
- Hadas, Miklos, Katalin Kovacs, Emese Lafferton 1998. Central European Hysteria. — A special issue of *Replika*, Hungarian social science quarterly
- Hussain, Athar, Keith Tribe 1981. *Marxism and the Agrarian Question.* (Volume 1: German Social Democracy and the Peasantry 1890–1907.) London: McMillan
- Kovacs, Katalin 1996. The transition in Hungarian agriculture 1990–1993: General tendencies, background factors and the case of the Golden Age. — *After Socialism: Land Reform and Social Change in Eastern Europe.* Ed. Ray Abrahams. Providence & Oxford: Berghahn Books, pp. 51–84
- Liepins, Valdis 1993. Baltic attitudes to economic recovery: A survey of public opinion in the Baltic countries. — *Journal of Baltic Studies*, XXIV (2)
- Lieven, Anatol 1993. *The Baltic Revolution.* New Haven: Yale University Press
- Loko, Valdek 1993. Current situation and perspective of Estonian agricultural policy. — *Agricultural Development Problems and Possibilities in Baltic Countries in the Future* (Finnish-Baltic joint seminar, Saku, Estonia. Jokioinen: MTTL—Agricultural Economics Research Institute. Research publications, 72), pp. 7–9
- Niitemaa, Vilho, Kalervo Hovi 1991. *Baltian historia.* Jyväskylä: Gummerus
- Nikula, Jouko 1999. Bitter cream: New non-agricultural entrepreneurship in Kanepi. — *Agricultural Reform and Rural Community in the Municipality of Kanepi — A Community Study in Southern Estonia.* Eds. Ilkka Alanen et al. Aldershot: Ashgate. [Forthcoming]
- Meyers, William H., Natalija Kazlauskienė 1998. Land reform in Estonia, Latvia and Lithuania: A comparative analysis. — *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe.* Ed. Stephen K. Wegren. London: Routledge

- Paj o, Maido, Mati Tam m, Rein Tein berg 1994. *The Restructuring of Estonian Agriculture*. (Report 94-BR 15. Ames: Estonian Ministry of Agriculture, Midwest Agribusiness Trade Research and Information Center and Center for Agricultural and Rural Development)
- Pal m, Thomas 1992. 'The Suurupi program': Estonian economic policy for the transition. — *Journal of Baltic Studies*, 23 (3), pp. 283–298
- Petta i, Vello 1996. Estonia's controversial language policies. — *Transitions*, 2 (24), pp. 20–22
- Põder, Helvi 1999. Historical background of the kolkhoz and municipality of Kanepi. — *Agricultural Reform and Rural Community in the Municipality of Kanepi — A Community Study in Southern Estonia*. Eds. Ilkka Alanen et al. Aldershot: Ashgate. [Forthcoming]
- Ruuts oo, Rein 1996. The emergence of civil society in Estonia 1987–1994. — *Between Plan and Market: Social Change in Baltic States and Russia*. Eds. Raimo Blom et al. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 74–102
- Ruuts oo, Rein 1999. The development of civil society. — *Agricultural Reform and Rural Community in the Municipality of Kanepi — A Community Study in Southern Estonia*. Eds. Ilkka Alanen et al. Aldershot: Ashgate. [Forthcoming]
- Scot t, James C. 1986. Everyday forms of peasant resistance. — *Journal of Peasant Studies*, 13 (1), pp. 5–35
- Sepp, Mati 1997. Agricultural structures' development in Estonia. — *Structural Adjustment of National Agriculture and Food Industries within the Framework of Integration in the EU* (The 7th Finnish-Baltic seminar of agricultural economists, Vilnius, Lithuania. Jokioinen: MTTL — Agricultural Economics Research Institute. Working papers 13/97), pp. 36–43
- Smith, Adrian, John Pickles 1998. Introduction: theorising transition and the political economy of transformation. — *Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations*. Eds. John Pickles and Adrian Smith. London & New York: Routledge
- Tam m, Mati 1999. Agricultural reform in Estonia. — *Agricultural Reform and Rural Community in the Municipality of Kanepi — A Community Study in Southern Estonia*. Eds. Ilkka Alanen et al. Aldershot: Ashgate. [Forthcoming]
- Unwin, Tim 1998. Rurality and the construction of nation in Estonia. — *Theorising Transition: The Political Economy of Post-*

- Communist Transformations*. Eds. John Pickles and Adrian Smith. London & New York: Routledge, pp. 284–308
- Uzdavinienė, Valerija, Algirdas Kilius 1993. Forecast of agricultural development in Lithuania. — *Agricultural Development Problems and Possibilities in Baltic Countries in the Future* (Finnish-Baltic joint seminar, Saku, Estonia. Jokioinen: MTTL — Agricultural Economics Research Institute. Research publications), p. 72
- Wegren, Stephen K. 1996. The politics of private farming in Russia. — *Journal of Peasant Studies*, 23 (4), pp. 106–140

ILKKA JUHANI ALANEN (sünd. 1945) kaitses sotsiaalteaduste magistri kraadi 1970. a Helsingi ülikoolis ja sai sotsiaalteaduste doktori kraadi 1991. a Jyväskylä ülikoolis. Töötab Jyväskylä ülikooli sotsioloogia professorina 1999. aastast.

RENATE STRASSER. Uusaastatervitus

KARL XII MÜSTILINE SURM — KAS JUHUSLIK KUUL VÕI MÕRV?

Margus Laidre

Suur sõda Põhja-Euroopas oli kestnud juba 15 pikka aastat. Sõjaõnn oli vaheldumisi naeratanud kõigile osapooltele, kuid tasapisi tõmbus vaenlaste ring Rootsi pärusalade ümber üha enam koomale. Skåne kohal rippuva invasiooniohu tõrjumiseks planeerisid rootslased sõjakäigu Norrasse, mis pidi taanlaste tähelepanu kõrvale juhtima. Sõjakäigu ettevalmistustega tegeles isiklikult Rootsi kuningas Karl XII, kes oli pärast kauaaegset eemalolekut 1715. a detsembris taas kodumaa pinnale astunud. Lõök otsustati suunata Fredriksteni kindluse vastu, mis asus Fredrikshaldi linna juures Lõuna-Norras.

Norra piir ületati 1716. a veebruaris. Fredriksten asus kõrgel kaljul ja et rootslastel oli puudus raskest piiramissuurtükiväest, siis kavatseti linn ja kindlus hõivata üllatusrännakuga. Taaninorra väed magasid öösiti nimelt linnas, sest kindluses oli selleks liiga vähe ruumi. Öise kallaletungiga lootsid rootslased neid ootamatult tabada ning tungida põgeneva vaenlase järel kindlusesse. Linn vallutati koostatud plaani järgi, kuid kindlust hõivata ei suudetud. Norralased tulistasid süütekuulidega linna põlema, ning puhkenud suures tulekahjus hävis 330 maja. Rootslastel ei jäänud üle muud, kui koju tagasi pöörduda.

Rootsi sisepoliitiline olukord muutus üha pingelisemaks. Näiliselt olid esiplaanil kurnavast sõjast tingitud majandusraskused, millega haakus tegelikult tähelepanu keskpunktis seisev troonipärimise küsimus. Nimelt oli Karl XII kõigist manitsustest hoolimata ikka veel poissmees. Palju on spekuleeritud kuninga häbelikkuse ja komplekside üle neis asjus. Karl ise väitis, et sõjapidamine

ei lase tal selliste asjade peale mõelda. Sama motiiv, sõda ja sellega kaasnev pidev kuninga hukkumise oht sundis aga kõrgeid riigiametnikke ja sõjaväelasi mõtlema sellele, mis saab siis, kui isevalitseja sureb ilma järglasi jätmata. Selles küsimuses pörkusid mitme osapoole huvid.

17. sajandi keskpaigast peale oli Holstein-Gottorpi hertsogkond olnud traditsiooniliseks Rootsi liitlaseks. 1698. a kinnitati allianssi veel kord, sedapuhku abieluga, milles Rootsit esindas Karl XII vanim õde Hedvig Sofia, ning Holsteini hertsog Fredrik. Sellest abielust sündis 1700. a poeg Karl Fredrik (tema isa langes 1702. a suurtükikuulist ja ema suri 1708. a leetritesse). Tekkis nn holsteini partei, mis töötas intensiivselt selle heaks, et Karl Fredrikust saaks troonipärija.

Ametlikult oli tema lähimaks konkurendiks Karli ainus elusolev õde Ulrika Eleonora, tegelikult oli selleks aga Hesseni pärusprints Fredrik, kellega Ulrika Eleonora abiellus 1715. a. Fredrik oli suurepärase sõjaväelane, kelle Karl XII nimetas hiljem generalissimuseks. Tasahilju puhkes kahe osapoole, holsteinlaste ja hessenlaste vahel terav võimuvõitlus.

Kõrges poliitilises mängus oli siiski veel üks tegelane, kellest kuidagi mööda minna ei saa. Selleks oli parun Georg Heinrich von Görtz (1688–1719), kes esindas holsteinlasi. Ta oli karismaatiline mees, kel oli eriline võime võita ja allutada endale inimesi, kellega saatus teda kokku viis. Pealegi oli Görtz väga osav oma mõjuvõimu ära kasutama. 1714. a ühtisid tema ja Karl XII teed. Görtz võitis ruttu kuninga usalduse, imponeerides talle eeskätt oma võimega armeele ja laevastikule raha muretseda. 1716. a võttis ta endale tiitli *Directeur des Finances et du Commerce*, see-ga siis Rootsi finants- ja kaubandusminister ühes isikus. Görtzi edu krooniks oli aga ta määramine rahuläbirääkijaks Venemaaga. Ühe võõramaalase sedavõrd suur mõju koos tema töömeetodite-ga, mis äratasid protesti kõikides ühiskonnakihtides, tekitas samas talle eri põhjustel palju vaenlasi.

1718. a varakevadel hakkas Karl XII ette valmistama teist sõ-jakäiku Norrasse. Probleemiks olid vaenlase laevad ja suurtüki-vägi, mis tõkestasid rootslaste pääsu Svinesundi lahte. Laevastik oli aga hädavajalik toidu- ja laskemoona ning piiramissuurtükiväe kohaletoimetamiseks, kui taheti vältida kahe aasta tagust ebaõn-

nestumist. Vastasest möödapääsemiseks laskis Karl XII vedada laevu 10 km maad mööda Idefjordi. Kaks ja pool kuud tegid seda iga päev 500–800 sõdurit ning lõpuks kroonis operatsiooni edu.

Kätte oli aga jõudnud hilissügis, mis tekitas norralastes lootusi, et ilmastikuolud panevad rootslaste edasitungi seisma. See oli siiski valearvestus, sest nagu varasemad sõja-aastad olid korduvalt kinnitanud, ei peatanud Karl XII-t ei vihm, pori ega pakanne. Novembri keskpaigaks oli Fredriksteni kindlus ümber piiratud. Algas vaevarikas patareide ja jooksukraavide ehitamine, mis siksakiliselt roomasid kindluse poole. Mida lähemale viimasele jõuti, seda eluohulikumaks muutus töö, sest kaitsjate tuli tabas üha rohkem märki. Lõpuks hakati kaevama öösiti ning töölistele anti julgustuseks viina ja tõsteti nende palka.

30. november oli pühapäev ja ühtlasi esimene advent. Karl XII võttis osa jumalateenistusest, einestas ning ratsutas pärast õhtupalvust hobusel nimega Inglise aproššide kallal käivat tööd üle vaatama. Õhtu oli pime ja pilvine. Kuu polnud veel tõusnud, kuid Fredriksteni vallidel põlevad tõrvapärjad ja ülestatatud valgusaketid tõid veidi esile ümbritseva maastiku kontuure. Õhtu oli ka külm ning kuningas oli mähkinud end mantlisse ja kandis peas karoliinide ajastule tüüpilist kolmnurkset mütsi, kuigi tavaliselt eelistas ta käia paljapäi.

Jooksukraavide juurde jõudes tuli kuningas hobuse seljast maha ja läks koos mõne saatjaga eesliinile tööde kulgu jälgima. Karl XII aidati poolest kehast üle jooksukraavi rinnatise ja ta asus küünarnukkidele toetudes ümbrust silmitsema. Mõni minut enne poolt kümnet õhtul oli kuningas surnud. Juuresolijate sõnul oli kostnud vaid tuhm heli, mis meenutas kivi viskamist nätskesse savisse. Üksainus lask sügisöös pani punkti Rootsi suurriigiajastule. Kes oli aga tulistaja — kas tegemist oli “ausa vaenlasekuuliga” või mõrvaga?

See küsimus on vaevanud nii õpetlaste kui ka asjaarmastajate päid juba ligemale kolmsada aastat. Tulemuseks on sajad leheküljed poolt- ja vastuargumente eri teooriatele. Kõige värskem töö sellest vallast pärineb Göteborgi ülikooli ajaloolase Rolf Uppströmi (s. 1953) sulest ja kannab pealkirja *Müsterium: Karl XII surm* (Mysteriet: Karl XII död; Göteborg, s.a., 195 lk). Tegemist on kandidaadiväitekirjaga, mis kaitsti 1994. a novembris.

Autori eesmärgiks on: 1) esitada kokkuvõtte allikmaterjalist ja kogu senisest uurimiskäigust (sealjuures jagab Uppström materjali vanemaks ja uuemaks osaks, tõmmates piiri Karl XII laiba ülevaatus juurde 1917. a); ning 2) aidata kaasa lahenduse leidmisele juba peaaegu klassikaliseks kujunenud küsimusele.

Kuninga surmaga kaasnenud šokile järgnes palavikuline askeldamine. Kiiresti muretseti kanderaam ning asetati kahe mantliga kaetud Karl XII surnukeha sellele. Prantslasest kindraladjutant André Sicre, kes oli Rootsi teenistusse astunud 1712. a Benderis, võttis kuninga peast mütsi ning pani selle asemele oma paruka ja tressidega peakatte. Seejärel kandsid 12 meest insener Bengt Vilhelm Carlbergi juhtimisel surnukeha peakorterisse Tistedalenis.

Samal ajal suundus Sicre, kes oli endaga kaasa võtnud kuninga mütsi, hertsog Fredriku peatuspaika. Hertsog võttis kohe tarvitusele mitmed abinõud. Esimese sammuna saatis ta Sicre Stockholmi ülesandega informeerida juhtunust õukonda ja teisi võimukandjaid. Järgmiseks saatis ta teele patrulli käsuga arreteerida kuninga peakorteri poole teel olev Görtz, kes ei teadnud juhtunust veel midagi. Järgmisel päeval ta vangistati ja saadeti 300 ihukaardiväelase valve all Stockholmi, kus moodustati spetsiaalne komisjon Görtzi üle kohtumõistmiseks. Tegelikult oli Karl XII surm juba ette ära määratud ka paruni saatuse. 9. veebruaril 1719. a mõisteti Görtz surma ja 10 päeva hiljem viidi otsus täide pea kirvega maharaiumise teel. Kohtuotsuse järgi maeti Görtz võllapuu juurde pühitsemata mulda, mis kaasaegsetele tundus sama karmi karistusena kui hukkamine ise. Vaid nädalapäevi hiljem kaevasid aga vahepeal vangistusest vabanenud Görtzi teenrid laiba salaja üles ja toimetasid Hamburgi, kus säilmed anti üle hukatu perekonnale.

Esimesed tänapäevani säilinud kirjalikud dokumendid, kus käsitletakse surma toonud kuuli, pärinevad Fredriku sulest. 1. detsembriga dateeritud kirjas oma isale väidab ta, et Karl XII langes kartetšikuuli läbi. See ei saanud tähendada muud, kui et Rootsi kuninga eluküünla kustutas vastase tehtud lask. R. Uppström küsib, kas Fredriku andmed ka tõele vastavad. Et Fredrikut kahtlustatakse seotuses surmalasuga, siis tuleb väitekirja autori arvates suhtuda tema andmetesse väga ettevaatlikult (lk 27). Kirja tegelikuks adressaadiks võisid hoopis olla järeltulevad põlvned ja sel-

lega võis Fredrik püüda endalt võimalikku kahtlusevarju eemale juhtida.

Õige pea läks aga Stockholmis liikvele versioon, et kuningas langes musketikuuli läbi, mis tulistati kindlusest. See versioon võis alguse saada kuninga mütsist, mille Sicre juhtunu kinnituseks ette näitas. Selles oleva kuuliaugu suuruse järgi tehti mainitud järeldus kuuli ja laskeriista kohta. Kogu loo teeb veelgi ähmasemaks, et Sicre oli teate edastanud ülemasehaldur Taubele suuliselt — meile teadmata sõnastuses. Nii laskmise suunda kui kuuli suurust peetakse väga oluliseks. Mitme uurija arvates võrdub lask paremalt mõrvaga, kuna lask vasakult kinnitaks pigem “vaenlase kuuli” versiooni. Ühtlasi pidavat suur kuul tähendama “vaenlase lasku”, väike aga *võivat* tähendada mõrva.

Lahinguväljal kuulsust võitnud väejuhi surm sõjakäigu ajal põhjustab peaaegu alati kuulujutte tema mõrvamisest. Ka pärast Gustav II Adolphi langemist 1632. a Lützeni lahingus levisid kuulujutud tema mõrvamisest, kuigi tänapäeval on raske leida ühtegi tõsiselt võetavat ajaloolast, kes seda seisukohta jagaks. Et Karl XII surma otsustati esialgu lihtväelaste eest varjata — juba võitlusemoraali silmas pidades —, siis on üsna loomulik, et asja ilmsikstuleku järel hakkasid sõdurite seas suust suhu levima jutud ohvitseride vandenõust. Õige pea läksid kuuldused Rootsi kuninga mõrvamisest liikvele ka välismaal. Juba 10. jaanuaril 1719. a dateeritud kirjas teatas Rootsi *chargé de affaires* Haagis J. F. Preis, et nii mõneski paigas räägitakse reeturlikust kuulist.

R. Uppströmi väitel on ajalookirjanduses enamasti mööda mindud Karl XII ihuarsti Melchior Neumanni (1670–1741) tunnistustest, kuigi just tema oli esimene, kes uuris surmavat haava ning balsameeris laiba. Neumann kirjutas, et kuninga tappis vasakult tulnud ja mõlemad meelekohad läbistanud kuul. Viimase päritolu kohta konstateerib ihuarst, et “Jumal teab kõige paremini, kas kuul tuli kindlusest või kusagilt mujalt”. Pole teada, kas Neumann balsameerimise käigus kuuliauku laiendas või mitte. Küsimus pole sugugi vähetähtis ja selle üle diskuteeriti hilisemal ajal väga elavalt.

Neumann on tulevastele põlvedele üles tähendanud ka oma unenäo 14. aprillist 1720. a. Unes oli tal tulnud uuesti kuninga surnukeha balsameerida. Äkki oli Karl aga ellu ärganud ja oma

pooleldi külmade, pooleldi soojade kätega haaranud Neumanni vasakust käest: "Teie peate olema tunnistajaks, kuidas mind tulistati." Kui ihuarst oli majesteedi käest hirmunult pärinud, kas teda tulistati kindlusest, olevat Karl kaks-kolm korda enda paremat kätt tema näo ees liigutanud ja vastanud: "Ei, Neumann, keegi tuli roomates." Kuigi ihuarst ei teinud ühtegi tänapäevani säilinud otsest avaldust kuuli ega haava suuruse kohta, võib R. Uppströmi sõnul siiski kaudselt järeldada, et tegemist oli väikese kuuliga.

Mida aeg edasi, seda suuremaks muutusid kahtlused kindraladjutant André Sicre vastu. Kahtlust äratas tema viibimine sündmuskohal ja ta lähedane seos Fredrikuga, kellel olnuks mõrvast teoreetiliselt kõige rohkem võita. 1723. a haigestus Sicre teda juba varemgi kimbutanud raskesse palavikutõppe. Haiguse käes sonides "tunnistas" ta ühel ööl üles, et just tema tappiski kuninga. Terveks saanuna võttis ta oma ütluse küll tagasi, kuid kuulujutt oli juba liikvele lastud. Sellega langes halb vari ka vahepeal kuningaks saanud Fredriku peale. Õukonna palvel pöördus Rootsi diplomaatiline esindaja Pariisis kirjalikult selgituse saamiseks selle kohta, mis sel saatuslikul ööl tegelikult juhtus, kahe Fredriksteni piiramise juures viibinud prantslasest ohvitseri poole. Mingeid konkreetseid tulemusi see ei andnud. 1733. a novembris suri vahepeal Rootsist lahkunud Sicre laostunud ja vaese mehena Pariisis.

Oma panuse on Karl XII mõistatusliku surma lahendamise andnud ka filosoof Voltaire. Kahekümne kahe aasta vanuse noormehena õppis ta isiklikult tundma Görtzi viimase külaskäigul Prantsusmaale. Hästi informeeritud ringkondades teati rääkida, et Voltaire'ile pakuti sekretäri kohta Karl XII juures. Võib-olla just need jutud ja lähedane kontakt Görtziga olidki põhjuseks, miks Voltaire suleti 1717. a kevadel üheks aastaks kardetud Bastille'sse.

1730. a ilmus Voltaire'ilt Karl XII biograafia, mis aga poliitilistel põhjustel konfiskeeriti ja põletati. Aasta hiljem ilmus teine, ümbertöötatud väljaanne, mida tsensuur enam ei puudutanud. Teosel oli tohutu menu ja see levis tõlgete kaudu, avaldades mõju ka diskussioonile Rootsi kuninga surma põhjuste ümber. Voltaire toetas paremalt tulnud lasu teooriat, sest tema andmed pärinesid Sicrelt, kes oli algusest peale oma tunnistuse sidunud just selle seisukohaga. Kuigi Voltaire toetas seeläbi ettekavatsematult (?)

mõrvateooriat, kandis ta samal ajal hoolt, et vabastada Sicre igasugustest süüdistustest. Voltaire'i teos põhjustas protesti mitmelt poolt. 1739. a pidas Rootsi *ensor librorum* Gustaf Benzelstjerna raamatu tõlkimist rootsi keelde äärmiselt ebasoovitavaks.

1731. a tehti kirikuõpetajale Jöran Nordbergile ülesandeks kirjutada esimene rootsi päritolu Karl XII elulugu. Nordberg oli teeninud armees juures õukonnajutlustajana kuni vangilangemiseni Poltava lahingus 1709. a. Pärast kuueaastast vangistust asus ta kodumaal tööle Klara koguduse õpetajana Stockholmis. Talle pandud ülesande täitmiseks kulus üheksa aastat. Kroonikavormis kirjutatud raamatust oli tsensuur välja rookinud kõik, mis oleks võinud olla solvav teistele riikidele või negatiivne Rootsi vaatenurgast lähtudes. Seepärast ei leia lugeja sellest teosest ühtegi vihjet mõrvale.

Kuningatapja kohutavat "au" ei tahtud omistada siiski üksnes Sicrele. Teiseks tõsiseks kandidaadiks peeti suurtükiväeülemat kindralmajor Carl Cronstedti (1672–1750). Tema vastu suunatud kahtlustuste üheks põhjuseks oli suur summa raha, 4000 riigitaalrit (ülejäanud sama aukraadiga ohvitserid said vaid 800), mis Cronstedt sai pärast sõjakassa jagamist. Hiljem nõudis riik saadud raha kõigilt tagasi. Cronstedt protsessis seda otsust ligemale 30 aastat ning saavutas lõpuks ka võidu, kui kroonu 1750. a detsembris otsustas nõudmise kustutada. Cronstedti rõõm oli siiski üürrike, sest nädal hiljem ta suri. 1846. a osutas taani ajaloolane Caspar Paludan-Müller varem kahe silma vahele jäänud faktile, et veel neli sõjaväelast oli sõjakassast saanud suurema summa, kui nende aukraad ette nägi. Neid mehi ei kahtlustanud aga keegi seotuses kuninga surmaga.

Cronstedti vastu rääkis veel asjaolu, et ta oli esmaklassiline relvaekspert (tal oli suuri teeneid Rootsi välisuurtükiväe liikuvuse ja tulistamiskiiruse suurendamisel), kes teadis väga hästi, kuidas neid tuleb kindla efekti saavutamiseks laadida. Pealegi olevat Cronstedt just 30. novembri õhtul lausunud järgmised sõnad: "See, kes soovib kuningat elusana näha, teeb seda nüüd viimast korda."

1837. a publitseeris karskustegelane ja kirjandusloolane Peter (Per) Wieselgren dokumendi, mis otseselt osutas, et Cronstedt ja tolleaegne trabantide kapral, hiljem kindral Magnus Stiernroos,

olid segatud Karl XII mõrvamisse. Tegemist oli ärakirjaga vabahärra Mahe Rameli kogust (lk 51). Selles oli kirja pandud surivoodil vaevleva Cronstedti pihtimus kirikuõpetaja Tollstadiusele, kelle nime järgi tuntakse seda dokumenti tänapäeval. Cronstedt olevat tunnistanud, et relva laadis tema, mõrvatöö viis aga täide Stiernroos. Wieselgren uskus ise dokumendi ja seal esitatud andmete ehtsust ning pidas Stiernroosi mõrtsukaks. Taustal vilksatasid nii Fredrik kui ka Euroopa suurriikide koalitsioon eesotsas Prantsusmaaga.

1746. a toimus Karl XII laiba teine ülevaatus. R. Uppström osutab tõigale, et enamasti peetakse seda ekslikult esimeseks, unustades kuninga ihuarsti Neumanni vaatluse. Selle viisid läbi kolm väljapaistvat poliitikut: ülemintendant Carl Härleman, kantseleinõunik Claes Ekeblad ja õukonnamarssal Anders Johan von Höpken. Nende koostatud protokoll avalikustati alles 1768. a. Sellest ei selgu, kas ülevaatus teostati salaja või mitte. Samuti pole teada, kas Fredrik oli ettevõtmisest teadlik või mitte. Kõige tõenäolisemalt peitub seletus 1744. a oktoobris vastuvõetud kuninglikus otsuses, mis tegi ülesandeks vaadata üle kõik Stockholmis ja mujal asuvad kuninglikud hauad ja need kirjeldada. Vastavalt nimetatud otsusele avati Gustav II Adolphi haud näiteks juba 24. novembril 1744. a.

Kuigi kellelgi ülevaatusel läbiviijatest polnud meditsiinihari-dust, aktsepteeriti nende järeldust paremalt poolt tulistatud lasu kohta väga laialdastes ringkondades. Võimalik, et selles oli oma osa ka Voltaire'i ja Nordbergi kirjutatud biograafiatel, kus oldi samal seisukohal.

Varajasel laupäevahommikul 10. augustil 1799. a sisenes kuningas Gustav IV Adolf, saadetuna veel kaheksast isikust, kes kõik olid õukonnaga seotud, Riddarholmi kirikusse Stockholmis. Tarvitusele olid võetud suured salastamisabinõud. Kuninga sooviks oli uurida Karl XII sarnasust ühe Krafft'i maalitud portreega. Tehti ka märkmeid, kuid Gustav IV Adolphi palvel ei puudutatud "kangelase säilmeid". Kuningat oli huvitanud vaid see, "mis sellest kuulsast mehest veel alles on". Lasu suunda ei vaidlustatud, kuid lisati tähelepanek, et parempoolne haav asub vasakpoolsest natuke kõrgemal. Arusaadavatel põhjustel ei soovinud kuningas võtta seisukohta küsimuses, mis suunast tulistati surmav lask. Se-

da huvitavam on aga konstateering, et tapariistaks ei saanud olla mõök (!), mis tunginuks Karl XII pähe paremalt poolt (lk 65).

Kõik varasemad Karl XII säilmetega tutvujad olid olnud poliitikud, ent need kolm meest, kes viibisid Riddarholmi kirikus 31. augustil 1859. a, olid kõik tuntud arstid: anatoomia- ja füsioloogiaprofessor Anders Retzius, kirurgiaprofessor Carl Santesson ja kuninga esimene ihuarst Vincent Lundberg. Kohal oli veel ligi paarkümmend inimest, teiste seas ka tuntud ajaloolane Anders Fryxell. Oma arvamuses hindasid kolm arsti 1746. a ülevaatus tulemuse ekslikuks, sest kolbalt polnud eemaldatud nahka. Nüüd jõuti ühisele järeldusele, et vigastuse põhjustas tulirelv, et vigastus oli silmapilkselt surmav ning et kuul sisenes vasakult poolt. Tõenäoliselt oli tegemist kas muskети- või kartetšikuuliga. Rootsi Arstide Seltsis järgnenud diskussioonil arvas kaheksa liiget, et tegu on vasakult tulistatud lasuga, kolm liiget oli vastupidisel arvamusel ja üks arvas, et probleemi pole veel piisavalt uuritud. Ent selles, et kuningas polnud langenud salamõrva ohvriks, oldi ühel meelel.

Kulus üle 30 aasta, enne kui puhkesid uued diskussioonid. Nende põhjustajaks oli ajakirjas *Russkaja Starina* 1891. a ilmunud artikkel, mille autoriks oli vene parun Nikolai Kaulbars. Ta oli Karl XII surma ajal Fredriksteni jooksukraavides viibinud Johan Fredrik von Kaulbari neljanda põlve järeltulija. N. Kaulbars kirjutas, et tema suguvõsa arhiivis Mõdriku mõisas Virumaal leidub käsikiri, milles J. F. von Kaulbars nimetab Karl XII mõrvariks Sicred. Alles olevat ka kuulipüss, millest tulistati. Stockholmist saadeti ka kaks fotot relvast ning lakijäljend kuulist.

Rootsis tehti kiiresti selgeks, et tegemist ei saanud olla relvaga, millest tulistati Karl XII-t. Varsti ilmnesid ka ebatäpsused Kaulbari artiklis. Diskussioon oli aga uuesti lõkkele puhutud ja sellesse sekkus uute "tõendite" ja "motiividega" mitu rootsi uurijat (lk 72–78).

Üha enam sai selgeks, et kõik varasemad Karl XII põrmu ülevaatused olid tehtud korraliku ettevalmistustööta ja andnud seetõttu liiga kergekäelised ja vasturääkivad resultaadid. Silmas pidades eesseisvat Karli sarkofaagi renoveerimist (see oli valmistatud Hollandis ja toodud Rootsi 1739. a), pöördus hiljuti asutatud Karoliinide Ühing kirjaga Tema Majesteedi poole, paludes luba

veel üheks surnukeha ülevaatuseks. Aluseks lubati võtta rangelt teaduslikud meetodid, sh sellised moodsad abivahendid nagu fotografeerimine ja röntgen. Lossist saadud positiivse vastuse järel viisid professorid Algot Key-Åberg (kohtumeditiin), Jules Akerman (kirurgia) ja Gösta Forssell (röntgen) 18.–27. juulini 1917. a läbi neljanda ja tänaseni viimase laiba ülevaatuse. Selle tulemusi kokku võttes võime öelda, et jäädi vasakult tulistatud lasu juurde, mis tabas kuningat väga suure jõuga, tekitades kuuli sissetungimise kohas umbes 18–20 mm läbimõõduga augu. Kuninga mütsi üksikasjalik uurimine lubas kuuliaugu lõplikuks suuruseks täpsustada 19,5 mm. Kuuli läbimõõdu kindlakstegemine on huvitav mitmes mõttes. Nimelt on teada, et norra musketites kasutati kuule keskmise diameetriga 16,5 ja 17,3 mm. R. Uppström järelgab sellest, et *norra* musketikuuli võib mängust välja jätta (lk 87). 1917. a komisjon ei välistanud oma raportis lähilasu võimalust, rõhutades vaid, et uurimistöö ei andnud selle seisukoha toetuseks erilisi fakte. Lähilasu all tuleb mõista lasku, mis jätab tulistatava kehale põletuskahjustusi, püssirohu jälgi vms. 18. sajandi alguse musketite laskeomadusi arvestades ei saanud vahemaa seega olla suurem kui 5 m.

1917. a uurimistulemusi aluseks võttes tõstatas ajaloolane Lauritz Weibull 1929. a uuesti küsimuse Karl XII surmasaamise viisist. Tegelikult ei tulnud ta lagedale millegi uuega, vaid põhjendas tuntud seisukohti lihtsalt uuema tõestusmaterjaliga. Weibull rõhutas samas, et otsustavat tõendit ei ole, kuid paljud kaused asjaolud viitavad otseselt Sicrele. R. Uppström konstateerib kokkuvõtvalt, et kirjalikud allikad on väga raskesti tõlgendatavad. Nendes on segiläbi kuuldused, enam-vähem hästidokumenteeri- tud jutustused ning pealtnägijate tendentslikud või lausa valelikud kirjeldused. Seepärast jätab ta kirjalikud dokumendid täiesti kõr- vale ja keskendub väitekirja ülejäänud osas materiaalsetele tõen- dusmaterjalidele. Nende all mõtleb ta jooksukraave, luukilde, riidetükke jms. Tänapäeva loodusteaduse ja meditsiini vahendite abil saaks nende põhjal teha kaugeleulatuvaid järeldusi.

Karl XII surma uurimises on väga tähtsaks peetud hukkimise kohta. Selle täpne kindlaksmääramine võiks R. Uppströmi mee- lest anda isegi vastuse põhiküsimusele, kas Karl langes vaenlase või omade kuuli läbi. Jooksukraavide asetust on võimalik näha

mitmelt kaardilt, kuid häda on selles, et erinevused nende vahel on väga suured. Vaadeldavas küsimuses on aga juba paarikümmel meetril ühele või teisele poole oluline tähendus. Lisaks puhtkartograafilistele uuringutele on korraldanud nii ühingud kui ka üksikisikud ekspeditsioone ja väljakaevamisi kohapeal.

Olemasolevat materjali analüüsides jõuab R. Uppström järeldusele, et kõige tõenäolisemalt langes Karl XII umbes 225 m kaugusel Fredriksteni kindlusest. See aga tähendab, et kuninga langemise koht nihkub seni arvatust ligikaudu 45 m võrra kindlusest eemale. Sellest tulenevalt peaks väitekirja autori arvates "vaenlase kuuli" usutavus kahanema veelgi.

Milline aga ikkagi oli kuul, mis kustutas Karl XII eluküünla? Sellegi küsimuse kallal on pikka aega pead murtud. 1940. a tõusis teiste hulgast esile nn kuulnööbi (*kulknappen*) teooria. 18. sajandist peale Karl XII kohta Rootsis liikvel olevas rahvapärismuses räägiti muu hulgas sellest, et kuningat polnud võimalik tavalise kuuliga haavata. Mõrvar pidi seepärast kasutama erilist kuuli, mis oli valmistatud näiteks hõbedast või kirikukelladest. Mõnedes pärimustes esineb kuninga kuuenööp kuuli asemel ja sellest tuleb ka mainitud väljend. Legendi järgi oli üks sõdur näinud, kuidas kuul oli pärast kuninga pea läbistamist tunginud maasse. Mees oli selle üles korjanud ja endaga koju kaasa võtnud. Kohaliku preestri manitsusel pidanud ta selle aga kruusaauku ära viskama.

1924. a suvel leidis Horredist pärit sepp Carl Hjalmar Andersson oma aiateele kruusa laotades eseme, mida ta kohe seostas kuulnööbiga. See koosnes kahest omavahel kokkujoodetud messingist poolkerast ning oli täidetud tinaga. Ühe poole küljes oli varem olnud aas, mis võimaldas kasutada seda nööbina. Kaheksa aastat hiljem andis Andersson leiu üle Varbergi muuseumile. Asja tegi põnevaks, et kuulnööbi esialgne diameeter (19,6–19,7 mm) oli väga lähedal 1917. a kindlaks tehtud surmava kuuli läbimõõdule. 1992. a läbiviidud uuringud lubavad väita, et kuulnööbis leiduv tina pole Rootsi päritolu. Oletatakse, et niihästi messing kui ka tina pärinevad Kesk-Euroopast, arvatavasti Saksamaalt.

Leitud kuulnööp oleks võinud jääda ajalooliseks kurioosumiks, kui poleks olnud Sam. Clasoni tehtud avastust. Nimelt viis ta erinevate laengutega laetud musketitega läbi laskeharjutusi, kasutades märklauana äsja tapetud vasikate ja lammaste päid. Kat-

sete tulemusel jõudis Clason järeldusele, et kui Karl XII-t oleks tulistatud tinakuuliga, siis oleks see sõltumata tulistamiskaugusest pidanud jätma kolba sisemusse suurel hulgal tinatükikesi. Neumann ei oleks lahkamisel suutnud neid kõiki eemaldada, isegi kui ta seda oleks soovinud. Pealegi leidub tina jälgi kuninga varasemas jalahaavas. Järeltus — millega ühineb ka R. Uppström — sai olla vaid üks: Karl XII surmanud kuul ei olnud valmistatud tinast. Musketid aga teatavasti rauast kuule ei tulistanud.

Pärast sellist avastust tundus täiesti loomulik, et pilk pöörati norra suurtükkide ja nende juures tarvitatud laskemoona poole. Keeruliste katsete ja võrdluste tulemuseks selgus, et rauast kuul (kartetš) on samuti välistatud, sest see ei klapiks olemasolevate andmetega. Nii väikese kaliibriga rauast kuule suurtükkide tarbeks sel ajal lihtsalt veel ei valmistatud.

1988. a publitseeris suurtükiväeoberst Gunnar Grenander ballistilistel ja matemaatilistel meetoditel rajanevad uurimistulemused. Tema eesmärgiks oli mõrvateooriale vastu vaielda. Grenander asus seisukohale, et Karl XII-t tulistati Fredriksteni kindlusest kas 3- või 6-naelase suurtükiga, mis oli laetud kartetšiga. Seda seisukohta on tunnustanud nii Rootsi professionaalsete ajaloolaste kui ka ajaloo huvilise üldsuse seas laialdaselt. R. Uppström suhtub aga Grenanderi tulemustesse väga kriitiliselt, süüdistades viimast halvast kirjanduse tundmises ja puuduliku tõestusmaterjali esitamises. “See blokeerib edasist uurimistööd ja tuleb seepärast kõrvale jätta” (lk 127). Vägisi kipub jääma mulje, et R. Uppströmi mõneti emotsionaalne reaktsioon peegeldab kutselise ajaloolase apriorset üleolekut asjaarmastajast. Peapõhjuseks on aga see, et Grenanderi esitatu ei sobi kokku Uppströmi skeemiga.

Vaatluse all oleva väitekirja autor teeb lõppjärelduse, et ainsaks järelejäänud võimaluseks on musketist tulistatud eriline kuul. See aga annaks peaaegu 100%-lise kindlusega tunnistust mõrvast. Ainsaks tänaseni esitatud erikuuliks on nn kuulnööp Varbergi muuseumis. R. Uppström mõonab, et viimase puhul pole siiski piisavalt tõendeid selle samastamiseks Karl XII surmanud kuuliga, kuid lisab: “Ka vastupidist väita ei ole võimalik” (lk 134).

Üheks kõige kaalukamaks mõrva poolt rääkivaks argumendiks peab R. Uppström fortifikatsiooniinseneri Bengt Vilhelm Carlbergi (1696–1778) jutustust, kes oli üks sündmuse pealtnägijaid. Te-

ma kirjeldus on raamatus edasi antud pikalt ja detailselt (lk 58–61). Esimest korda avaldati see trükis alles 1803. a. Carlbergi sõnul oli ta ülestähendused teinud vahetult pärast kuninga surma. Pärast Karl XII langemist oli ta saadetud koos teise ohvitseriga kanderuami tooma. Neid leidis hulganisti kuninga peatuspaiga kõrval asuvas laos. Carlberg käskis vahisõduril muretseda kanderuam ühele ohvitserile, keda oli tulistatud. Seda kuuldes astunud nende juurde kaardiväe ülem ooberstleitnant Arvid Posse ja küsinud, kas on tulistatud kuningat. Carlberg oli vastanud sellele eitavalt ja ütelnud esimese pähetulnud nime. Oma märkmetes avaldab ta imestust, et kuuldus kuninga surmast nii kiiresti nii kauge maa taha levis, kuigi õnnetusest polnud möödas poolt tundigi.

Nii Lauritz Weibull kui Rolf Uppström peavad Carlbergi andmeid kindlaks tõendiks palgamõrtsuka olemasolust. R. Uppström esitab aga küsimuse: kui Carlberg aimas halba või teadis isegi tõde, miks oli see siis tema jutustuses niivõrd ebamääraselt esitatud? Vastuse sellele küsimusele arvab ta leidvat Carlbergi onu Birgeri saatuses, kes oli pidanud maksma valusat hinda valesüüdistuse esitamise eest. Alul mõisteti ta isegi surma, kuid hiljem asendati see rahatrahviga ning teenistusest ja aust ilmajätmisega. Onu kurb saatus olevat vajutanud raske pitseri kogu perekonnale ning õpetanud lapsi tühje sõnu mitte tegema. R. Uppström järeldeb, et Carlberg ei soovinud rääkida kõike, mida ta teadis või kahtlustas.

Mõeldava mõrvari leidmiseks esitab raamatu autor selle lõpuosas uue motiivi. Trooni pärast peetava võitluse ja sõjaväsimuse asemel tõstab ta esile vastuseisu majanduspoliitikale. See aga võib tähendada, et mõrvari või mõrvarite peaesmärgiks polnudki Karl XII, vaid hoopis Görtzi kõrvaldamine (lk 135). Siiaaani on ajaloolased Görtzi hukkamist pidanud Karl XII surma loomulikuks tagajärjeks, kuid R. Uppströmi arvates võib asi olla hoopiski vastupidi. Vihkamise peaobjektiks võis Karl XII asemel olla hoopis välismaalane Görtz, kes armee ülalpidamiseks ja sõja jätkamiseks vahendeid ei valinud. Väljapaistvate rootslaste kõrvaldamine riigiametitest, üha uued ja uued maksud (eeskätt planeeritud 16%-line varandusmaks) ning silmapiiril terendav uus reduktsioon (mõisamaade riigistamine) olid nendeks peamisteks faktoriteks, mis panid meeleepahakarika üle ääre ajama.

Võimalik atentaat Görtzile oli seotud suure riskiga. Kallaleitung temale tähendas rünnakut Karl XII vastu ja võrdus seepärast riigireetmisega. Järk-järgult saavutas ülekaalu veendumus, et Görtzi kõrvaldamine on võimalik ainult kuninga surma kaudu. Kohus Görtzi üle viidi läbi suhteliselt lühikese aja jooksul. Eeluurimise ajal keelduti talle andmast advokaadiabi ning samuti öeldi ära kirjaliku kaitse võimalusest.

Sellel põhjal asetab R. Uppström Görtzi nime taha küsimärgi, mis lubab esitatud motiivi tõlgendada hüpoteesina. Sellisena võtab seda ka siinkirjutaja, sest tundub väheusutav, et Görtzi kõrvaldamiseks oleks valitud niivõrd keeruline ja ohtlik tee.

Väitekirja lisas tõestab R. Uppström veenvalt ja huvitavale allikmaterjalile toetudes, et Karl XII tapnud lask tulistati vasakult poolt, tõmmates sellega lõplikult joone alla diskussioonile nimetatud küsimuses. Nimelt vaieldi pikka aega, kuidas kandsid karoliinid neile iseloomulikku kolmnurkset mütsi. Kas peakattel asuv ilunööp asus paremal või vasakul pool? R. Uppström on otsinud vastust 18. sajandi algusest pärit kootud seinakatetelt. Nendel on 17 juhul kujutanud karoliinide riietust kandvaid isikuid ilunööbiga vasakul ja vaid kahel juhul paremal poolel. Eriti kaalukaks peab ta seejuures endise sõduri Nils Lindbergi töid, kes kõigil üheksal juhul on asetanud ilunööbi mütsi vasakule küljele.

Küsimust Karl XII surmasaamise viisist võib julgelt pidada Rootsi ajalooteaduse igihaljaks teemaks. Ametilt kooliõpetaja Rolf Uppström on sellesse kahtlemata andnud suure panuse, mille peamiseks väärtuseks loeb allakirjutaja varasemate uurimistulemuste esitamist kontsentreeritud kujul ja nende analüüsi. Väitekirja lugedes ei vabane aga tundest, et autor on juba ette otsustanud pooldada mõrvateooriat ega püüagi sellele vastuargumente leida. Tõestus on kohati rajatud vaid juhuslikele kokkulangevustele, mis ei mõju eriti veenvalt (nt kuulnööbi leidmine ja sellest johtuvad järeldused). Vastuseta jääb hulk küsimusi, näiteks see, miks pidi kuningas tapetama erikuuliga. Vandenõulased ei tohtinuks ju uskuda lihtrahva seas levinud jutte Karl XII haavatamusest. Kas taheti sellega ehk jälgi segada ja võimalikke kahtlusi ära hoida? See tundub väga väheusutav, sest keegi ei saanud tol ajal mõelda ei kuuli võimalikule leidmisele ega arvestada ka lahkamistule-

mustega. Teadus polnud lihtsalt veel nii kaugele arenenud, et võimaldada sedavõrd üksikasjalist analüüsi.

Majasteedi mõrvamine oli ajastu moraali arvestades kõige koletum kuritegu, mis üks aadlimees võis korda saata. Juba ainuüksi valjusti mõtlemine sellest tõi kaasa kõige karmima karistuse. Selleks pidi olema äärmiselt kaalukas motiiv, mida minu arvates pole siiani esitatud. Pikast sõjast põhjustatud raske majanduslik olukord pole sellise teo sooritamiseks piisav argument. Ka Görtzi kõrvaldamine kuninga tapmise kaudu tundub liiga otsitud ettekäändena. Sellise ulatusega vandenõu eeldaks pealegi mitut osalejat. Mida suurem on tunnistajate ring, seda nõrgemaks osutuvad tavaliselt saladust hoidvad lülid, eriti kui asi puudutab niivõrd ebaetilist tegu nagu valitseja kõrvaldamine. Kahtlustust, et kuninga mõrvasid omad, on rootslased pidanud suureks häbiplekiks, ja palju on neid, kes ei pea seda alatut tegu üldse võimalikuks. Tõsi, 74 aastat hiljem jõudsid rootslased kuningatapmiseni, kui aadli opositsioon mõrvas Gustav III. R. Uppström näib tahtmatult projitseerivat tolelaegset olukorda Karl XII valitsemisaega. 18. sajandi lõpul olid olud siiski hoopis teised ja aadel oli ära hellitatud neile osaks langenud pika vabadusteaajaga (1720–1772). Gustav III katse kehtestada uuesti absolutismi põrkus tugevale vastuseisule ja sai talle saatuslikuks. 18. sajandi alguses oli absolutistlik kuningavõim aga aadli nurinale vaatamata endiselt tugev.

Need olid vaid mõned mõtted, mis võiksid R. Uppströmi järeldustele vastu rääkida. Sellega pole aga sugugi tahetud väita, et tema seisukohad peaksid olema valed. Silmas pidades teaduse arengut viimase poole sajandi vältel võiks Karl XII säilmete uus kohtumeditsiiniline uurimine anda uusi tulemusi. Praegu jääb üle vaid tõdeda, et viimane sõna selles salapärasel surmaloo pole veel öeldud.

1994

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajalooteaduskonna, 1987. aastast ajalookandidaat. Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsis uurija Stockholmi ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, a-st 1991 Eesti suursaadik Rootsis, 1996–2000 Saksamaal, 1997–2000 Püha Tooli juures, käesolevast aastast välisministeeriumi Venemaa ja SRÜ büroo juhataja. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* nr 4, 1991, lk 863–868), *Loengud Poola ajaloost I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990), *Lõpu võidukas algus: Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995), *Segern vid Narva: Början till en stormakts fall* (Stockholm: Natur och Kultur, 1996) ja *Üks hä tru ja öige sullane: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); ““Üks hä tru ja öige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (nr 3, 1993, lk 476–489); “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (nr 11, 1993, lk 2352–2379); ““Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus” (nr 5, 1994, lk 957–962); “Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvas-tiku suurus 16.–18. sajandil” (nr 5, 2000, lk 931–956); retsenseerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtade vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970).

RAUDPEA

Romaan Põhjasõjast Katkendeid

Enn Kippel

sna pikaldaselt hakkas 1701. aastal kevad saabuma, sest lund oli siis kohati nõnda palju, et selle sulamine kestis pikemat aega. Kuid suvi tuli õige järsku peale. Kõige esmalt löid haljendama mäeküürud ja -kupid, kust lumi kõige kiiremini kadus. Kuid ka aasadel kerkis rohi maa seest rammusana üles, jäädes ootama vikatitera.

Põldudel pandi aga idanema vili, millest talupoeg lootis sügisel oma salvesid täita.

Ka taluniku pale polnud nüüd enam nii mureküllane kui mullu suvel, mil sõjakartuse all pidi kogu Eestimaa rahvas hirmu tundes elama. Nüüd ta tänas Jumalat, et vaenlane oli kuninga vägedest löödud ning juba enne jõulupühi aetud tagasi Peipsi veekogude taha.

Kõigest sellest maarahvale rääkides julgustas teda Otepää õpetaja Adrian Virginius, kui ta kirikukantslis oma pühapäevajutlusi pidas. Et ta kõnekeel ei olnud kunagi kange, vaid oli kogu ni maarahvale arusaadavalt sorav, siis käidi teda kuulamas ikka nõnda suure õhinaga, et Otepää kirik oli alati rahvast puupüsti

Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis, fond 230, E. Kippel M 3:1, 3:2. Esilehel aastaarv 1940. Jaan Vahtra initsiaalid raamatust Enn Kippel, *Kui Raudpea tuli II*², Tartu, 1938.

täis. Kuid õpetaja Adrian Virginius armastas tihti ka ise tulla maarahva sekka, et teda õpetada või noomida, nõnda kuis seda kuskil oli vaja.

Parajasti, kui jaanipäev oli saanud mööduda ning päevad hakkasid jällegi kukesammu võrra märkamatult lühenema, saabus sõnum otsaga Otepäälegi, et kuningas Karl XII on pannud oma väed Tartu ümbrusest liikuma. Ja nagu säärastel puhkudel ikka, oli nüüdki liikumas palju igasuguseid kuuldusi, millest üks pajatas ühte ja teine teist. Räägiti, et kuningas on võtnud nõuks minna nüüd Pihkvasse või veelgi kaugemale suure Venemaa südamesse. Kuid samal ajal leidis ka kinnitajaid, kes ütlesid teadvat, et ta viib oma väed hoopis Väina äärde, et seal ühinevat Saksi—Vene väge korruga lüüa. Kel aga päris õigus oli, seda ei teadnud mitte keegi.

Kuid ka kõige ärevamate sõnumite ringi liikudes ei läbenud õpetaja Adrian Virginius kunagi kauaks lahkuda oma kirjutuslaua tagant, kus ta kummargil istus nii talvel kui ka suvel, et maarahvale Vana Testamenti eesti keeles kirja panna ning seega talle täit vaimuvalgust anda.

Olles parajasti lõpetanud Hiobi raamatu esimese peatüki tõlkimise, pani Adrian Virginius hanesule käest ning sirutas pisut selga, mis tal pikaajalisest istumisest oli muutunud kangeks. Nõnda oma kirjatööst aeg-ajalt puhates ning pilku laualt tõstes nägi ta oma kambriaknast ikka ja jälle neid arvukaid mäekupleid, mida kogu Otepää ümbrus on täis. Eks olnud seal, teisel pool maanteed otse kirikla vastas suur maarahva muinaslinnus, millelt ammu juba oli kadunud endise ordu maavürstide kants ning inimmälestustestki kustunud. Ainult selle kantsi armetuid müürijäänuseid oli savikivi rusudena mõnes paigas veel näha. Ent muinaslinnuse mäeküür ise, millel nüüd kasvas tihe okaspuumets, püsis ikka veel endises vägevuses. Ja seesama linnamägi meenutas Adrian Virginiusele üsna tihti, et kõik Jumala loodu jääb igavesti püsima, kuna aga inimeste kätetöö variseb õige peagi rudeseks ning mälestuski sellest kaob.

Adrian Virginiuse puhkav pilk peatus korraks ka kirikla rohtaias, kus mesilased lendlesid sumisedes ringi, tuues kaugelt eemalt võõrastelt vainudelt tilgakaupa mett, kogudes seda tema mesi- puudesse, kuni need sügiseks jällegi täis saavad.

Kiriksand naeratas. Tal oli rõõm näha, missuguse usinusega iga pisemgi Jumala loodud loomake orjab ning kogub, et enesele ning oma perele peatoidust saada. Meenutades aga siis pikka ning kurnavat sõda, mis laastab ja lagastab kogu selle aastatepikkuse vaevaga kogutud töövilja, muutus ta uuesti tõsiseks. Ta võrdles mesilastega kõiki neid paljusid talupoegi, kes samasuguse usinusega oma põldudel orjavad. Ning kui mõisa teopäevad ei anna neile selleks täit mahti, siis võtavad nad öödestki lisa. Kuigi pealetulev sõda ähvardab nende põldusid lahingute tallermaaks teha, siis sellest hoolimata harivad ja seemendavad nad neid ikka ja uuesti, lootuses, et küllap ükskord ometi muutub nendegi kitsas elujärg paremaks. Ning üks ole säärane ootus ja lootus otse Jumalast enesest nii igale elusloomakesele kui ka inimesele antud, sest kui uskumist ja lootust enam ei ole, siis ei oleks ka töötegemist ega elu.

Parajasti kui kiriksand oli pärast lühikest hingetõmmet võtnud lauvalt oma kirjutussule ning hakanud seda tillukese noaga teritama, kostis maanteelt kabjaplagin, mis otse kirikla ees soikus. Ning üsna peagi kuuldus ka üksikuid inimhääli, mis värava poolt lähenedes tulid õue, kus ketikoerad hakkasid valjusti haukuma. Uuesti pani Adrian Virginius sule käest ning tõusis.

Õue oli tulnud trobikond traguneid. Kõik nad olid oma hobusetega kaevu ümber rüsinal koos, kuna kaks nende ohvitseri seisis pisut eemal. Nähes aga siis maja lävele ilmunud kirikuõpetajat, kergitasid ohvitserid kübaraid ning palusid luba kirikla kaevust joota oma hobuseid.

– Aga muidugi, härrad, kaev on ju igale janunejale lahti, kõige enam aga just teile, kes te kaitsete meie isamaad, ütles kiriksand ja kutsus neid oma kambrisse.

Kuid ohvitserid raputasid päid, sest neil polnud puhkamiseks aega.

– Vähemalt nõnda kauaks, kuni sõdurid hobuseid joodavad?

– Ei-ei! naeratasid ohvitserid.

Nüüd laskis Adrian Virginius tuua tüdrukul suure kruusitäie kalja, mida ohvitserid tänuga vastu võtsid. Ja sellal kui üks neist hakkas jooma, küsis õpetaja teiselt, et kustpoolt nad nüüd tulevad ja kuhu kavatsevad minna. Kapten, kes aga samas oli joomise

lõpetanud ning kaljakruusi kaaslasel ulatas, lausus oma vurrusid kaljavahust lakkudes:

– Sõjamees läheb sinna, kuhu teda kästakse. . . kus ta teekond aga ükskord lõpeb, seda ei tea ta ise kunagi.

Adrian Virginius mõistis, et need traguniohviterid peavad saladust ega taha talle oma sõidusihist rääkida. Kuid õieti ta ei soovinudki nende saladusse tungida, vaid tahtis ainult kuulda, et kuhupoole hakkab nüüd sõjakäik lõpuks nihkuma. Ning seepärast ta küsis:

– Ütelge mulle siis vähemalt, et kas ka meie armastatud kuningas peaks kuskilt siitkaudu läbi minema?

– Kuningas. . . kordasid ohvitserid ja vahetasid pilkusi, milles oli märgata varjatud kahtlust.

Kuna aga Adrian Virginius oli terane seda märkama, siis lausus ta südamlikult naeratades:

– Sõbrad, ärge mind peljake. . . ka minu naisevend kapten Karl Henrik Krieg on kuninglikus sõjateenistuses. . . ta on De la Gardie Liivimaa jalaväerügemendi kortermeister. . . alles just enne jaanipäeva sain temalt kirja.

– Meie ei kahtle teie auvääruse sõnades, usume. . . kogelesid ohvitserid end sirgu ajades. — Ütleksime teile päris puhtast südamest, kui ainult isegi teaksime, et missuguse tee tema majesteet enesele valib. Arvame ainult, et ta läheb koos peavägedega mööda suurt Riia—Tartu maanteed. . . Siitkaudu lähevad ainult mõned meie ratsarügemendid, et jõuda enne teisi Koknese alla. Ja see on ka kõik, mis meie üldse teame.

– Tähendab, et sõjakäik nihkub siis ikkagi Riia poole?

– Säärane olevat peakorteri tahtmine, kuid rohkemat ei tea meie, kostsid ohvitserid kehitades õlgu. — Praegu oleme aga teeluuramisel väljas.

Kõigiti oli näha, et sõjamehed püüavad siiski oma sõnades mõõtu pidada ja liigselt mitte lobiseda. Ning seepärast lõpetaski Adrian Virginius pärimise ja pööras jutuotsa pisut teisale, lausudes:

– Mis aga meie hakkame siin siis tegema, kui kuningas kogu oma sõjaväe maalt välja viib? Kas ei ole karta, et venelane tuleb siis jällegi tagasi meid kimbutama?

– Asjata kartus, kinnitas kapten oma pikki vurrusid rõngasse keerutades, — kuningas on sellelegi ammu juba mõelnud. Ainuüksi väliväge jättis ta ooberst Schlippenbachi käsu alla maha kaheksa tuhat meest, seitse tuhat aga kindral Krongiordi juhatusel Ingerisse. Peale selle jäävad siia veel kindluseväed Tallinnas, Pärnus, Narvas ja Tartus.

– Aukiitus temale, lausus kiriksand käsi risti pannes. — Siis ei ole meie armas kuningas meid mitte ära unustanud, vaid hoolitseb ikka nagu isa kunagi oma laste eest! Meie kohus on aga teda selle eest veel tuhandekordselt tänada!

– Aga see ei ole veel kõik, jätkas kapten, — vaid nüüd hakatakse Eestimaalgi maamiilitsa pataljone looma. Kui Laiusel viibisime, siis seal juba värvati talupoegi ning aeti neid Põltsamaale kokku.

– Seegi on kiiduväärt, et kuningas igasugusel kombel maa-kaitses eest muretseb ja meid hätta ei jäta, ütles Adrian Virginius, avaldades aga ühtlasi kahtlust, et kas talupoegi nõnda palju kokku saab, kui maa kaitsmiseks on vaja. Ta ütles: — Juba mullu suvel taheti nende värbamisega algust teha. Paljud talupojad olid siin valmis kokku tulema, kuid keegi ei tahtnud neid varustada. Ükski talupoeg pole aga siin nii jõukas, et ta ise suudaks välja minna oma hobuse, mõõga ja moonaga, sest ilma hobuseta jääksid kõik talutööd tegemata. Mõisad aga pole nõus neid talupoegi isegi kümnisemaksust vabastama, rääkimata siis veel nende varustamisest, nagu ma kõike seda alles sügisel kindralkubernerile teatavaks tegin.

– Las tulevad nekrutitena kokku, küll siis kroonu ise neid kõiki varustab, lausus kapten, ja osutades siis hobuseid jootvaile traguneile: — Nende seas on mul mitu eesti meest, nemad tunnevad kõige paremini siinseid teid ja olusid, mis luuramisel on väga tähtis. Ütelge aga nüüd ise, mis neil poistel viga? Mina omalt poolt võin neid usinuse pärast ainult kiita!

Nüüd jäi kiriksand terasemalt vaatlema neid kaevu ümber kogunenud traguneid, kelle seast kostis talle kõrvu eestikeelseid sõnu:

– Rain ae, vinna kaevust veel paar ämbrit vett, küna on tühi.

– Ega muud kui joodad hobused lõhki, — ja kaevuvaldas pandi jällegi kägisedes liikuma.

– Näen jah, et eestlased. . . pomises hingekarjane pead vangutades.

– Ja osa neid poisse on juba Narva kähmluses saanud püsirohtu nuusutada, ütles kapten kiitvalt ja keerutas jällegi oma vurruotsi.

– Narva, jah, see nimi jääb nüüd inimestele igaveseks meelde ning olgu manitsuseks kõigile, kuidas Jumal võtab ülbust alandada! lausus Adrian Virginius tõsiselt mõtlikuks jäädes.

– Tahame loota, et ta ka edaspidi meie selja taga seisab!

– Tõsi, armsad sõbrad, kui meie edaspidigi sammume tõe ja õiguse radadel ega lähe ainult kuulsuse petlikku sära taga ajama, siis teeb ta seda kindlasti. Kui me aga oma võitude pärast upsakaks muutume, siis võib ta oma abistava käe ka meilt ära pöörata ning meid vaenlase hulkade vastu üksinda jätta, seletas Adrian Virginius oma külalistele tõsiselt otsa vaadates.

– See on õigus, mõõnsid mõlemad ohvitserid.

– Seepärast, mu armsad sõbrad, vaadake, üks ole sellest kõige uuem näide just Vene tsaari enesega: kas ta ei olnud juba jõudnud omandada enesele suure au ja kuulsuse sessinases maailmas, võites paljudes lahingutes tatarlasi ning vallutanud nende maid, jätkas Adrian Virginius. — Aga nõndasama oli ta võtnud ka türklaste kindluse Aasovi ning laiendanud oma valdusalasid Valgest merest kuni Musta mereni. Kui ta aga säärasest õnnest lõpuks upsakaks muutus ning hakkas meie noore kuninga vastu viha kandma, nagu peaks see taluma kõike, mis teine talle teeb, siis pöördus tsaari õnn järsult ning meie vapper kuningas Karl XII näitas kogu maailmale, et mitte alati ei jäe vanem peale ja et habe teeb küll meheks, kuid mitte veel sangariks, mille peamiseks liigutajaks on ikkagi inimese süda, mis asub rinnus, ning et sangarit võib ainult üllaist tegudest ära tunda. Aga üks

põhjustanud säärast Jumala ärapööramist samuti ta tige julmus, nagu seda näitavad nuhtlused mässajate rahustamisel Moskvas.

— Jah, see kaotus Narva all ei olnud tal sugugi kerge, möönis nüüd seni vaikinud leitnant, — sinna jäid kõik Moskoovia sõjaväe õied!

— Hästi öeldud, mu noor sõber, lausus kiriksand harjunud kombe järgi pihku kõhatades. — Ja seepärast arvan, et kui tulevikus tahetakse mõnda õnnetus lüüasaamist millegagi võrrelda, siis öeldakse ikka nõnda: temaga juhtus samuti nagu moskvalasega Narva all! Sääraselt seisab see Freistadtis trükitud kirjades.

— Trükitud kirjades? kordasid ohvitserid arusaamatult.

— Jah, mu armsad sõbrad, post tõi mulle alles üsna hiljuti paki trükitud kirju, mida on kokku seadnud tõsised ning väga targad inimesed, või õigemini — kogu õpetatud maailm seisab nende kirjade taga. Mulle saatis nad üks sõber, kellega koos Kieli ülikoolis studeerisime ning kellega praegugi kõige südamlikumalt kirjavahetust pean, seletas Adrian Virginius. — Ja nagu mul meeles seisab, on neist kahekümnendas kirjas trükitud sõnasõnalt, et moskvalastele läinud nende kaotused Narva all palju kallimaks kui kõik eelmised kaotused just seepärast, et nad astusid üle piiridest, mis Jumal ise määranud igale riigile. Ning sealsamas siis seletatakse kogemuste varal, et igaüht tabab häbi ja alandus, kes aga sõandab neid Jumalast määratud piirisid jõu ning vägivalda abil ületada. Ja üks kinnita sedasama ka apostel Paulus, kes on saavutanud kõike jumalikku ja inimlikku, Apostlite tegude seitseteistkümnendas peatükis: ühest verest on Jumal loonud inimsöö ja määranud talle maa peal asumiseks oma aja ja piirid.

Ohvitserid kuulasid suure tähelepanuga, kuna aga Adrian Virginius, teinud hingetõmbeks lühikese peatuse, jätkas:

— Nende Jumalast määratud piiride kohta seletatakse Freistadi kirjades nõnda: iga kord, kui vanaaja rahvastest assüürlased ja pärslased tahtsid oma piirisid laiendada Hellespondi taha, kandsid nad suuri kaotusi. Vanadel roomlastel olid aga sääras- teks saatuslikkudeks piirideks idas Eufrat ja läänes Elbe, mille taha nad asjatult püüdsid oma valdusalasid laiendada. Kui Augustuse valitsemise ajal Tiberius julges oma leegionäridega minna üle Elbe, siis tulnud keegi naisekujuline vaim ning tekitades tal-

le kohutavat hirmu käskinud tagasi pöörduda. Aga nõndasama on see ka praeguste riikidega: mispärast türklased, hoolimata oma vägevusest ja julmusest, ei suutnud Ungaris oma kanda kinnitada, olgugi et nad koguni kahel korral asjatult piirasid Viini. Sellepärast, üteldakse neis kirjades, et seda ei lubanud neile Jumalast määratud piirid. Prantslased on aga tänini asjatult püüdnud kanda kinnitada Alpide taga Itaalias, kuna teiselt poolt on neile jällegi Rein saatuslikuks piiriks Saksamaa vastu. Kõigi arusaamiste kohaselt on ka Eesti- ja Liivimaa sääraseks saatuslikuks piiriks Moskva riigile, kelle tsaar võib küll valitseda kauges idas ning viia seal maapiirid viiesaja miili ulatuses kas või kuni määratusuure Hiinamaani välja. Läänes aga, Eesti- ja Liivimaal, on Moskva tsaarid kahe aastasaja kestel asjatult püüdnud omandada kas või ühtainust miili maad. Nõnda on Euroopa targemad mehed seda asja seletanud.

Ohvitserid, kes kogu aeg olid suure tähelepanuga seda seletust kuulanud, tänasid nüüd Adrian Virginiust ning ütlesid, et säärast kasulikku vestlust tahaksid nad alati kuulata.

– Need kirjad avavad inimestel silmad nii paljudeski asjades, mida muidu ei osata õigesti näha, lausus kiriksand.

Vahepeal oli ka vana hallipäine köster Jakob Erdmann tulnud kirikla õuele, kus ta vahtmeister Mans Anderssoniga juttu alustas. Kuulnud sellest, et tragunite seas on ka üks endine Jõhvi kiriku köster, oli ta üllatus üpris suur ning ta ei suutnud hoiduda käsi kokku lüües lausumast:

– Aga armas aeg, kust see ime siis tuleb, et inimene, kes on kirikuteenistuse tarvis ette valmistatud, sirutab nüüd mõõga järele oma käe?!

– Mis selles imet, kui kirikustki ei ole muud enam järel kui ainult tühipaljad müürid. . . kostis keegi traguneist käega heites.

– Päh-häh-hää, ja mõrsja läks tal teisele mehele kaa. . . naeris vahele üks pikk tragunivolask, kusjuures tal suu venis laiali, otsekui oleks see tal kõrvuni lõhki kärisenud.

– Sa, Hannes, lõika parem oma keel otsast lühemaks, kui et seda ligimese pilkamiseks pruugid, urises turjakas tragun, kes parajasti oli kaevust vett vinnamas.

– Küllap see sinugi südant lõikas, lausus hurjutatu ning tõmbunud teiste seast tagasi, läks oma hobuse juurde, hakates selle sadulakoti rihma kinnitama.

Nõnda soikus see tühine tüli, ilma et ta oleks saanud õieti puhkedagi, ja peamiselt just seepärast, et vahtmeister Mans Andersson hoidis kõiki oma poisse validalt peos ega lasknud neil kunagi omavahel tülitseada. Otepää kiriku köster Jakob Erdmann, nähes aga korraga paljusid eesti soost traguneid kirikla õues, ei suutnud hoiduda lausumast:

– Pojakesed, ma tunnen suurt rõõmu. . . liigutuspisarad tungivad mul silmadesse, et maarahvas kõlbab samahästi ka isamaa kaitsmiseks.

Ja ta vahtis hardunult neid sinisekuuelisi, valgete rihmadega võõtatud ning messingnööpides säravaid traguneid, kes polnud ei rootslased ega soomlased, vaid päris eesti mehed ning tarvitasid omavahel ainult eesti keelt.

Kuid pikaks peatuseks traguneil polnudki aega, sest tagapoolt olid rügemendid neile järele ruttamas. Kui hobused said kiiruga joodetud ja ka mehed olid oma janu kustutanud, jätsid ohvitserid selle auväärse õpetajaga jumalaga ning käsutasid tragunid sadulasse, kuhu ka ise asusid.

– Jumalaga! hüüdsid nad siis veel kord käsi kübara juurde viies.

– Varjaku teid Jumal ise ning aidaku, et te käsi ka edaspidi hästi käiks!

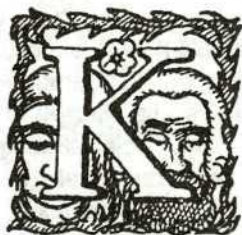
All maanteel surusid tragunid kannuseid ning kappasid siis valju kabjaplaginaga edasi, kadudes õige peagi mäeküürude taha, mille vahel maantee ikka edasi lõuna poole lookles. Veel kaua vahtis aga hingekarjane koos oma hallipäise köstriga neile tagant järele. Ja alles siis, kui tolmupilvgi oli maanteekohalt kadunud, võttis kiriksand kätt oma elatanud abilise õlale pannes lausuda:

– Jakob, vist tulevad meil jällegi kitsad ajad kätte!

Köster noogutas ning kostis siis käiseservaga silmanurka pühkides:

– Oma karja peame aga ka kõige suurema ihu- ja hingehäda ajal ustavalt teenima!

– Need on sul õiged sõnad, Jakob! ütles õpetaja ja surus südamlikult oma elatanud abilise kätt.

uningas vaikus, ta näis mõttesse vajuvat. Ta helesinised ning elavalt liikuvad silmad muutusid veelgi sügavamaks, kuna valkjad juukseähärad langesid ta kõrgele ning ühtlasi pisut kahvatule otsmikule. Ta tihedasti kokkusurutud huulte ümber levis aga kerge naeruvine.

Mitte ainuüksi oma väikese kasvu, vaid ka riietuse poolest läks ta oma vanadest lahingukindralitest tublisti lahku: kõik nad olid riietatud mundreisse, mille küljes särasid kuldsed galoonid, kuna aga kuningas kandis kõige lihtsamat tahakäänatud kaelusega sinist rootsi ohvitseri kuube, mille küljes ei olnud säramas midagi muud kui ainult tosinkond poleeritud messingnööpi. Kuuehõlmad ainult ülaltpoolt avatud, paistis nüüd nende vahelt ruske või õigemini metshärjanahakarva vest. Kaela ümber oli tal mustast villkrepoonist rätik, mille vanaema oli talle ta sõjateekonnale asudes kinkinud. Ta tõkatist ja hülgerasvast lõhnavate põlvrevääridega saabaste küljes kõlisesid aga ütlemata pikad terasest kannused, millega ta võis ka kõige metsikuma hobuse üsna kiiresti taltsutada. Sõnaga — ei ühtki aumärki ega ilustist rippunud tal rinnal, milles tuksus sangarlik sõdurisüda. Ta põlgus keigariikkuse vastu oli läinud koguni nii kaugele, et moe, kommete ja harjumuste vastaselt heitis ta paruka peast juba Karlshamnist välja purjetades. Kuid oma kindralitele, kes vanadest harjumustest armastasid rangelt kinni pidada, ei ütelnud ta parukakandmise pärast ühtki torkavat sõna. Peale vähese muu võis ka sellest aimata kuninga üheksateistkümmet eluaastat, et ta käsi otsegu poisikesliku edevusega liiga sageli puudutas mõõgapidet. Mõök, mille messingist käekaitse tuhmit läikis, oli valgest pödranahast rihmaga tal alati vööl.

Kuningas mõtles, pidades endamisi aru: Rehnschiöld ütleb, et meeletus on viia sõdureid lahtistes paatides ja parvedel vaenlase tule all üle jõe. Kuid seda tuleb tal siiski teha, kui tahab saksilasi võita. Kui katsetada üleminekuga kuskilt teisalt, nagu seda mõned kindralid eesotsas Rehnschiöldiga peavad paremaks, siis

tulevad jällegi pikad ning igavad rännakud, ajaviitmine, ja lõpuks, kas seegi talle kasu toob, sest Steinau võib ju samutigi nihutada paigast oma väe. Siin aga, Riia vallide tule toetusel, on tal koguni hõlpsam seda teha. Aga eks olnud sügisel samuti, nagu ta seda oma kogemustest mäletab, olgugi et ta avalikult välja ei ütle, needsamad elutargad kindralid kogu oma mõistuse ja südamega sellele vastu, et ta oma rügemendid kohe Narva alla viis. Kuid ometi langes siis õiguse kaaluks nii järsult tema poole, et kõik nad pidid seeüle aina imestust tundma. Ning seepärast ei taha ta nüüdki enam oodata, vaid alustab otsekohe otsustavat rünnakut. Ta oli kindel, et selleski võitluses jääb rootslaste vaprus peale, nagu see juhtus juba Narva all ja Kopenhaageni reidil maale minnes. Ja just nõndasama peab see juhtuma ka siin, kui ta oma vägede eesotsa asudes neid lahingusse viib.

Kuid ometi austas ta ka oma vanade lahingukindralite nõuandeid ega tahtnud neid sugugi halvaks pidada, olgugi et nende rääkimistes tundus palju kõhklemist ja asjatut kartust. Ja seepärast panigi ta nüüd tähele ainult neid sõnu, mis rääkisid julge pealehakkamise poolt, kuna kartuste ja hoiatuste vastu näitas ta avalikku trotsi. Ent kõigest oma ülekeevast lahinguinnust hoolimata tahtis ta vaenlast ka millegagi üllatada, et need vihatud saksilased ei suudaks juba jõest üleminekul hakata ta vapraid poisse otsegu parte küttima.

Kõndinud raudkannuste kõrisesedes oma kindralite ja ooberstite ees edasi tagasi, jäi kuningas äkki seisatama ning küsis neile otsa vaadates:

– Kas kellelgi teist on ettepanekuks veel midagi ütelda?

Vanad sõjamehed vaikisid. Ainult kindral Rehnschiöld lausus pilku välilauakesele laotatud kaardile heites:

– Majesteet, kui me vähemalt oma ratsarügemendidki piki Väina jõge ülespoole viiksime. . .

– See ei ole ettepanek, minu armas Rehnschiöld! ütles kuningas ta sõnu järsult katkestades ning jätkas siis uuesti edasi-tagasi kõndimist, kuna vaikivate kindralite pilgud teda kogu aeg seirasid.

Kuigi neil kõigil oli eelseisva lahingu kohta enese arvates paras sõna ütelda, siis peale Rehnschiöldi, keda kuningas kuidagi veel kuulas, pidasid nad seda nüüd asjatuks suupruukimiseks. Ja

seda just peamiselt seepärast, et enne kuulsat Narva võitu olid nad kõik omajagu rääkinud ning ennustanud, ent õnneks siiski teisisi, kui saatus seda tahtis. Aga kui kergesti poleks võinud lahing lõppeda ka nõnda, nagu nemad seda kartsid — moskvalase võiduga. Siis vahest oleks kuningas võtnud nende nõuandeid palju enam kuulda kui nüüd. Kuid pärast suurt Narva lahingut, millest nüüdki veel olid kõik Euroopa kuningriigid kära täis ja millega kõik kuninga kavatsused olid peagu sõna-sõnalt täppi läinud, hakkas ka vanade kindralite enesekindlus kaduma, kuna aga noorukese kuninga tarkus nende silmis tõusis, olgugi et ta oli ikkagi veel peagu poisike nende seas.

Peatudes siis kindralkuberner Erik Dahlbergi ees, ütles kuningas kätt mõõgapidemele asetades talle nõnda:

– Minu armas Dahlberg, olen otsustanud: homme hommikul avate kõigist linna lõunapoolsetest bastionidest saksilaste laagrite suurtükitle!

Vana ning kortsunud näoga kindral langetas kuulekalt pea, jäädes seejuures oma öökullipilguga vahtima kuningale otsa.

– Ja põhjakantsidelt lasete viia sinna suurtükke veelgi lisaks, et tuli oleks valus!

– Käsuks, majesteet!

– Ning teie, armas Stenbock, ütles kuningas, pöördudes ooberst krahv Magnus Stenbocki poole, — lasete oma dalekarlastel täna õhtuks hästi palju hagu valmis seada ning kanda need parvedele.

– Hagu, majesteet? küsis Magnus Stenbock end sirgu ajades.

– Just! kinnitas kuningas.

– Kuid, majesteet, hüüdis kindral Rehnschiöld peagu hädaldades vahele, — meil ei tule ju kraavisid ja hundiaukusid mõõda rünnata, mida oleks vaja hagudega täita, vaid meid lahutab vaenlasest ainult vesi!

– Mitte kraavisid, vaid vaenlase silmavalgust tahan ma hagudega täita.

Nüüd kehtisid kõik kindralid ja ooberstid vaevumärgatavalt õlgu, sest nad ei suutnud säärasest imelikust tahtmisest mitte aru

saada. Kuna aga kuningas oli kogu aeg tõsine, siis ei sõandanud keegi neist ta tahtmist ka naljatuseks pidada.

Kuningas seletas ning pidas oma väejuhtidega aru veel üsna kaua, ning kui nad lõpuks tema juurest lahkusid, siis paljud vanad kindralid vangutasid kaheldes päid, et kas peaks ka säärane ettevõtmine, mida varem kunagi polnud üheski sõjas kasutatud, tooma nüüd mingit kasu.

Järgmise päeva varahommikul oli aga kuningas esimesena keelamas Riia vallidelt tule avamist, et mitte asjatult raisata püsirohtu ja pomme — rünnak tuli edasi lükata. Selle põhjustajaks oli aga ainult tühine tuul, mis mere poolt puhudes ei käinud kuninga soovidega kokku, andes aga sakslastele veelgi armuaega. Sõdurid, kes hommikuse rünnaku ootel olid äreva magamisega veetnud öö, saadeti nüüd jällegi igavatele õppeharjutustele, mis sõjaajal neid suuresti tüütas. Jõekaldal, üksikute saarekestes varjul ehtasid aga töökompaniid parvesid, kasutades selleks lootsikuid, mille ehitamist oli vana Dahlberg kuningalt saadud korralduse järgi juba varakevadel alustanud.

Kuningas ise oli üsna tusane ja kärsitu, et tuul, mille ta oli enesele liitlaseks valinud, teda seekord pettis. Kuid siiski ei avaldanud ta ühegi sõnaga oma pahameelt, sest ainuüksi Jumala tahtmisest olenes ju tuul, nõndasama nagu tema määrata on ka lahinguõnn ja kõik võidud, mida ükski nõder inimene võib kunagi saavutada. Kui aga tuul keskpäeval vaiksemaks jäi ning paiguti tundus, et ta hoopis soikus, siis tihti peatas kuningas keset väljasid oma hobuse, kastis nimetissõrme suus märjaks ning tõstis selle pea kohale üles. Kuid niisutatud sõrm tundis külma puhangut ikka läänepoolsest ilmakaarest — tuul ei olnud veel pöördunud.

Ja kui siis õhtu saabus, kogunesid rügemendid eesotsas ohvitseridega oma laagripaigas palvusele, kus lauldi psalme ning palvetati isamaa ja kuninga eest. Säärane õhtupalvus ehk *korum*, nagu seda rootslased ise nimetasid, oli nende sõjaväes saanud kombeks juba kuningas Gustav Adolphi ajal, ning seda jätkas nüüd ka Karl XII, jätmata vahele ühtki õhtut, mil seda pruuki ei oleks ausasti peetud.

õnum rändas külast külla, käis kõik paopaigad ja metsaonnid läbi, vahel sattus ta ka neisse vähestesse rehetubadesse, mis kahjutulest olid jäänud veel alale ning kus nüüd tihedasti kokkutuubitult koos loomadega elati. Igas paigas sosistati nõnda: Otepää õpetaja Adrian Virginius kutsub mehi. . .

- Mehi, kuhu?
- Talumehi, et minna vaenlase vastu sõtta!
- Sõtta, tohoh, kas seegi pole tal sõge ettevõtmine? kaheldi.

Kibedusega meenutati nüüd kuningat, kuis see viinud suure sõjaväe maalt välja ning jätnud kõik teed ja rajad vaenlasele lahti. Joodik kindral Schlippenbach lasknud aga sellegi väe, mis tema juhatause alla siia jäetud, kahes lahingus vaenlasel puruks lüüa ning põgenenud ise ära Pärnu müüride taha varjule. Ja seega ei jäänud talupoegadelgi enam muud üle, kui hakata omal käel elama ning vaenlase kombel rüüstama, et vähemalt kas või vägivallaelu elades enestel hinge sees hoida. Lisaks kõigile sääraseile raskusile tuli aga nüüd kiriksand ise oma sõgeda tahtmisega välja, selle asemel et jääda rahuliku südamega Tartu müüride varju edasi.

- Mis maakaitsja see talupoeg siis ikka on?! arutleti.
- Kui kuningas ei kaitse, siis tuleb seda enestel teha.
- Aga milleks siis kuningas üldse ongi, kui ta oma maad ja rahvast kaitsta ei taha?
- Tema kaitseb õiglust. . . seepärast ta sõjaga ära Pohlamaale läkski. . .

– Läks sõjatama Pohlamaad, kuna siin peab talurahvas eesotsas oma kiriksandaga hakkama maad kaitsma!

Samal ajal oli Otepää kiriksand Adrian Virginius leidnud enesele ajutist peavarju üksikus rehetoaas, mis Jaagumäe Tõnisel oli kahjutulest puutumata jäänud. Ühtepuhku toodi nüüd talle sinnagi lapsi ristida või käidi kutsumas surnuid matma, mida ta väsimatult püüdis teha. Sealsamas tema asupaiga läheduses varjasid end mitukümmend talupoega, olles varustatud kirveste, vikatite ja ka üksikute püssidega, mida keegi neist oli vaenlase peale tulles

suutnud kodunt põgenedes rutuga kaasa võtta. Adrian Virginiusel, kelle käsu alla need sõjariistus talupojad olid end andnud, oli aga rehetoas hinnaline vintsoontega püss, mille ta kodunt põgenedes oli vankripõhja põhkude alla pistnud. Öösiti magades hoidis ta seda vintpüssi oma sängiserva all, et igal vajalikul silmapilgul teda kiiresti kätte kahmata. Alati magas ta seal kõigis üleriietes, kuulikott ja püssirohusarv kogu aeg vöö külge kinnitatud. Ta kandis neid kaasas isegi siis, kui läks surnuid matma või lapsi ristima.

Otepäält oli Adrian Virginius saatnud sõnaviijaid Kanepisse, Rõngu ja Kambjasse, et sealt kutsuda mehi kokku. Osa neist tuli gi, kuid paljudel polnud usku, et nad omal käel suudaksid vaenlase vastu midagi ette võtta, sest liialt ärahirmunud oldi kõikjal ning masendushoog polnud rahva seast jõudnud veel kaduda.

Olgugi et Pilkuse mõisast olid rüüstajad samutigi üle käinud ning kõik aidad ja keldrid moonavaradest tühjaks teinud, oli seal osa hooneid siiski veel jäänud katuse alla. Ja sinnasamasse mõisaõue oligi nüüd Adrian Virginius lasknud rahva nii ligidalt kui ka kaugelt kokku kutsuda, et valida oma salgale parajaid ning julgeid mehi. Nende üleskihutamisele tuli ta ise täies sõjariistus — püss kaasas, kuulikott ja rohusarv rippumas vöö küljes. Ta tuli ratsahobusega, palju relvastatud mehi saatjatena kaasas.

Et rahvas võiks ta sõnu paremini tähele panna, asus Adrian Virginius mõisaõues ühele suurele kahehobuse-vankrile, kust pidaski oma jutluse. Kuid seekord ei rääkinud ta mitte nõndapalju jumalasõnast kui ilmalikkudest asjadest. Ta kõne oli äge ja tuline, ta kutsus mehi haarama relvi, süüdistas loidusid ning püüdis neid tuimusest üles virgutada. Ta rääkis kätega elavaid liigutusi tehes:

– Eesti maarahvas, kas sina ei ole vaenlase ikke all küllaltki palju juba kannatanud, kas sinu vendasid ei ole juba küllaltki palju ära hukatud ja sinu haudadel pisaraid valatud, kodusid tuhaks tehtud ja naisi-lapsi hulkuma saadetud?! Ma ütlen — ärka üles, sa igavesti rõhutud rahvas, raputa enese küljest see tuimus, mis sind praegu kammitas hoiab!

Ta tegi oma sõnades peatuse, kuna paljud kuulajad äigasid lahtise pihuga silmanurgast pisara.

– Teie elate säärast elu, jätkas Adrian Virginius, — otsegu oleksitegi juba surnud. Kuid ometi tahate teie seda viletsat elunatukest nõnda kalliks pidada, et tema pärast värisete surma ees ega julge rüüstajatele vastu panna. Kuid surm tuleb ükskord ikkagi..!

Samal ajal kui kiriksand nõnda rääkides püüdis talupoegi maa-kaitsmisele õhutada, oli võõrmünder Jaagumäe Tõnis koos oma poja ja väimehega asunud teeharudele valvama, et vaenlase ootamatu pealetuleku puhul rahvast õigeaegselt hoiatada. Paljudele tundus säärane ettevaatus küll tarbetuna, sest kuulu järgi oli vaenlane parajasti rüüstamas Reolas, kuhu maanteed mööda oli ligemale viis penikoormat maad. Otepääle polnud aga tema tulekut vaja karta juba ainuüksi seepärast, et siit ei olnud tal enam midagi võtta.

– Talupojad, ma kutsun teid, tõuske üles oma tuimusest, pistke kirved vöö vahele, võtke kätte mis keegi saab, kasvatame suureks oma jõu ning läheme avitama oma vendasid, kelle üle vaenlane igas paigas nüüd aina irvitab!

– Mis suudame meie suure sõjaväe vastu. . . lausuti kaheldes.

– Kui Jumal on meiega, kes suudab siis meile vastu panna! kostis Adrian Virginius ning jätkas siis rahulikult: — Kui keegi teie seast on nõnda sõge, et ta peab paremaks lasta end oina kombel tappa, siis ainult see võib nõnda kõnelda, keegi teine aga mitte! Kas teie siis veelgi ei märka, et vaenlane on võtnud nõuks kogu Eestimaa rahvast ära hävitada ning teda vangipõlve vedada, nõndasama nagu Juudamaa rahvas viidi ära ning pandi Paabeli vangipõlves elama. Kas teie tõesti olete siis nõnda tuimad, et tahate omaenda sugu lasta ära hävitada?!

– Mis teha — talurahvas on pandud kannatama! ohati.

– Tõsi, mu sõbrad, et rahvas on harjunud kannatama ja kannatab leplikult üsna suurtki ülekohtu, mõõnis Adrian Virginius. — Kuid seda ütlen ma teile: ükski rahvas, olgu ta siis nii tühine ja armetu kui tahes, ei kannata seda, kui tema järeltulijaidki ning kogu ta ihusugu hakatakse maa pealt ära hävitama, nii et tema soost enam midagi ei jää järele! Mehed, mõtelge teiegi selle peale!

Need olid kibedad sõnad, mis tungisid nüüd igaühele südamesse.

Oma kõne lõppedes alustas Adrian Virginius koos kõstriga üht usuisa Martin Lutheruse loodud vägevasõnalist kirikulaulu. Kohe haaras ka kogu rahvas sellest kinni ning laulis vägevasti kaasa. Laul näis ühendavat neid kõiki ning pani nende südamed ühiselt liikuma. See oli üks suur ning ühine laululainetus, mis nüüd Pilkuse mõisa õuest välja kajas.

Kuid ennegu veel lauluga lõpule jõuti, kihutas võõrmündri poeg Erik ratsahobusega mõisa õue ning karjus juba eemalt läbi tolmupilve, mida ta hobuse kabjad maanteelt üles keerutasid:

– Põgenege, põgenege kõik. . . vaenlane tuleb!

See oli otsegu pikselõök keset selget päeva, tuues mõisa õue pöörase segaduse. Adrian Virginiusel seisis küll saduldatud ratsahobune vankri kõrval varuks valmis, kuid nüüd rahva käärima ja kisama hakates muutus ta nii peruks, et lausa võimatu oli talle sadulasse karata.

– Kiriksand, päästa end sinagi! hüüdis köster Erdmann.

Parajasti kui rahvas mõisaõues hirmunult rüseles ning püüdis laiali joosta, kihutas sinna kümme-kasakat. Nähes, et põgenemine on võimatu, haaras Adrian Virginius vankrilt oma püssi, pani palge ning laskis kõige lähema kasaka pihta. Paugu kõmahtades pillas kasakas tõstetud mõõga, ajas käed laiali ning kukkus siis prantsatades tagurpidi sadulast. Ainult Adrian Virginius ise ei näinud seda, sest püssitorust väljaturtsatanud suitsujuuga varjas tal algul silmanägemise. Teise paugu laskis võõrmündri poeg Erik, ja jällegi kukkus ratsanik. See tekitas kasakate seas märgatava segaduse, sest säärast vastupanu talupoegade poolt nad ei oodanud. Adrian Virginius seisis aga kartmatult vankril, suitsev püss käes. Ta ei peljanud sel silmapilgul isegi mitte surma, mis nüüd oli nõnda lähedal.

Nähes nüüd oma hingekarjast nõnda kartmatult vaenlase mõõkade ees seisvat ning surmale julgesti silma vaatavat, hakkasid talupojad oma kohmetusest jagu saama. Ja kuna neid kõiki oli mõisaõues ühtekokku palju enam kui vaenlase ratsamehi, kes oma ülbuses olid liialt julgeks läinud, siis hakkasid nad nende ümber salgakestena kokku koonduma. Nähes seda, hakkasid aga kasakad oma hobuseid ümber pöörama. Kuid just siis, kui üks vaenupool hakkab teisele selga näitama, muutub teine alati

Julgemaks ning võttes südant tikub omakorda peale. Ja nõnda oli nüüdki: talupojad haarasid oma viglad, vikatid ja kirved pihku, et vaenlast ennast kimpu ajada. Juba rabatigi paar ratsanikku sadulast. Jällegi kõmatas püssipauk ning uuesti kukkus vaenlane sadulast.

— Vaadake, mehed, hüüdis siis äkki võõrmünder Jaagumäe Tõnis, — kas teie ei märka, et üks neist on ju Katkusilla Juhan ise!

Ja tõsi, see ta oligi — istus sadulas, suur karvamüts peas ning kõver kasakamõök käes.

— Ah sina käidki siin vaenlasele teed juhatamas, karjuti, — sina, äraandja!

Nähes oma suguvennast äraandjat, lõi nüüd rahva viha ülimal määral lõkkele. Ahingud ja viglad kerkisid pea kohale ning vikatid välkusid. Adrian Virginius hüüdis aga vankriotsal oma tühjakslastud püssi raputades:

— Mehed, ärge halastage mõrtsukaid, tasuge oma vendade vere eest kätte!

Tekkis võitlusemõll, milles oli kuulda ainult ähkimist ja hoo-
pide matsatusi. Mõned talupojad said sealsamas surma, teised rängasti haavata, kuna osa neist pääses ainult tühiste kriimustustega näol. Kasakate hobused löödi aga vigaseiks ning neid endid sõtkuti jalgade alla. Ainult kaks ratsanikku olid pääsemas, kihutades otsemaid üle kapsaaia roigastara, mis raginal murdus. Üks hobune kukkus seejuures nii õnnetult, et ratsanikul murdus kuklaluu ning ta jäigi oimetult lamama. Katkusilla Juhan, kaotanud aga ainult oma karvamütsi, mis tal viglaga peast tõsteti, pääses siiski minema. Kõik teised kasakad materdati sealsamas surnuks.

— Kahju, et pääses, ütles Adrian Virginius Katkusilla Juhani põgenemist märgates ja kargas vankriit. — Minu pärast võiks ta Issanda rahu elada, kuid kardan, et tema läbi sünnib meile veel väga palju kahju ning palju silmavett tuleb meil veel valada.

Talupojad, kes seni olid ikka olnud arad ning kartlikud, olid nüüd sel tasumise silmapilgul täis tigidust. Nad materdasid isegi vaenlase surnukehasid ega hoolinud sellestki, et mõni neist oli juba lausa veriseks lihatombuks muutunud. Nad tegid seda

säärase vihase ägedusega, otsegu tahaks kõigi seniste kannatuste eest kätte tasuda. Säärast jõledat tegu nähes muutus aga Adrian Virginiuse meel kurvaks ning ta ütles vahele astudes:

– Vennad, ärge surnuid teotage — Issanda kohtu ees oleme kõik üheväärsed!

– Kuidas saame olla nendega üheväärsed? kisendasid mehed vastu ega tahtnud oma hullu tegu lõpetada.

– Kui vaenlane on juba surnuks löödud, siis ta ei olegi enam vaenlane, vaid Issanda kohtu ette läinud inimese mahajäetud ihu!

– Aga kuidas nemad meie inimeste üle veel pärast surmagi irvitavad?

– Kes seda teeb, see teeb seda sõgedast meelest, meil aga ei tarvitse säärast jõledat pattu teha, kostis Adrian Virginius rahulikult.

Kuna üks vaenlastest oli pääsenud põgenema, siis oli karta veel suurema salga pealetulekut. Ja seepärast hakkaski nüüd Adrian Virginius manitsema mehi, et nad ruttaksid mõisa õuest lahkuma.

– Sinuga tuleme igale poole, hüüti, — vii ja juhata ise meid vaenlase vastu.

See oli esimene võit, olgugi et pisuke, mis nüüd mehi julgeks tegi, nii et nad ise hakkasid koguni kippuma sõtta. Adrian Virginiusele oli see muidugi rõõmuks, kuid ometi ei lasknud ta petlikkudel lootustel enese üle võimust võtta, sest temal oli aru selge ning ta teadis, mida võib loota ja mida mitte. Ning seepärast hakkas ta kokkutulnud meestele otsekohe seletama, et seni kui nende salk on veel pisuke, ei taha ta neid vaenlase vastu välja viia. Kuna aga nad senisele varustusele lisaks olid nüüdsama omandanud üheksa tublit musketit, püssirohtu, mõõku ja ka ratsahobuseid, siis õige pisikesi salgakesi võisid nad juba nüüdki hakata kimbutama. Ja Adrian Virginius korraldas sealsamas sõjasaagi jagamise tublimate meeste vahel. Langenutele käskis ta aga kiiresti kaevata hauad ning nad maha matta.

– Omasid matame küll, aga vaenlane jäägu maa peale mädanema, ütles Kivinuki Andres ja heitis põlastavalt käega.

– Õigus, kasakaid me ei mata! hüüti.

– Kuid, vennad, ja kiriksanda hääl muutus märgatavalt validsaks, — ka nemad on inimesed ning seega peame neidki inimese kombel matma ja ei mitte jätma nagu raipaid lahtise taeva alla vedelema!

– Olgu see neile õiglaseks tasuks. . .

– Kuid sellega, et me neid hauda ei mata, nuhtleksime ju ainult iseennast — kuuma päikese käes hakkavad nad üsna kiiresti mädanema ning toovad katkutõve meile enestele kaela. Neid hakkavad loomad järama ning hirmus marutõbi pääseb siis üle maa lahti.

See pani mehed mõtlema ning lõpuks ei tõrkunud enam keegi mahamatmise vastu. Toodi labidad ning mõisa aeda kaevati kaks suurt ühist hauda — üks vaenlastele ja teine oma suguvendadele. Surnuaiale polnud nüüd enam aega hakata neist kedagi vedama, sest vaenlase võimaliku pealetuleku pärast tuli tõsiselt rutata.

Surnukehad langetati hauda ilma kirstudeta ja veriselt, nii nagu keegi oli otsasaamisel jäänud. Adrian Virginius luges aga kõigile neile ühised matusesõnad, olgugi et ta ise oli alles nüüd sama omaenda käega tapnud inimese. Kuid et ta oli teinud seda iseennast ja oma ligimesi kaitstes, siis ei võinud see olla temale patuks. Enne matusetalitusele asumist pesi ta siiski oma käed puhta kaevuveega ning laskunud siis põlvili, palus Issandalt oma tegu andeks. Kohe pärast seda hakkas ta matusetalitust pidama, olgugi et ta silmnägu oli ikkagi veel püssirohutahmast must. Pärast matusesõnade lugemist aeti hauad mullaga kinni ning valmistuti kiiresti lahkuma.

Nõnda lühikesi matuseid polnud Adrian Virginius varem kunagi pidanud, kuid hädaga pidi ta seda tegema, sest aega ei tohtinud ta enam silmapilgukski viita, kui ei tahtnud rahvast suurde hädaohu panna. Ta kutsus mehi enesele järgnema ning valmistus siis Pilkuse mõisast lahkuma. Parajasti aga siis, kui ta ise oli asunud sadulasse ning vana köster Jakob Erdmann roninud vankrisse, ruttas üks naine ta juurde ning palus ristida oma sülelast.

– Ristimisega võib see pisike sul veelgi oodata, ütles Adrian Virginius naisele ning peatas hobuse, — praegu ei ole mul selleks aega.

– Kiriksand, ta on mul suremas. . . läheb paganana hauda. . . risti ometil!

Raske oli Adrian Virginiusel tagasi lükata selle noore naise südamlisku palvet. Kuid ometi ei võinud ta nüüd kasina aja tõttu ühtki ristimisetalitust ette võtta juba ainuüksi seepärast, et seni kui kokkutulnud meestest polnud vaimustus lahtunud, tahtis ta neid kindlasse paika toimetada.

– Risti, kiriksand, risti lapsukest! anus noor ema ja tõstis oma mähkmetes lapse üles pea kohale.

– Naine, ära karda, kui ta sul ristimatagi sureb, siis ikkagi võtab Issand teda enese juurde, sest ta on veel nõnda väeti, et pole suutnud ühtki patutegu korda saata. Mine rahuga oma paopaika tagasi ning oota, kuni ristimiseks rahulikum aeg saabub, ütles Adrian Virginius ja sundis oma hobuse edasi sammuma.

Ka mehed hakkasid naisele peale käima, et ta praegu kiriksanda rahule jätaks. Kuid sellest hoolimata sammus naine õpetaja kõrval ning anus läbi pisarate:

– Risti, kiriksand, risti väetikest!

Peatanud hobuse uuesti, käskis Adrian Virginius oma võõrmündril liikuda meestega edasi ning viia nad salajasse koonduspaika, kuna ta ise tuli sadulast. Tal oli raske selle õnnetu ema vastu kalki südant näidata ning teda ta abituses veelgi rohkem kurvastada. Ja sellal kui talumehed maanteed mööda edasi liikusid, läks Adrian Virginius koos selle noore emaga teeäärse kaevu juurde, ammutas sealt vett ning hakkaski ta lapsukest ristima. Enne seda pühalikku talitust pöördus ta ise aga härdas palves Issanda poole, lausudes nõnda:

– Oh kõigeväeline taevane isa, anna andeks, et mina, sinu nõder sulane, sõandan nendesamade kätega seda puhast lapsukest ristima hakata! Anna andeks minule, nõdrale inimesele, sest sina ise tead, et see sünnib nüüd kõige suurema inimliku häda ja viletsuse sees!

Ja kui ta siis oli uuesti pesnud oma käed, küsis ta naiselt, et missuguse nime tahab ta oma pojale anda. Kuid emale oli see ükstakõik, missugune nimi, ta tahtis ainult, et laps saaks püha ristimise sakramendi läbi kristlaseks. Adrian Virginius oli sellega juba harjunud, et paljud vanemad ei osanud oma lastele nime

määrata ning jätsid selle alati kas kiriksanda või kõstri hooleks. Ning seepärast, naeratanud nüüd veidi nukralt, lausus ta tõsiselt:

– Ristime ta Jakobiks, selle mälestuseks, et just jakobipäeval tuli see määratusuur õnnetus meile Otepäele.

Naine oli sellega nõus, sest nimi polnud talle üldse tähtis. Adrian Virginius, võtnud aga lapse, piserdas talle puulähkrist natuke vett pähe ning lausus:

– Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel ristin ma sind Jakobiks! Ja siis last ta emale tagasi andes: — Tahame loota, et vähemalt temal ei tule nõnda raskeid katsumisi ja kannatusi tulevikus näha, nagu seda nüüd meie peame tundma! Et aga see praegune murelaps võiks rahupäevadeni elada, siis hoiu teda. Mine siit ära eemale kuhugi varjulisse paopaika, elata end metsas kas või marjadest ning ära liigu teedel, kus nüüd veel ainult surm hulgub ringi.

Ja siis, surunud noorel õnnelikuks muutunud emal kätt, kargas ta uuesti sadulasse ning ruttas oma meestele järele, kuna naine jäi tänusõnu sosistades talle järele vahtima.

ENN KIPPEL (16.II 1901–15.II 1942), kes töötas Eesti Vabariigis sõjaväeametnikuna ja õppis töö kõrval Tartu ülikoolis usuteadust, oli üks kõige silmapaistvamaid ajalooliste romaanide autoreid 1930. aastail: *Suure nutu ajal* (2 kd, 1936), *Kui Raudpea tuli* (2 kd, 1937), *Issanda koerad* (2 kd, 1938), *Jüriöö* (1939). Avaldas ka naturalistlikke romaane ja noorsoojutustuse *Meelis*, viimase juba sovetlikus Venemaa kiitmise vaimus. Karl XII kuju paelus teda vana vabariigi lõpuaastail ilmselt eriti: käsikirjas on säilinud peaaegu terviklik kaheosaline romaan *Raudpea*, mille avaldamiseks peale “juunipööret” 1940. aastal muidugi mingeid võimalusi polnud — hoolimata sellestki, et autor uute võimudega (paljude üllatuseks) aktiivselt kaasa oli läinud. Muide suri ta Leningradi blokaadis nälga. Vaevalt võis ta tollal kujutleda, et kord tunnustatakse teda taas nende kirjanduslike teenete eest, mida tema elu lõpul ametlikult täiesti eitati. . .

A. K.

Glo Gauu /

Uuzen

Sen sulaisen Boiton / cun Ju

mala Caickitwaldias lahjoitti

armolifest /

Sunrivaldialle Herralle

ja Cuningalle /

Meidan caickin armoli

simalle /

Cuningahallent /

Cuning:

Martelle XII.

Narwan Caupungin alla wa

han waen casa / Wuonna 1700.

20. Paivana Marras Eussa /

Waston uscottomia Wiholifans.

Wandidisa.

Yrkertoifest Dulun Caupungissa

Cooru Duno sanoilla

Duno miehen suosilla

Cungin miehen hymyyl

Jesuselle Kijoyxi.

L, G, H, S

RÕÕMULAUL

selle kauni võidu puhul,

mille kõigeväeline Jumal

kinkis armuliselt

suurvaldjale Isandale ja Kuningale,

Meie kõige armulisemale kuningale

KAAREL XII-le

Narva linna all väikese väega

1700. aasta mardikuu 20. päeval

oma äraandlike vaenlaste

venelaste üle.

I. G. H. S

Tõlkinud Kristi Salve

Rõõmulaul

Oulu linnas lihtsal viisil
laulu sõnule laotud
laulumeeeste poolehoiul
kõigi meelesi hüvaksi,
Jeesusele kiituseksi.

Jumal kõrgesti kiidetud,
aavustatud armas Jeesus,
Püha Vaimgi pühitsetud,
Kolmainsus ole koguni,
et Sa KAARLIT kaunistasid
võimsajõulise võiduga,
sõjariistu õnnistasid,
uhked kilbid kirgastasid,
hårdameelsedki äratid
itkusta ilutsemaie,
ahistatuid avitasid
vaenumeeste vaevamistest,
kange Peetri kambameeste
alta Aleksei poja;
kes ju aiva armutumad
piiridesse pääsenuina
niikui mõrtsukad kunagi,
verepeniid pettelikud
nõlgisid ja ära naersid
mõned saatsid tulesurma
piinasid ja haavu pistsid
teotasid kojad Jumala,
püretid pühamad paigad,
kirikud koos kirjadega
tules tuhaksi põletid
maale tunginult salaja.

Rootsi kuulusa kuningas,
hea isand hertsog KAAREL
kibedasti kiirustades
agarasti appi astub
vastaliseks vaenuväele.
tõttab otse taplusesse
alamatele abiksi,
oma peret päästemaie:
kohe läks ta kulgemaie,
kuigi väikese väega
matkas maad ja matkas mered,
ise me isand innukas
kõige kuulsam kuningatest
Narva valle vaatamaie,
mida kaitsemas kõvasti
pikalt ümber piiranuna
olid Vene vaenuvennad
mehed hulgas muudelt maadelt
võhivõõraidki seassa.

Siisap tsaari sametised
parasjagu peened püksid
vabisesid vaimetumalt,
tudisesid tõemeeli
meie kalli KAARLI eessa,
kes valituista vahvaim
Rootsi vürstide rodusta,
seasta suurte sangarite
vägevaima võidu võtja
Jumala armust ainiti:
pärit suuresta soosta,
isasta imeväelisesta,
ja ka väärika vanema,

isaisa järelkäija;
 need olid õige õnnelikud,
 vägevamad võidumehed,
 võitsid väljal, vete päälla,
 võitsid maalla, manderella
 ja ka kauneid kaubalinnu
 suure Jumala soosingul,
 kõigeväelise valikul.

Venelane verepeni
 tungib tugeva väega
 saja tuhande tükiga
 Narva alla armutumalt.
 Ei olnud taidu tapeluseks
 vibu vinna tõmbamiseks
 meie meeste vastu panna.
 Ehkki valli ehitasid,
 ja risudest rinnakuida,
 kraavid kaevasid samuti
 lurjused ajaksi kestva,
 kõikipidi kaunistasid
 oma laia leeripaiga.

Siisap kui tusa tulevat
 kuulis võltsi venelane
 ise'p siis isanda suuri
 õige õrjetu moega
 teadust otsis tuttavalt,
 küsiteli küla mööda,
 et võiks saada sõnumeida:
 Mida kuulukse külassa,
 mida kuulsid, mida nägid
 KAARLI sõjakaaslastesta,
 mõõgameestesta pajatad?

Juba'ks Rootsi julgenudki
 oma väikese väega
 tulla taplema sõdaje,
 öida laagrisse lebama?
 Tunnistas ta tõtta mööda,
 kuigi kartusest vabises:
 sangarid on uhiuljad,
 mehised on mehepojad,
 sõjatööksi sobivamad,
 kel on mööka meeste mõõtu,
 sõjakilbid kilgendavad.

TSAARI suhu sappi jookseb,
 süda sülessa rabeleb,
 põlved loevad paaterida,
 kuulis kui kõva sõnumi
 Rootsi vapratest poegadest.
 Juba meel on teele minna,
 pakku paigasta pageda
 tuppe panna tuimad rauad,
 piigid pista peidukohta.
 Siiski seadeles sõnuda
 julguseks oma jõugule
 arvas üpris agarasti
 oma poega peitu viia
 sigidikku sealt mujale:
 Tulen homme ma tõtates,
 tandrile ise kiirustan,
 taplusse tagasi ruttan.

Kui kuulis tulevat turma,
 hädapäevad pääle saavat,
 voli andis vanemale,
 vägevemale väesta,

Croi'lle kõrge vastutuse.
Ise kõige mõõkadega
põgenes pahategija
lootmata oma osale,
jättematta jäähüvasti.
Oma pea ta peitu pistis
meeste mõõkade eesta,
kapjadest sõjahobuste.
Nõnda narris naiste pojad
hädas jättis hukka saama.
Salajasti tsaar ometi
hoiatas käsuandijat:
Ise olgu ohje hoidmas,
ärgu mingu männikusse
kui ka Issanda vägevus
kukutab kohe külili,
pikaligi paiskaeleb.

Rootsi kartmatu kuningas
anus abi ühevalta,
kogu kolmainu Jumalalt,
sest läks suure möllu sisse,
sõitis ju sõjatandrile,
rakendatud rinnakule,
suurele sõjanurmele,
laiale legendikule.
Siisap niikui soomlasedki,
nii ka Vene vennikesed
kahelt poolelt kaunistasid
vägedega võimsad vallid.
Siin on sangarid sõdimas,
tegemassa täied mehed,
Rootsi püssid pürahtavad

tsaari tükkide lähedal,
Jumala enese armust
Rootsi käsi peale kerkib
mõjul meelusama mõõga,
meeelise, õnnelise.
Siisap nad sauna kütavad
tsaari suurele väele,
sügeleva soldateile.
Palju puida nad panevad
õige laialt lämmitavad.
Soome tuntulla tavalla
üha leilida lisades
kõigi tükkide tulella.
Nii nad neid uhasid aina,
sagedasti saunutasid,
pärast peene viisi järgi
Narva lainetes loputid,
puhastasid puhtaaksi.
Ise ISSAND JEESUS KRISTUS,
Jumal aina armuline,
pidas pilvissa kärarjad,
suured nõud selges taevas,
Rootsi tubliksi toeksi
tegi tuule, andis tuisu.
Ummistas lumega laengud,
sädemedki summuteli
lupardite laskeriistus,
püssirohi ei põlenud
ega välgatand vähegi.

Venelased nõu leidsid
siis kes jäänud veel järele,
Rootsi saagiksi sadanud,

hobustesta ilma jäänud.
 Oma suud üles avasid,
 igipõliselt isandalt,
 Rootsi kuulsamalt kuningalt
 anusid kõik andeeksi,
 et vaid armu annetaks,
 hinged jätetaks ihusse.
 Ehk küll vaev on vangis olla,
 mure suuri muilla mailla;
 eks'ep enne nad oleksid
 Rootsi kindlustes kivistes
 vahi alla armetuina
 kui et tsaari saabli alla
 pead kaotaksid koguni.

Rootsi suuri sõjahärra,
 KAAREL kõikidest parembi
 selle tubli töö pärast
 paneb maksma pidupäeva,
 pidupäeva Jumalale,
 tänapäeva Jeesusele
 krooni kõigissa maadessa,
 ISSANDAT väga agaralt
 kirikhärrad kiitelevad
 sõdijad südamest rõõmsad
 üheskoos kogu rahvaga
 ilumeeles imetlevad
 tõesti vägevamat võitu,
 sõjasaakida suuremat.
 Sellest siis ka suurte seltsis,
 hulgas uhkete härrade,
 viimaks veel ka väiksemates
 külakohtades loetustel

kajasid sõnumid kallid.
 Küll ka siinpool selles kandis
 kogudustessa kenasti
 toredasti tänu toodi,
 rõõmulaulusid lauleti,
 ürjati ülistusvärssse.
 Siisap püssid paugatasid,
 raksatasid raketidki,
 tükid tulda turtsatasid
 kõvemini kui kunagi.
 Küünladki küdesid kuumalt
 OULU kuulsasa külassa,
 KAJANBORI kaubalinnas,
 kihelkondades pisemais.
 Tee veel vahvamaks, Jumala,
 Rootsi kuninga käsida,
 aina armuga avita.
 Püstita püsivad vallid,
 Rootsi rajale ehita,
 piiridest päriselt minema
 kihuta kavalad jõugud,
 ei hooli raasugi rahusta,
 vannuvad valesid vandeid
 sõnumitoojate suuga.

Ah, kui me kõik kaunistesti
 tuleksime teadmisele,
 võtaks õiget õpetusta,
 et ei me enam elada
 patutöodes või pahades,
 kui ju ootame ometi
 armu taevastest tubadest,
 heldust ISSANDA hõlmasta.

Oleks aeg juba agaralt
pöörata pahadest töödest,
patust põhjatust osata,
siis ehk armu-abi ISSAND,
ise auline Jumala
säästaks vitsasta vihasest,
kallale oma karjale
mujalt ei laseks murjaneida,
ajaks asjad teisipidi,
oma halastust osutaks,
muredki ära ta muudaks,
laseks tulla lakkamata
rahu riikide vahele,
nagu tsaari, nõnda Poola,
üsna kõigil ühteviisi,
küllap siis kohe kajahtaks
seletatud südametest
AUKIITUS JUMALALE
KÕRGES!!!

LISAKS

I. G. H. S. on krüptonüüm, mille tagant soome kirjandusloolased on tahtnud leida Josephus Calamniuse, Haapajärve kaplani (*sacellanus*), kelle kirjanduslikust loominguist peale eelnevas tõlgitud regivärsilise poemi muud teada ei ole.

Niisama erinevaks nagu eestlaste ajalooline saatus üldiseltki soomlastega võrreldes, kujunes ka läänemeresoome rahvaste ühise põlise poeetilise keele — runolaulu ehk regivärsi käekäik kirjutatud kirjanduse vormina. Soomes kasutati — Matti Kuusi sõnul — “seda koodi tähtsate tekstide meelespidamiseks” nii ilmaliku kui vaimuliku sõnumi mõjuvaks väljendamiseks läbi Rootsi võimu aastasadade, suurimaks saavutuseks ilmselt M. Salamniuse “Ilo-Laulu Jesuxesta” (1690). (Tundub, et Salamniusestki võib tõmata ühendusjoone tänapäeva — samuti 300 aastat hilisemas aega teise Ingerimaa pastori Arvo Survo ja tema kalevalavormilise “Kupanitsa korpimessu” juurde.) Eestis üritasid pärisrahva suhtes heatahtlikumad võõrast päritolu kirjamehed eestigi keeles salme seada Martin Opitzi poetikareeglite järgi.

Kuigi soome keel oli 16. sajandi lõpupoolest alates kõrgemate kihtide suhtluskeelena taganemas rootsi keele ees, võimaldasid soodsamad olud ikka jälle talupoeglikust keskkonnast soome emakeelega noortel hariduse juurde pääse-

da. Kirjandusloomingu peavool — kasvõi lauluraamatuluule — kules küll juba uut teed, kuid ka vana ei kasvanud täiesti rohtu. Runovärsi viljelejaile said 18. sajandil kinnituseks H. G. Porthani teoses *De poesi Fennica* (1778) avaldatud ülivõrdelised hinnangud soome vana luulevormi kohta. Nii kestis Kalevala-vormiline looming Rootsi aja lõpuni ja jätkus autonoomia-ajajärgul, õieti puhkes uue hooga ja kandus taas ka talupoeglikku keskkonda. Siin toodud värssteos on mõndapidi juhuluule, kuid kajastab võrreldamatult tähtsamat sündmust kui rikka kodaniku tütre abiellumine või väitekirja kaitsmine. Anonüümseks jäänud autor astub siin meie ette kui Rootsi riigi usstav kodanik.

Kuigi ka eestlased on säilitanud enam-vähem tänapäevani kujutelmast heast Rootsi ajast ja unistusest "Rootsi mõõga pealejäämisest" tulevikuski, oli soomlaste kokku kuulumine Rootsiaga ikkagi võrratult pikem ja seos tihedam. Siit ka asjaolu, et kui eesti rahvaluules on vaid muistendeid Rootsi kuningast, õieti kuningaist, kes enamasti on Karl XII nime alla ühendatud, ja kindraleist, siis soomlastes on nad ka laulu pannud, nad on saanud oma kinnismetafoorid ja -epiteedid. Nii kerkibki küsimus I. G. H. S.-i *Röömulaulu*... ja Rootsi-Vene sõdasil kirjeldavate rahvalaulude suhtest. On ilmseid kokkupuutepunkte, ühiseid värsse ja terveid värsirühmi, ja on ras-

ke igakord oletadagi, kas nad on rahvasuust paberile pääsenud või vastupidi. Võib-olla loeti *Röömulaulu*... ja teisi sääraseid tõesti ette ka kirikutes ja midagi võis inimestele meelde jääda. Teisalt võis rahvalähedane kirjamees tunda folkloorseid runolaule, mis kirjeldasid varasemaid sõjasündmusi. Igal juhul on raske otsustada, mis on mis. Vahel võivad juhtlõngaks saada poetilised tunnused, kuid siingi tuleb silmas pidada, et värssete sõjasündmuste värsistamisel ei tarvitsenud ka rahvatraditsiooni kandjad saavutada klassikalise kalevalavärsi puhtust.

Ja muidugi polnud 17. ja hilisemategi sajandite haritlaste runovärsis sama, mida tollal nii üldiselt lauldi Savos ja Kainuus, mõnevõrra veel ka läänepoolsetes maakondades, kõnelemata juba Ingerimaast ja Karjalast. Lihtsus- ja kindlasti vale oleks pastooritest ja muudest akadeemilistest kodanikest autoreid pidada rahva- ja siis ühtlasi ka rahvalaulukaugeteks. Asi pole ilmselt selles, sest samad tendentsid ilmnevad ka talurahva hulka kuuluvate kirjamete runovormilises loomingus. Need on kalduvus kvantiteedireegleid rikkuda, suundumus rõhulise trohheuse poole, aga samuti algriimi ja parallelismi ilmne ületaotlus. Pentti Leino on niisuguste külaulumeistrite värsiõpetust käsitlevas artiklis ("Äidinkieli ja vieras kieli: rahvaanrunouden metriikka" — *Kalevalaseuran Vuosikir-*

ja 55, 1975, lk 26–48) tulnud järeldusele, et nendegi jaoks oli kalevalavärss juba (poeetiline) võõrkeel. Kõrvutades talupoegadest luuletajate loomingut ka keskmiselt sajand varem haritlaste kirjutatud runovormiliste teostega, ilmneb siiski, et viimased on veelgi kaugemal ehtsast rahvalaulust — ja huvitav küll, mitmest võrdlusrühmast kõige traditsioonikaugemateks osutusid Vene Karjalas sageli ehtsa traditsiooni kandjate või kuulsaate laulikusuguvõsade esindajate poolt loodud runovormilised punaideooloogilised teosed, mis pidid peale muu näitama kaasaegse rahvaluule õitsengut.

Lõpuks veel mõned sõnad siinse tõlke kohta. August Annist, kes on tõlkinud nii *Kalevala*, soomekarjala eepilisi ja lüürlisi rahvalaule kui ka runovormilist kunstluulet (Eino Leino *Helkalaulud*, katkend M. Salamniuse eespool nimetatud eeposest), on selgitanud, kui keerukas võib siiski olla tõlkida ühest lähedasest sugulaskeelest teise ja sealjuures veel mõlemale ühisesse värsivormi: eesti keel on õieti ainus, mille puhul on põhimõtteliselt võimalik adekvaatne tõlge, kuid peaaegu iga teise värsi puhul on seda väga raske saavutada, umbes iga kümnenda puhul lausa võimatu. Stiililiselt erineva väärtusega on samad käändelõpud — millest aga sõltub silpide arv, viimasest taas rütm — eesti ja soome keeles. Mis soome keeles

on tänini normaalne, neutraalne, on meil markeeritud kui arhailine. Samuti valmistavad ülesaatuid raskusi erinevad sõnavälded — antud teoses näiteks *miehet — mehed, kahe — kahden* jne. Mõnel puhul oluaks võimalik saavutada vahelduvat rütmi ja vastavust kvantiteedireeglitele liigakunstlikult mõjuva inversiooni hinnaga. Neile nimetatud vägagi suurtele raskustele lisanduvad näiteks stereotüüpsete värsivormelite otsetõlkimisel tekkiv algriimetus, kui originaalis on sõnad algriimuvad. Vaadelgem näiteks lõikude algusvärsse *Ruotsin kuulusa kuningas ja Ruotsin rohkea kuningas*. Järgmist on peaaegu võimatu tõlkida nii, et säiliks nii tähendus kui algriim. Nii siis jääb juba selle korduva värsiga tõlge originaalist ühetoonilisemaks ja vaesemaks. Nagu Annist, nii võin minagi tuua näiteid tarvitatud arhaismidest, saavutamaks originaalile omasemat rütmi ja algriimi: *ilo* kohati algses, s.t 'rõõmu' tähenduses, *tiikk* 'suurtüki' tähenduses jne. Harvadel, kuid seda rõõmustavamatel juhtudel oli võimalik leida eesti regivärssidest otsevaste (värsid nagu *Venelane veripeni; Hädapäevad pääle saavar*; värss tuumsõnapaariga *tupp — tuim* ja veel mõned). Neil juhtudel on ühtlasi kindel, et *Rõõmulaulu*. . . autor on kasutanud allikana rahvalaule, sealjuures veel selle läänemeresoomelist ühisosa.

K. S.

GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ JA PÕHJASÕJA-AEGNE VENEMAA

Peeter Mürsepp

Seitsmeteistkümnenda sajandi algul ei võinud Venemaa veel unistadagi grandioosetest ümberkorraldustest, mis olid aset leidnud Lääne-Euroopas, kuid üha tungivamalt kerkis Venemaalgi esile vajadus uuenduste järele kõigil elualadel. Varasem slavofiilne kirjandus on ülistanud vanavene häid kombeid ja kõlblat elu. Kuueteistkümnenda ja seitsmeteistkümnenda sajandi Moskoovia kõrget originaalkultuuri on aga tollaegse kirjanduse, kunsti ja teaduse säilinud mälestiste põhjal raske tõestada. Oma eraldatusetõttu jäi maa puutumata Euroopas aset leidnud muudatustest kultuurielus. Venemaal valitses bütsantslik askeetlus. Teadust peeti seal ketserluseks, kunsti jäleduseks, muusikat, laulu ja tantsumaalavallatuseks. Nii bojaaride kui ka talupoegade tavaliseks ja levinud meelelahutuseks oli joomine. Kõrgem klass elas igavat jõudeelu, kus minnalaskmine ja alatused kedagi ei üllatanud. Kuigi ka Venemaa pärisorjuslikus majanduses oli uueks tähtsaks jooneks manufaktuuride tekkimine, töötasid nendes aga pärisorjad ja holopid, vabapalgalisi töölisi oli väga vähe. Majandus oli endiselt üldjoontes naturaalne, s.t kõik peamine eluks vajalik toodeti mõisas. Kuid ilmses ka uus nähtus — põllumajandussaaduste ja tööstustoodete tootmine turu jaoks. Kauplemine muutus järk-järgult elavamaks, laienes ning lõi aluse nii ülevenemaalise turu tekkimiseks kui ka kaupade vahetamiseks välismaaga, mis tõi kaasa vajaduse heade meresadamate järele. Venemaal neid polnud, nagu polnud ka arenenud tööstust ega hästi relvastatud sõjaväge.

Kõik see oli teada G. W. Leibnizile. Teadlase huvist Venemaa vastu annab tunnistust Leibnizi Arhiiv Hannoveris. Aastal 1689 Roomas viibides oli Leibniz jesuiidipaatritelt palju kuulnud Venemaast. Kokkulepe, mis sõlmiti 1689. aastal Nertšinskis

Vene—Hiina piiril, ei äratanud Euroopas huvi mitte ainult Hiina, vaid veelgi rohkem Venemaa vastu. Rahuläbirääkimistel olid je-suiidimisjonärid töötanud Hiina delegatsiooni koosseisus tõlkide ja sekretäridena.

Kui Peeter Esimene aastail 1697–1698 Lääne-Euroopas ringi reisis, oleks Leibniz meeeldi temaga kohtunud, kuid selleks ei avanenud võimalust.¹ Et raskesti ligipäätava tsaariga kuidagiviisi siiski kohtuda, astus ta ühendusse Heinrich Wilhelm Ludolfiga² ja jälgis suurima huviga tolle teateid Peetri viibimisest Hollandis ja Inglismaal. Ta kasutas ka iga teist võimalust, nagu tema pärand näitab, andmete kogumiseks Peetri reisi kohta, hankides teateid isikutelt, kes Peetriga vestelnud olid. Üks nendest oli näiteks Amsterdami linnapea N. Witsen. Too oli juba 17. sajandi keskel noormehena Venemaal käinud ja talle oli nagu Leibnizilegi selge Venemaa osatähtsus maailma ajaloos. Seetõttu oli Witsen püüdnud aina täiendada oma teadmisi Venemaa, eriti Siberi kohta. Seda tõendab tema pidev töö võimalikult täpse Siberi kaardi koostamisel, mis on avaldatud tema raamatus “Noord- en Oostergedulte van Asia en Europa”.

Et Leibniz juba 1697. aastal üsna aktiivselt Venemaaga tegeles, näitab tema arhiivis Hannoveris säilitatav kaart samast aastast, millele on juba kantud kanal Volga ja Doni vahel. Selle kanali ehitamist olla kavandanud ka Peeter I. Nimetatud kaardi joonistas Leibnizi jaoks krahv Fjodor Golovin, kes oli üks liige Peetri

¹Leibniz avaldas 1697. aastal kirjutise “Nova Sinica”, et Idamaade tähtsust Euroopale arusaadavaks teha. Samas kontekstis tuleb Leibnizi meelest vaadelda ka Vene riigipea Lääne-Euroopa reisi.

²Heinrich Wilhelm Ludolf (1655–1712), Saksa teadlane ja rändur, teenis ka Taani ja Inglise õukonnas. Tema tegevus oli kooskõlas Inglismaa välispoliitika poliitiliste ja majanduslike eesmärkidega. Reisis palju Euroopas ja Lähis-Ida maades, rohkem kui aasta elas ka Moskvas (1692–1694). Temale kuulub esimene katse koostada vene keele grammatikat (ladinakeelne “Vene keele grammatika”, Oxford 1696); mõistes vajadust kirja panna vene rahvakeelt, uuris Ludolf selle suhet vanaslaavi kirjakeelega. Säilinud on Ludolfi kirjavahetus ta Moskva sõpradega aastaist 1697–1698.

suurest saatjaskonnast tema Euroopa-reisil.³ Volga—Doni kanal ise sai aga teoks alles Stalini ajal.

Leibniz püüdis vähemalt Peeter I reisikaaslastegi jutule pääseda. Tal õnnestus rääkida Peetri ühe lähema abilisega, suure saatkonna juhi, Šveitsi päritolu Vene admiralil François Lefort'iga (1656–1699), kes muide oli juba 1678. aastal kaptenina Venemaa sõjaväeteenistusse asunud. Leibniz hindas Venemaad maana, kus kohtuvad kolm kontinenti: Euroopa, Ameerika ja Aasia, ning seejuures pakkus erihuvi just tähelepanuväärne Ida-Aasia, s.t Hiina oma vana kultuuriga. Leibniz kaalutles, keda oleks otstarbekas saata Venemaale kaasa aitama koolide rajamisel. Üheks sobivaks kandidaadiks pidas ta oma õpetajat, Leipzigi ja Jena ülikoolis matemaatikat õpetanud Erhard Weigelit (1625–1699), kes moraali-, keele- ja usuküsimuste alal oli Saksamaal kuulsaks saanud.

Oma visandatud instruksioonis Berliini Teaduste Sotsieteedi asutamise kohta kirjutab Leibniz 11. juulil 1700 “moskvalaste tsaari” kohta: “On teada, millist huvi see valitseja loodus- ja kunstiteaduste, eriti aga laevasõidu vastu üles näitab. Kuna ta nüüd oma suure võimu ja laialdaste maa-alade tõttu sotsieteedi asutamisega taotletavatele üldkasulikele eesmärkidele suuresti kaasa saab aidata, siis mõtleme, mil moel monarhiga võimaluse korral kokkuleppeid sõlmida, et meie maadest kuni Hiinani kasulikke astronoomilisi ja geograafilisi vaatlusi teha ja sotsieteedile edasi saata.”

³Krahv Fjodor Aleksejevitš Golovin (1650–1706), Vene riigitegelane ja diplomaat. 1686. aastal saadeti ta Venemaa täievolilise saadikuna pidama läbirääkimisi Hiinaga, mis lõppesid Nertšinski lepinguga 1687. aastal. Selle järel sai Golovin bojaari ja Siberi asevalitseja tiitli. Oli üks Peetri lähikondlasi, tal oli tsaari täielik usaldus. Võttis osa Peeter I Aasovi-sõjakäikudest, oli teiseks saadikuks Peetri “suure saatkonna” koosseisus 1697–1698. Alates 1699. aastast juhtis välispoliitikat ning kindral-peaadmiralina laevastikku, olles ühtlasi arsenalil, rahapaja ja Väike-Vene prikaasi juhatajaks. Fjodor Golovin oli üks Põhjasõja ettevalmistajaid Lääne-Euroopa diplomaatilistes ringkondades, püüdis võita Lääne tunnustust Venemaa poliitikale, tugevdas Rootsi-vastast koalitsiooni, sõlmides rahu Türgiga. Juhtis Vene saadikute tegevust välismaal. 1700. aastast kindral-feldmarssal.

Leibniz pidas sidet tsaari lähikonda kuuluvate õpetatud mees-
tega, eelkõige parun Heinrich von Huysseniga,⁴ kellega ta oli
kirjavahetuses 1692. aastast ja kes läks 1702. aastal Venemaale
Peeter I poja, tsarevitš Aleksei kasvatajaks. Mõnda aega oli ta
Venemaa saadikuks Viinis. 1710. aastal sai Huyssenist Leibnizi
soovitusel Berliini Teaduste Akadeemia välismaine liige.

1707. a suvel lähetati Viini Venemaa alaliseks saadikuks Huys-
seni asemel parun Johann Christoph Urbich. Kirjas Urbichile
3. jaanuarist 1708 kinnitab Leibniz: “Suurima igatsusega soo-
vin, et tsaari kavatsusel oma ulatuslikku riiki tsentraliseerida edu
oleks. [...] See ühendaks ka Euroopa Hiinaga, mida võib nimeta-
da idamaiseks Euroopaks. Ning üldse, ma pole suuteline loetlema
kogu kasu, mida ma selles näen.”

Nimetatud kirjas pakub Leibniz avalikult oma abi hariduse
edendamiseks Venemaal ja teeb tsaaririigi saadikule ettepaneku, et
see taotleks enesele volitusi temaga ametlikesse läbirääkimistesse
astumiseks. “Olen sageli soovinud,” kirjutab ta, “olla otseses või
kaudses seoses nendega, kelle kaudu tsaar oma suuri plaane ellu
viib, sest saaksin lõpmata palju selle eesmärgi heaks teha. Võib-
olla pole tsaaril pärast kindral Lefort’i ja esimese peaministri
Golovini surma kedagi, kes teda selles osas peamise nõuandjana
abistaks, ja võib-olla on pealetungivad sõjamured tsaari kõigest
muust pisut eemale kiskunud.”

Urbich suhtub Leibnizi ettepanekusse suurima heakskiiduga:
“Tegin Teie viimasest kirjast väljavõtte,” vastab ta, “ja saatsin
selle meie õukonnale. Äрге arvake, et sõda takistab Tema Majes-
teeti kiiduväärse eesmärgi — teaduste arendamise — elluviimisel.

⁴Heinrich von Huyssen, Saksa parun, õigusteaduse doktor. 1702. aastal palkas Venemaa valitsus ta oma vaadete propageerimiseks välismaises ajakirjanduses. Euroopa ühiskondliku arvamuse pööramiseks Venemaa kasuks tõlkis Huyssen Venemaa valitsuse ukaase, polemiseeris Vene vastaste seisukohtadega, varustas Saksa ajakirjanikke toorja ja töödeldud materjalidega. Koostanud hulgaliselt diplomaatilisi dokumente 1708–1709 ja projekte Venemaa sisevalitsemise kohta 1713. Alates 1703. aastast kasvas tsarevitš Alekseid, kellega koos sõitsid 1710. aastal Saksamaale tegema eeltöid Aleksei ja Wolfenbütteli printsessi abiellumiseks. Huyssen kutsus Leibnizi kohtumisele Peeter Esimesega Torgause. Suri kõrges vanaduses 1740. aastal.

Vastupidi, saatke mulle ainult inimesi ja oma projekt; ja kui Te peaksite otsustama ise Venemaale minna, siis kinnitan Teile, et olete väga teretulnud, ükskõik kas Teil on kavatsus sinna jääda või piirduda üksnes mõningate juhtnööride andmisega.”

Teaduse küsimust puudutas Leibniz igas oma kirjas Urbichile. Üsna üksikasjalikult kirjutas ta sellest 2. septembril 1709. Ta loetles lühidalt, mida tsaar hariduse arendamiseks teha võiks, ja pakkus end otsekoheselt Venemaal loodava Teaduste ja Kunstide Akadeemia juhiks.

“Au kuuluda kõikide kuninglike sotsieteetide vanimate liikmete hulka ja viimati rajatu [Berliini Teaduste Sotsieteedi] presidendiks olek, nimetamata paljusid minu olulisi avastusi, annab mulle põhjust loota, et nii suure ettevõtte juhtimine mulle usaldatakse; ma eelistaksin seda igale teisele tegevusele. Kui tsaar annaks Teile volituse ettevõtte üksikasjades läbirääkimistesse astumiseks, osutaksite talle väga olulise teene.” Nii kõlab Leibnizi mitte just eriti tagasihoidlik soovitus iseenele kohta.

Leibniz püüab iga hinna eest saada tsaari esindajaks Hannoveri õukonnas. Püüd jõuda diplomaatias tähtsale kohale on nõrkus, mis teadlase juures aastatega üha süveneb. Seda eesmärki taotledes oli ta väsimatu. Antud juhul püüdis ta kasutada nii parun Urbichi kui ka Braunschweig-Wolfenbütteli hertsogi Anton Ulrichi abi.

Urbich tegigi tsaarivalitsusele ettepaneku luua Hannoveri õukonnas saadiku koht ja määrata sellele kohale Leibniz.

Kirjas 15. veebruarist 1711 avaldab Leibniz valmisolekut asuda Vene saadiku kohale Hannoveris tingimusel, et see amet vastaks nii auastmelt kui ka palga poolest Berliini saadiku omale. Ometi määrati sellele kohale 1711. aasta mais hoopis von Schleiniz. Mis oli selle põhjuseks, on raske kindlaks teha. Võib-olla rääkisid Leibnizi kahjuks tema kõrged nõudmised.

LEIBNIZI KOHTUMISED PEETER ESIMESEGA

Peaaegu poolteist aastakümnet oli Leibniz väsimatult taotlenud Peetriga kohtumist. Võimaluse tsaari perekonnaga isiklikku kontakti astuda andis talle troonipärija abiellumine. Kõigepealt tegi Leibniz tutvust tsarevitš Alekseiga, kes veetis 1711. aasta su-

ve Braunschweigis, et anda oma tulevastele sugulastele võimalus teda lähemalt tundma õppida. Troonipärija saatjaskonnas oli ka Heinrich von Huyszen, kellega Leibniz uuesti ühendusse astus. Parun Huyszeni kaudu saatis ta Alekseile tutvumiseks mõned kirjad, mis talle Hiinast olid saadetud.

Veel 1711. aasta septembris polnud selge, kus abiellumistsereemonia aset leiab. Tsaar, kes end Karlsbadis (Karlovy Varys) ravis, kirjutas 21. septembril tulevase mõrsja vanaisale, Wolfenbütteli hertsogile Anton Ulrichile, et pulmad peetakse kas Dresdenis või Frankfurdis Oderi ääres. Lõpuks valiti abiellumiskohaks hooepis Elbe-äärne linn Torgau, kus peatus printsessi kasuema, Poola kuninganna. Torgau polnud väga kaugel Wolfenbüttelist ja vana hertsog, kellele reisimine juba raskusi tekitas, otsustas oma lapselapse pulmapeost isiklikult osa võtta. Tema saatjaskonnas sõitis Torgausse ka Leibniz, kes lõpuks aastaid kestnud vaeva ja ootamise järel oma eesmärgile lähenemas oli: Wolfenbütteli hertsogi vahendusel avanes tal võimalus tsaariga kohtuda.

Leibnizi märkmetest saab ülevaate sellest, mida ta hertsogi vahendusel tsaari juures saavutada lootis. Kõigepealt soovib ta eraaudientsi. Teiseks tahab Leibniz, et tsaar teeks Schleinizile ja nooremale Golovkinile⁵ ülesandeks temaga ühendusse astuda ning pakkuda talle võimalust teha midagi ära teaduste edendamiseks Venemaal. Lõpuks soovib ta saada kirjalikku tõendit enese võtmise kohta Vene riigiteenistusse.

“Kui nüüd tsaar,” arutleb Leibniz ühes oma visandis, “mõningat huvi asja vastu üles näitab, siis tuleks talle teha ettepanek luua kolleegium, mille käes oleks juhtimine ja kus mitmesuguste rahvuste esindajad koha leiaksid.”

Siinjuures väljendab Leibniz üksikasjalikult oma mõtteid ka kolleegiumi mõjusfääri kohta Venemaal: “Ta peaks kontrollima kõiki koole ja õpilasi, trükikodasid, kogu raamatuasjandust

⁵Krahv Mihhail Golovkin (1699–1755), diplomaat ja riigitegelane. 1712. aastal saatis Peeter I ta välismaale õppima. Oli aastatel 1722–1725 Venemaa saadikuks Berliinis, pärast Anna Ivanovna troonileasumist sai senaatoriks ning mündikantselei ja rahapaja juhiks. Tema isa, krahv Gavriil Golovkin (1660–1734), Peeter I aegne silmapaistev diplomaat ja riigitegelane, oli Venemaa esimene riigikantsler, vt märkus 9.

ja paberikaubandust, ka arstimist, apteeke, soola- ja mäetööstust ning lõpuks leiutisi ning manufaktuure, uute taimeliikide sissetoomist teistsuguste looduslike tingimustega aladelt, uusi vabrikuid ja rajatavaid kaubandussuhteid." Ühesõnaga oleks kolleegiumi tegevussfäär pidanud haarama kogu Venemaa majandus- ja kultuurielu.

Leibniz kavandas ka kolleegiumi rahastamise. Kolleegiumi kulud võis tema arvates katta osaga tulust kaubavahetusest Hiinaga või siis Kaspia või "uuest Balti" kaubandusest. Kolleegiumile olid ette nähtud mitmesugused privileegid raamatukaubanduse, ajalehtede väljaandmise jms alal. Kolleegium pidi tohtima pidada pandimaja Hollandi või Itaalia eeskujul, korraldada loteriisid, rajada panku ja töökodasid jne. Suurema autoriteedi saavutamiseks pidi antama kolleegiumi liikmetele teatavad auastmed, president pidanuks aga kuuluma nii "tsaristlikku kõrgemasse riiginõukogusse" kui ka "salajasse sõjanõukogusse". See aga tähendas nimetatud isiku ülimalt kõrgele positsioonile jõudmist riigivalitsemises. Ja meenutame veel, et presidendina pidas Leibniz silmas ju ennast.

Kolleegiumi ülesandeks polnud ainuüksi hariduse edendamine, vaid ka riigi heaolu eest hoolitsemine. Ta pidi teooria ühendama praktikaga, rakendama puhta teaduse ja kunsti saavutused igapäevaelu. Kolleegiumile ei allunud mitte ainult noorsoo kasvatamine, heade õpetajate leidmine ja raamatute muretsemine, vaid ka tervishoiu korraldamine, mäe- ja soolatööstuse ning vabrikute edasiarendamine, astronoomiliste, füüsikaliste ja teiste uuringute korraldamine, laevasõidu edendamine järvedel ja jõgedel, igasuguste teadete kogumine Euroopast ja Hiinast, kogenud inimeste ja kunstnike koondamine kõikidest maadest jne.

Pole teada, kui palju Leibnizi soovitustest tsaari õukonnani jõudis. Vähemalt üks neist, mis on kirjutatud tema käega ja kannab pealkirja "Vortrag", on säilinud Moskvas Riiklikus Keskarhiivis.

Selles kirjutab Leibniz, et ta soovib kaasa aidata inimkonna hüvangule, milleks tal olevat erilisi eeldusi, kuna ta on Euroopa kõikide akadeemiate liige, peab laialdast kirjavahetust paljudes riikides kuni Hiinani välja, on avastanud täiesti uue tee matemaatika arendamiseks, rääkimata paljudest teistest teenetest teaduses.

Seda kõike ei rõhuta ta enesekiitusena, vaid püüab luua pilti oma isikust kui sobivast kandidaadist kavandatud ettevõtte elluvijjana.

Ta võivat teha, kirjutab ta, tsaarile ettepanekuid sellegi kohta, kuidas väikeste kulutustega teadust finantseerida, "nagu minu ettepanekute kohaselt Berliini Teaduste Akadeemia on loodud, mis kuningale peaaegu midagi maksma ei läinud."

ESIMENE KOHTUMINE

Torgaus kohtus Leibniz tsaariga kahel korral. Esimene kord andis tsaar Leibnizile audientsi siis, kui Wolfenbütteli hertsog Anton Ulrich filosoofi monarhile esitles. On teada, et Peetri huvide eelistatavalt praktiline suund võis ta teinekord muuta kitsarinnaliseks ja väiklaseks. Kui Leibniz talle ettepaneku tegi üle kogu suure riigi magnetilised vaatlusjaamad luua, oli Peeter juba peaaegu loobumas oma kõrgest hinnangust suurele õpetlasele. Kui aga Leibniz, märganud tsaari vähest huvi asja vastu, teemat vahetas ning läks üle Aasia ja Ameerika vahelise ühenduse loomise küsimuse juurde, tõusis otsekohe Peetri huvi küsimuse vastu, sest siin seisid perspektiivis uus kaubatee ja sellega seotud otsese ja silmanähtava kasu saamise võimalused.

Leibnizi esimene kohtumine tsaariga võis toimuda 24. oktoobri (Peetri Torgause saabumise päeva) ja 28. oktoobri vahel. Kaks päeva pärast Anton Ulrichi ärasõitu (28. oktoobril), s.o 30. oktoobril 1711, läks Leibniz teistkordselt tsaari jutule ja ta kutsuti seejuures lauda. Nii Peeter I kui ka Leibniz lahkusid Torgaust 30. oktoobril 1711.

Kaks kuud hiljem kirjutab Leibniz kirjas La Croze'ile⁶: "Mul oli au tsaariga rääkida. Tema majesteet kavatseb oma riigis magnetilisi vaatlusi korraldada; nagu näib, kaldub tsaar ka teisi uurimuid soosima, ja kui Te nimetaksite asju, mis uurimist väärivad, olgu see Venemaal, Siberis või isegi Hiinas, siis annab tsaar, nagu ma loodan, käsu meid selles toetada."

⁶Mathurise Veyssiére de La Croze (1665–1734) — prantsuse kolledži professor Berliinis.

Kirjas Johann Albert Fabriciusele⁷ märgib Leibniz: “Läksin Torgause mitte niivõrd pulmapidustuste vaatamiseks kui selleks, et suurt Vene tsaari näha. Selle suure valitseja vaimuanded on määratud. Minu nõuandel kavatseb ta oma riigis magnetilisi vaatlusi korraldada.”

Pisut rohkem saame teada kirjadest relvameister Bruce'ile⁸ ja Huyssenile. Neist näeme, et tsaar ei suhtunud soosivalt mitte ainult Leibnizi ettepanekutesse magnetiliste vaatluste kohta, vaid ka tema palvesse saata talle keelteproove, mida lubati lasta koguda tsaari kantselei kaudu. Leibniz palub Bruce'i “tsaari kantseleihärradele” tema juhtnööre meenutada, kuidas nimelt neid keelteproove koguda tuleks.

Kirjast Bruce'ile selgub ka, et juba Torgaus lubati Leibniz võtta Vene riigiteenistusse kindla aastatasuga. Ajapuudusele viidates ei suudetud vastavat dokumenti tookord siiski koostada.

Kiri Bruce'ile on palju põhjalikum kui Huyssenile, kuigi Leibniz Peeter Esimese kuulsa relvameistriga alles Torgaus tuttavaks oli saanud. Sellest võib järeldada, et Bruce, kes ise matemaatikat ja astronoomiat hästi tundis, Leibnizi ettepanekute vastu rohkem huvi tundis kui teised tsaari õukondlased. Leibniz teatas Bruce'ile, et ta on tellinud *Globus Magneticus*'e, s.t gloobuse, millel on märgitud magnetnõela deklinatsioonijooned. Ta palub ühtlasi relvameistrilt teda informeerida nende inimeste aruannetest, keda tsaari käsul Siberisse ja Põhja-Jäämere äärde on saadetud, et koguda andmeid mere olemasolu kohta Aasia ja Ameerika vahel, milles paljud olid kindlad, teised aga kahtlesid.

“Selle kahtluse,” märgib Leibniz, “saab maailmas kõige paremini hajutada tsaar, ja saavutada sellega suuremat kuulsust kui Egiptuse kuningad, kes Niiluse lätteid otsisid. Nagu ma kirja-

⁷Johann Albert Fabricius (1668–1736), pastor, moraali- ja retoorika-professor Hamburgi Akadeemilises Gümnaasiumis.

⁸Krahv Jakov Vilimonovitš Bruce (1670–1735) oli vaieldamatult Peeter Esimese kaaslastest harituim. Ta tundis hästi astronoomiat ja matemaatikat, suurtükiasjandust ja inseneriteadusi, botaanikat, mineraloogiat ja geograafiat, oli paljude teaduslike teoste autor ja tõlkija. Bruce oli Vene sõjaväe pearelvameister, hiljem krahv ja kindral-feldmarssal.

dest teada olen saanud, laseb ka Hiina monarh geograafilisi ja astronoomilisi vaatlusi teha.”

Leibniz soovitas tsaarile luua magnetilise deklinatsiooni mõõtmise jaamu Miitavis, Riias, Tallinnas, Peterburis, Pihkvas, Arhangeliskis, mitmesugustes paikades Põhja-Jäämere ääres, nt suurte jõgede suudmetes, südamaal — Moskvas, Kiievis, Voronežis, Kaasanis, Astrahanis, Tobolskis ja lõpuks ühendusteedel Siberisse, Buhhaarasse, Indiasse ja Hiinasse.

Leibniz kirjutab: “Kui vilunud vaatlajaid ei leidu, oleks kõige õigem välja otsida mõned hea tervisega noormehed ja neid paigast paika saata. Oleks hea, kui selline vaatleja ei tunneks mitte ainult matemaatikat, vaid ka loodusteadusi, et taimi, loomi ja mineraale vaadelda.”

TEINE KOHTUMINE, LEIBNIZ ASTUB VENEMAA TEENISTUSSE

Pole teada, kas Leibniz oma järgmisel kohtumisel tsaariga 1712. aasta hilissügisel Karlovy Varys sai oma audientsi ajal rääkida akadeemia, ülikoolide ja koolide rajamisest Venemaal. Näib, et tsaar kõneles temaga seadusloomest ja lasi Leibnizile oma kantsleri Gavriil Golovkini⁹ kaudu ütelda, et kavatseb teda rakendada seadusloome korrastamisel ja kohtuasjanduse sisseseadmisel. Ühtlasi otsustati Leibnizile anda Vene justiitssalanõuniku tiitel ning Torgaus lubatud aastatasu 1000 taalrit tõepoolest välja maksta. Peeter I soovinud, et Leibnizist saaks “Venemaa Solon”.

⁹Krahv Gavriil Ivanovitš Golovkin (1660–1734), Peeter I ema-poolne sugulane, võttis alates 1677. aastast Peetri assistendina osa pidusöökidest, hiljem sai tsaari varade valitsejaks. Peetri usaldusalusena osales Põhjasõja algusest alates Venemaa välispoliitika kujundamisel. 1706. aastal asus välisasjade valitsuse etteotsa. 1709. aastal anti talle riigikantsleri nimetus, mille säilitas elu lõpuni. Seoses kolleegiumide loomisega Venemaal 1718. aastal nimetati Golovkin välisasjade kolleegiumi presidendiks. Katariina I troonile asumisel sai ta kõrgema salanõukogu liikmeks.

Kohalemääramise üriku ehk patendi ettevalmistamine tehti ülesandeks tsaari välisasjade kabineti sekretärile, hiljem diplomaadina kuulsaks saanud Heinrich Ostermannile.¹⁰ See tahtis Leibnizile oma poolehoidu näidata ja palus tal patendi projekt ise koostada.

Nii vene- kui ka saksakeelsele patendieksemplarile kirjutas tsaar 1. novembril 1712 (vkj) alla ja ühtlasi maksti Leibnizile välja 500 tukatit.

Niisiis oli Leibniz 1712. aasta lõpust alates Venemaa teenistuses.

Leibnizi koostatud patendivisand säilib Moskvas arhiivis (ЦГАДА) ja seda on huvitav võrrelda patendi lõpliku tekstiga, mida säilitatakse Leibnizi Arhiivis Hannoveris.

Leibnizi Venemaa justiitssalanõunikuks määramise üriku seisab:

“Kuna meil on teada, et ta matemaatiliste ja teiste teaduste rakendamise alal, ajalugu uurides ja muu tööga on suuri asju korda saatnud ja ka teiste kogenud inimestega kirjavahetuses seisab, siis oleme ka meie otsustanud teda rakendada suurel eesmärgil uurimistöode, kunstide ja teaduse üha suuremale õitsengule viimisel meie riigis.” Järgmine Leibnizi lause jäeti aga määramisüriku lõpptekstist välja. See kõlab nii: “Tahame teda seetõttu oma maa-dest teenistuslike teadetega varustada ja ka tema ettepanekuid siin eriti arvesse võtta.”

Kaks järgmist patendi punkti käivad Siberi geograafia kohta. Leibniz soovis saada “andmeid mehelt Jaapanist, kes Siberi rannikul maabunud oli”. See jaapanlane oli 1695. aastal Kamtšatkal randunud ja kaks aastat hiljem Kamtšatka avastaja, kasakapealiku Atlassovi kätte vangi langenud. Teda taheti Moskvasse viia, kuid et ta oli väga nõrk, siis tuli ta Anadõri jätta.¹¹ Peale selle soovis Leibniz “andmeid inimestelt Siberis, kes põhja poole olid reisi-

¹⁰Krahv Heinrich Johann Friedrich (Andrei Ivanovitš) Ostermann (1686–1747), Vene diplomaat, luteri pastori poeg Vestfaalist, sai pärast Gavriil Golovkini surma 1734. aastal Venemaa riigikantsleriks.

¹¹1710. aastal oli jälle kümme jaapanlast Kamtšatkale jõudnud, kellest üks, nimega Sanima, hiljem (1714. aastal) Peterburi saadeti (*Vene*

nud ja lõpuks soojadesse maadesse tagasi jõudnud". Kuues punkt puudutas keeleproove ja viimases, seitsmendas, loetleb Leibniz rea raamatuid, mida ta Venemaalt saada tahtis. Need olid: vene sõnaraamat, slaavi grammatika, Paterikon¹² ja vanad ajaloolised raamatud, venekeelne Piibel, liturgia ning katekismus.

Pärast ravikuuri lõppemist Karlovy Varys läks tsaar Teplicesse (Töplitz) ja kutsus Leibnizi ennast saatma. Leibnizi reisikaaslasteks oli sel teekonnal tsaari sugulane, kammerherra krahv Narõškin. Teplicest sõitis Leibniz koos Vene õukonnaga Dresdenisse. 25. novembril 1712 kirjutab Leibniz Wolfenbütteli hertsogile Anton Ulrichile: "Täna hommikul lahkus tsaristlik majesteet siit veeteed pidi. Ta läheb laevaga Wittenbergi ja edasi Berliini kaudu oma sõjaväe juurde."

Õukonnas elades oli Leibnizil võimalus selle liikmetega tihe-
dalt suhelda. Kõige elavamad huvi oma plaanide vastu kohtas ta kindral Bruce'i juures, kes lubas Leibnizi mitmesuguste andmetega varustada. Leibniz soovis kõigepealt saada Venemaal ilmunud raamatute ning vene- ja kreekakeelsete käsikirjade kataloogi ning ühtlasi Venemaal elavate teadlaste nimekirja. Kirjas Bruce'ile, mille ta varsti pärast Dresdenist lahkumist kirjutab, mainib ta, et sooviks näha mõnda sobivat entsüklopeediat vene keelde tõlgituduna, kui ta ainult teaks inimest, keda selle tõlkimisel kasutada saaks.

Leibniz ei tahtnud aga piirduda üksnes tsaari õukonnas leitud sõprade abiga ega õpetlaste nimekirja ootamisega, et Venemaal uusi sidemeid luua. Juba Dresdenist saatis ta kaks kirja Moskvasse, et saavutada kahe mehe kaasabi, keda talle arvatavasti Bruce oli soovitanud. Üks neist oli üks haritumaid venelasi — Vene vaimulikkonna pea ja Rjazani metropoliit Stefan Javorski. Leibniz pöördus tema poole ladinakeelse kirjaga, milles palus informatsiooni vene historiograafia, kloostrites leiduvate käsikirjade ning võimaluste kohta keelteproovide kogumises abistamiseks. Samasuguse palvega pöördus Leibniz inglase Fergusoni poole, kes oli

ajaloo kogumik, 1758, kd III, lk 73). Näib, et Leibniz 1712. aastal sellest jaapanlasest veel midagi ei teadnud.

¹²S.o kiriklik-religioosse sisuga kogumik, millele pandi alus 4. sajandil Bütsantsis.

Moskvas matemaatikaõpetaja ja kellega ta juba varem oli kirjavahetuses olnud.

Kui Peeter oli Dresdenist lahkunud, sõitis Leibniz Viini, kuhu ta jäi enam kui kaheks aastaks, püüdes 1713./1714. a vahendada Venemaa ja Austria liidu loomist.

1714. aastal hakkasid levima kuuldused, et tsaar on otsustanud käivitada Peterburis Teaduste Akadeemia. "Kui see teoks saab, võiks see asutus aja jooksul üheks kuulsaimaks ja suurimaks saada," kirjutab Huyssen ühes oma kirjas.

Kuuldes, et Peeter I tegi Christian Wolffile (1679–1754) meelitava ettepaneku Venemaale tulla, soovib Leibniz oma õpilasel pakutavat ametit mitte vastu võtta. Leibniz oli ülimalt huvitatud sellest, et akadeemia rajamist enda käes hoida. Ta oleks Wolffil kindlasti soovitanud kutsele järgneda, kui ta oleks olnud veendunud, et Wolff jääb Venemaal Peetri nõuandjaks ainult *in mathematicis und physicis*. Leibnizile oli aga selge, et niisugune kutse on kaheldamatult seotud akadeemia kavatsetavale loomisele kaasaaitamisega, kuigi seda otse välja ei öeldud. Seetõttu vastas ta Wolffile küsimusele, kas pakkumine vastu võtta: *Te pergratum russis fore non est dubitandum. Ego in ea re nihil suadere vel disuadere ausim*. (Pole kahtlust, et see on väga meeldiv ettepanek venelaste poolt. Mina neis asjus midagi soovitada või mittesoovitada ei julge.) Christian Wolff mõistis oma õpetajat täiesti õigesti, oma autobiograafias kirjutab ta: "Et härra Leibniz sellele hästi ei vaadanud ja et ma teda pahandada ei tahtnud, siis ütlesin sellest ära."

Katsega värvata Chr. Wolffile ilmutas Peeter I silmapaistvat asja ja inimesetundmist. See saksa füüsik ja metafüüsik oli tollal oma loomejõu tipus. Pääaegu igal aastal esitas ta "õpetatud publikule" õpikuid matemaatika, füüsika ja filosoofia kõikidelt aladelt. Peeterit ahvatles eriti tema tähtsus mehaanikas. Tsaari saadik Johann Daniel Schumacher¹³ pidas 1716. aastal Halles läbirääkimisi nii Wolffile Peterburi tuleku kui ka Orphyraeuse teatatud *perpetuum*

¹³Johann Daniel Schumacher (1690–1761), elaslane, sai hariduse Strasbourg'i ülikoolis, läks 1714. aastal Venemaale, kus töötas algul Peterburi raamatukogu, hiljem Teaduste Akadeemia raamatukogu hoidjana. 1721. aastal saatis Peeter I ta Prantsusmaale, Madalmaadesse

mobile leiutamise üle. Wolff ei katkestanud pärast kutse tagasilükkamist siiski teaduslike nõuannete jagamist Venemaale.

KOLMAS KOHTUMINE, TEADUSTE AKADEEMIA

Leibnizi kolmas ja viimane kohtumine Peeter Esimesega leidis aset 1716. a Bad Pyrmontis. Tsaar viibis seal ravil 26. maist kuni 15. juunini. Tagasisõidul peatus ta kaks päeva Herrenhausenis Hannoveri lähedal. Leibniz veetis nädala tsaari juures Bad Pyrmontis ja seejärel olid nad koos Herrenhausenis. Kõikides neil päevil kirjutatud kirjades ülistab Leibniz tsaari. Nii kirjutab ta senaator Widaule Hamburgi: “Ma ei imetle nii suure valitseja juures mitte ainult tema inimlikkust, vaid ka teadmisi ja teravat otsustusvõimet.”

Johann Bernoulli kirjutab ta: “Mida enam ma seda valitsejat tundma õpin, seda enam ma teda imetlen.”

Kirjas Louis Bourguet'le¹⁴ seisab: “Ma ei suuda küllalt imetleda selle suure valitseja elavust ja vaimuandeid. Igalt poolt kogub ta enese ümber teadmistega inimesi, ja kui ta nendega räägib, siis imestavad nad — nii sisukas on tema jutt. Ta tunneb suurt huvi mehaanika vastu, ometi on tema peamine huvi suunatud kõigele, mis puutub mereasjandusse, ja seetõttu armastab ta ka astronoomiat ja geograafiat. Loodan, et tema kaudu saame teada, kas Aasia on Ameerikaga seotud.”

ja Inglismaale ülesandega meelitada Venemaale mitmesuguseid teadlasi (nende hulgas ka Christian Wolff), esitada Pariisi Akadeemiaele Daniel Gottlieb Messerschmidti koostatud Kaspia mere kaart, mis muutis oluliselt tolle ajani püsinud kujutlust sellest merest, muretseda raamatukogule uusi raamatuid, uurida Orphyraeuselt igiliikuri konstrueerimise võimlusi jne. Schumacher pälvis soosingu ka hilisemalt Peterburi Teaduste Akadeemia esimeselt presidendilt Laurentius Blumentrosilt (1692–1755), kes määras Schumacheri Teaduste Akadeemia sekretäriks ning alates 1728. aastast jättis kogu akadeemia juhtimise Schumacheri hooleks.

¹⁴Louis Bourguet (1678–1742), Prantsuse loodusteadlane ja arheoloog, kirjeldanud Itaalia muinsusi, uurinud etruskide tähestikku.

Eelneva põhjal võib teha oletusi, millest Peeter ja Leibniz vestlesid. Tõenäoselt küpses tsaaril tookord mõte lasta spetsiaal-se ekspeditsiooni abil uurida ühendust Aasia ja Ameerika vahel, mille kohta ta 1724. aastal andis korralduse ja mis Vitus Jonassen Beringi juhtimisel I Kamtšatka ekspeditsiooni nime all aastail 1725–1730 ka teoks sai.

Bad Pymontis Leibniziga kohtumisel langetati ka otsus luua Peterburis Teaduste Akadeemia. On tähelepanuväärne, et seal-samas Bad Pymontis tutvus Leibniz mehega, kellel mõni aasta hiljem oli tähtsaim osa uue akadeemia rajamisel. See mees oli tsaari õukonna ihuarsti noorim poeg Laurentius Blumentrost.¹⁵

Leibnizi kirjast 3. augustil 1716 Robert Areskinile¹⁶ näeme, et Blumentrost oli temalt palunud soovituskirja Prantsusmaale. Kirja toonist nähtub, et Leibniz oli rahul sündmuste käiguga Bad Pymontis. Ta tänab Areskinit ja teatab, et kavatseb Leipzigis "Acta eruditorumis" avaldada artikli, milles ta tahab esile tõsta Areskini teeneid teaduse arendamisel. Leibniz palub tsaarile teatada, et tema arvutusmasina ehitamine edeneb kiiresti.

See kiri on viimane Leibnizi kirjutis, kus ta mainib Venemaad. Kolm kuud hiljem, 14. novembril 1716 Leibniz suri.

G. W. LEIBNIZI ETTEPANEKUD JA NENDE SAATUS

Bad Pymonti kohtumise ajast on säilinud kaks Leibnizi märgukirja. Esimene neist käsitleb magnetiliste vaatluste tähtsust, teine,

¹⁵Laurentius (Lavrenti) Blumentrost (1692–1755) oli õppinud Moskvas Glücki akadeemilises gümnaasiumis, sai meditsiinihariduse Halle, Leideni ja Oxfordi ülikoolis. 1714. aastal määrati ta Peeter I õe Natalja Aleksejevna ihuarstiks, 1719. aastal pärast Areskini surma Peeter I ihuarstiks ja ühtlasi imperaatorliku raamatukogu ning kunstikabineti hoidjaks. Koos raamatukoguhoidja J. D. Schumacheriga võttis osa Teaduste Akadeemia asutamise projekti koostamisest, mis kinnitati Senatis 28. jaanuaril (8. veebruaril) 1724. Ukaas 20. novembrist 1725 kinnitas Blumentrosti Peterburi Teaduste Akadeemia presidendiks.

¹⁶Robert Areskin (Erskin), šoti päritolu Oxfordi ülikooli meditsiini-filosoofiadoktor. 1704. aastal asus vürst Menšikovi koduarsti ülesannetes, hiljem Peeter I ihuarst.

hästi ulatuslik kirjutus sisaldab põhjalikku kava Venemaa haridusametuste organiseerimiseks. Kõik, mida Leibniz Venemaal hariduse edendamiseks vajalikuks pidas, võttis ta oma märgukirjas kokku järgmise kolme punktina: 1) kõikvõimalike õpetamisvahendite muretsemine; 2) mitmesugustel teadusaladel juba saavutatud teadmiste levitamine ja 3) nende teaduste edasiarendamine.

Õpetamisvahendite all mõistab ta raamatukogusid, muuseumi ja muid kogusid. Üksikasjalikult loetleb Leibniz täiusliku raamatukogu juurde kuuluvat ja viitab Portugali kuningale, kes oma maal täiuslikku raamatukogu rajavat. Seejärel kirjeldab Leibniz kunsti- ja haruldustekambreid, botaanikaaedu ja loomaaedu, anatoomikumi, observatooriumi ja laboratooriume, selliseid kogusid, mida meie ajal kutsutakse tööstus- ja põllumajandusmuuseumideks.

Õppeasutuste loomise küsimuses tulevad ilmekalt esile Leibnizi pedagoogilised vaated. Koolil pidi Leibnizi arvates olema kolmekordne eesmärk: moraalne kasvatamine, keelte õpetamine ja teaduste ning kunstide õpetamine. Kunstide all mõistis Leibniz nii päris kunsti, nagu joonistamine ja voolimine, kui ka kehaliste võimete arendamist. Kõigepealt pidi kool lastes arendama heasüdamlikkust, hoolikust ja ausust. Keelte õpetamises püstitas Leibniz ülesande: lapsed, kes õpivad käsitöölisteks, võivad piirduda vene keele õppimisega; need, kes kavatsevad pühenduda kaubandusele, peavad lisaks sellele tundma ka ladina ja saksa keelt. Kõrgema hariduse taotlejad pidid ära õppima veel kreeka, prantsuse või itaalia keele. Poisid, kes olid määratud vaimulikkusse astuma, tundku veel ka heebrea keelt. Ja lõpuks need, kes valmistusid teadlase kutseks ja taotlesid õigust kõrgematele kiriku- ning riigiametitele, pidid täielikult omandama kreeka keele ja harjutama pisut ka araabia keelt. Kolmandasse rubriiki kuuluvaks luges Leibniz katekismust, loogika algmeid, muusikat, aritmeetikat, geomeetriat, joonistamist, käsitöid, üldteadmisi põllumajanduses, vehklemis- ja ratsutamisharjutusi. Kõiki neid aineid ja kunste pidi koolis õpetatama vastavalt õpilaste võimetele ja kalduvustele. Poisid, keda valmistati ette töötamiseks käsitöö või kaubanduse alal, jäägu kooli 12.–14., ülejäänud 18. eluaas-

tani. Üliõpilaste puhul pidas Leibniz vajalikuks nende vabadust piirata, jaotades nad kolleegiumidesse, kus nad võiksid elada oma õpetajate kontrolli all. Edasi nõuab Leibniz, et kõikide teaduskondade üliõpilased oma akadeemilise elu alguses omandaksid üldhariduse, mis oleks suunatud mõistuse ja kõneosavuse arendamisele. Et aga mõistuse arendamisele miski nii kasulik ei ole kui matemaatika, peaks iga üliõpilane kuulama matemaatika- ja mehaanikaloenguid. Ka peaks igas ülikoolis olema põllumajandusteaduse õppetool. Usuteaduskonna üliõpilastelt, kes misjonäri kutseks valmistuvad, nõuab Leibniz samuti matemaatika, kuid ka arstiteaduse ning sealhulgas kirurgia tundmist, et metsikute rahvaste juures autoriteeti ja lugupidamist saavutada. Juristid peaksid juba ülikoolis praktilisi oskusi omandama.

Leibnizi arvates peaksid professorid tasemelt vastama kõrgematele riigiametnikele pealinnades ja õukondades, õpetajad aga kõrgematele provintsiametnikele.

Koole tuleks asutada kloostrite juurde, ülikoole aga pealinnadesse, nagu Moskva, Kiiev, Astrahan jne. On tähelepanuväärne, et Leibniz nimetab Venemaal asutatavatest ülikoolidest rääkides ikka Ida-Venemaa jaoks Astrahani. Ja võib-olla oleks see tõepoolest sobivam koht olnud kui hiljem valitud Kaasan, mille mõju kirdealadele ja Siberile osutus väikeseks. Ülikoolil Astrahanis oleks olnud suurem külgetõmbejõud Kaukaasia aladele ja tema mõju idale oleks ka tõenäoselt suurem olnud.

Tsaar tundis suurt huvi kõikide leiutiste, eriti aga mehaanikalaste vastu. Nii soovis ta saada lähemaid andmeid Merseburgis konstrueeritud masina kohta, mida leidur Orphyraeus *perpetuum mobile*' na välja pakkus. Leibniz jutustab oma kirjas, et ta Orphyraeust isiklikult tunneb ja on oma silmaga näinud tema konstrueeritud masinat kaks tundi järjest liikumas. Hiljem olevat leidurile takistusi tehtud sellega, et masinale maks peale pandi, mille tulemusena ta masina peatas. Leibniz teeb ettepaneku leidurile tasu maksta, sest kui tema masin ka *perpetuum mobile* ei ole, siis võiks ta ometi kasu tuua, kui ta oleks suuteline oma liikumist mõne nädala kestel jätkama.

*

Leibnizi püstitatud ülesannetest tuleks esile tõsta nelja, mis hiljem suuremal või vähemal määral lahendati. Need on: piiride kindlaksmääramine Aasia ja Ameerika vahel, teaduste edendamise peasutuse rajamine Venemaal, magnetnõela geograafilisest meridiaanist kõrvalekalde vaatlusjaamade organiseerimine ja keeleproovide kogumine Venemaal uurimusteks võrdleva keeleteaduse alal. Kahe esimese ülesande lahendamisele pani aluse juba Peeter I, kes koostas esimese Beringi ekspeditsiooni instruksiooni ning laskis visandada akadeemia statuudi ja täiendas seda oma poolsete selgitavate märkustega.

BERINGI VÄINA OLEMASOLU

Siberis levis sellal kuuldus suurest maast teisel pool merd. Osalt andsid selleks põhjust Siberist põhjas asuvad saared, mida vahel mandrilt näha õnnestus, osalt tšuktšide jutustused Ameerikast. Vene valitsus Siberis hakkas kuuldusele tähelepanu pöörama. 1711. aastal andis Siberi kuberner vürst Gagarin tsaari käsu kohaselt Jakutski vojevoodile Trauernichtile korralduse saata välja inimesed "Kolõma suudme ees olevate saarte või maa" ülesleidmiseks.

Jakutskist saadeti teele mitu ekspeditsiooni. Ainult üks neist, Vagini ja Permjakovi juhtimisel, jõudis üheksa päeva kestnud reisi tulemusena tühja saare randa. Tagasisõidul aga tapeti mõlemad juhid kaaslaste poolt, kes kartsid, et neid võidakse uutele katsumustele ja ohtudele vastu saata.

Vahepeal olid Kamtšatka karusnahakütid mõned Kuriili saartest leidnud. Aastal 1711 teatas kasakas Pjotr Iljin, kes Anadõri tribuudi järele oli saadetud, et tšuktšid olid talle rääkinud suurest maast. Ta oli ka ise näinud kümnet selle maa elanikku tšuktšide juures vangis. Talle olevat öeldud, et suvel võib selle maani jõuda ühe päevaga.

Häiritud sellistest kuuldustest, saatis Peeter I 1719. aastal kaks geodeeti Kamtšatka ja Kuriilidele, kuhu, nagu räägiti, jaapanlased pidada käima metalli toomas. Lõpuks, oma elu viimasel

aastal, otsustas Peeter saata Siberisse teaduslikel eesmärkidel ekspeditsiooni, et kindlaks teha piire Ameerika ja Aasia vahel, mida juba Leibniz nii sageli oli taotlenud ja tema surma järel omakorda Pariisi Akadeemia.

Tsaari käega kirjutatud instruktsioon 23. detsembrist 1724 käs- kis varustada ühe või kaks kaetud paati Kamtšatkas, nendega piki rannikut põhja poole purjetada ja otsida, kus Kamtšatka Ameerikat puudutab. Seejärel tuli aga reisi jätkata, kuni mingi eurooplas- test elanikega linnani või kohtumiseni mõne Euroopa laevaga, ja lõpuks Ameerika kallast külastada ning seda täpselt kirjeldada.

Ekspeditsiooni juhtimine usaldati taanlasele Vitus Jonassen Beringile, kes 5. veebruaril 1725 Peterburist mitme ohvitseri, puusepa ja muu käsitöölise saatel Siberisse sõitis. Ekspeditsiooni varustamine ja paatide ehitamine nõudis kolm aastat aega, enne kui Bering sai Kamtšatka jõe suudmest välja sõita. Ta jõudis põhjalaiuseni 67° 18' ja veendus, et Siberi kallas 66° juures läände pöördus. Ta järeldas sellest, et on jõudnud Aasia kirdetipuni, ja pöördus enne sügise tulekut Kamtšatkasse tagasi. Tugevad tuuled ei võimaldanud tal järgmisel suvel ülesande teist poolt lahendada ja Ameerika rannikut külastada.

See küsimus — Ameerika ranna täpne määramine — ootas veel kaua oma teaduslikku lahendust. Varsti pärast Beringit sat- tus esimene Vene laev Kripševi juhtimisel juhuslikult Ameerika rannikule. 1732. aastal otsustati Peterburis välja saata uus eks- peditsioon Beringiga eesotsas. Seekord võtsid ettevalmistused veelgi rohkem aega ja alles 4. juunil 1741 sõitis Bering Kamtšat- ka jõe suudmest välja. Tal õnnestus määrata ranniku geograafi- line asend paljudes kohtades. On aga teada, millist hinda julge meremees oma kuulsuse eest maksis. Sügisilmadest üllatatuna ja skorbuidist nõrgestatuna tuli tal üle elada laevahukk ning tühjal saarel väga rasketes tingimustes talvituma asuda, mis temalt ja tema saatjatelt elu nõudis.

Saar oli aga nagu kogu ümbruskondki rikas karusnahaloomade poolest ning varsti külastasid teda kütid, kelle retked ulatusid ka Ameerika rannikuni.¹⁷ Ometi polnud geograafial sellest suuremat

¹⁷Küsimusele Aasia ja Ameerika põhjatippude vahelisest ühendu- sest oli õigupoolest juba Leibnizi ajal Siberi karusnahakaupmeestel ja

kasu. Alles 19. sajandi algul sai Leibnizi püstitatud ülesanne teadusliku lahenduse, mille töid Adam Johann von Krusensterni ekspeditsioon 1803. aastal ja krahv Nikolai Rumjantsevi kulul varustatud Otto von Kotzebue ekspeditsioon 1815. aastal.

TEADUSTE ARENDAMISE PEAASUTUS

Mis teaduste arendamise peaaustusse puutub, siis ei vastanud pärast Leibnizi surma Peterburis rajatud Teaduste Akadeemia täielikult tema kavatsustele. See oli ainult üksik kivi suurejoonelisest hoonest, mida Leibniz Venemaal kujundada mõtles, et seal kunstidele ja teadustele koht leida.

Leibnizi kava kohaselt oleks tulnud kõigepealt luua valitsus või ülemkolleegium "nagu Hiinas", kelle alluvusse kuulunuks kogu haridusasjandus. Selle kolleegiumi liikmed pidid olema esimest järku teadlased ja tegelema ka oma eriala teoreetilise arendamisega nagu tõelised akadeemikud. On säilinud suur hulk Leibnizi koostatud märgukirju ja visandeid, mis lubavad heita pilku tema Venemaa-plaanidesse. Neist nähtub, et oma ettepanekutes taotles ta hoopis enamat kui ainult õpetatud seltsi loomist Peterburis.

Leibnizi sooviks oli keskasutuse loomine, mis võtaks enda kätte kogu haridusasjanduse, juurutaks teadust Venemaal ning kindlustaks suurt riiki koolide, ülikoolide ja õpetatud seltside võrguga. Tuleb kahetseda, et tal alles 65. eluaastal tsaariga Torgaus

kasakatel vastus olemas. 1648. aasta suvel oli rühm kaupmehi Fedot Aleksejevi juhtimisel ning kahe kasaka, Semjon Dežnjovi ja Gerassim Ankudinovi saatel seitsme laevaga Kolõma suudmest teele asunud, et leida Anadõri suuet, mille olemasolust nad tšuktšidelt kuulnud olid. Erandlikult ei takistanudki sõitu piki rannikut jäämäed ja kolmel laeval seitsmest õnnestus ümber Aasia kirdetipu pöörata ning Tšuktši eelmäestikuni jõuda. Seal üks laevadest purunes, teine kandus lõunasse, ja ainult Dežnjovil õnnestus pärast laevahukku 25 saatjaga Anadõri kaldale jõuda, kus ta Anadõri talvelaagri rajas. Teade sellest avastusreisist säilis Jakutski arhiivis, kust akadeemik Gerard Friedrich Müller (1705–1783) oma Siberi-reisi ajal 1736. aastal selle leidis. Et Dežnjovi avastatud mereteed paistis liiga ohtlik, siis unustati see ning kasutati ühenduseks Jakutski ja Anadõri vahel ainult maismaateed.

1711. aastal esimest korda kohtuda õnnestus, ja et Venemaa oma sõdade ning Leibnizi peatse surma tõttu ei suutnud kõikidele nõuannetele küllaldast tähelepanu pöörata.

Peab tunnistama, et niisuguse asutuse rajamine ja veel enam juhtimine, nagu Leibniz taotles, ei vaja Venemaa oludes mitte ainult nii energilist riigipead nagu Peeter Suur, vaid ka asutuse presidenti, kelle geniaalsus ja töövõime Leibnizi omale alla poleks jäänud.

Mis nüüd puudutab küsimust, kui võrd Peterburi Teaduste Akadeemia rajamist võib Leibnizi teeneks pidada, siis tuleb siin arvesse võtta, et Peterburi Akadeemia rajamine pole vahetult seotud ühegi Leibnizi märgukirjaga ning et suurel määral tuli algatus tsaarilt eneselt. Ka kiri, millele Peeter I kirjutas oma kuulsad sõnad "rajada akadeemia", ei pärinenud Leibnizilt. Ometi tuleb tunnistada, et vaimses ajas pole põhjus ja tagajärg nii teravalt eristatavad kui füüsilises maailmas. Leibnizi korduv nõudmine kolleegium rajada nii oma kirjutistes kui ka suulisel suhtlemisel tsaariga ja tema ministritega ei saanud jääda mõjuta, ehkki loodud asutus polnud rangelt võttes õpetlaste kolleegium, vaid tavaline akadeemia. Seetõttu võib Venemaa territooriumil loodud vanim teaduslik asutus põhjendatult väita, et nende meeste nimede kõrvale, kes tema rajamisele kaasa on aidanud, võib seada ka Leibnizi nime.

VAATLUSJAAMAD MAGNETNÕELA KÕRVALEKALDE MÕÕTMISEKS GEOGRAAFILISEST MERIDIAANIST

Kolmas Leibnizi püstitatud ülesanne leidis lahenduse, kui Alexander Humboldt selleks tõuke andis.

Humboldti edu magnetnõela omaduste kindlakstegemisel 19. sajandi algul äratas uut elavat huvi vastavate uuringute ja vaatluste vastu. Sel ajal hakkas ka Venemaal olema oma osa magnetiliste nähtuste uuringuis. Olulisi tulemusi said oma reisi- del Adam Johann von Krusenstern (1803–1806), Otto von Kotzebue (1815–1818, 1823–1826), Friedrich Benjamin Lütke (1828–1829) ja akadeemik Adolph Theodor Kupffer (reisil Elbrusele

1829). Kuid kõik need vaatlused olid ebakorrapärased ja juhuslikud. Siis uuendas Alexander Humboldt 1829. aastal Leibnizi plaani ja tegi Peterburi Teaduste Akadeemiale ettepaneku luua püsivad magnetiliste ja meteoroloogiliste nähtuste vaatlusjaamad nii Venemaa Euroopa- kui ka Aasia-osa mitmesugustes tsoonides. Akadeemia pööras ettepanekule tähelepanu ja tegi selle teostamise ülesandeks akadeemik Kupfferile. Kupfferil õnnestus saavutada rahandusminister Georg von Cancrini¹⁸ ja mäeinseneride staabiülema Tševkini toetus. Nende abiga organiseeris ta vaatlusjaamad Jekaterinenburgis, Barnaulis ja Nertšinskis. Niisugune jaam loodi ka vene kloostris Pekingis.

Akadeemia omalt poolt rajas magnetilise observatooriumi Peterburis. Cancrini vahendusel võttis üritusest osa ka rahvahariduse minister krahv Uvarov. Tema juhitava ministeeriumi kulul loodi uued vaatlusjaamad Kaasanis, Tbilisis, Nikolajevis ja Helsingis. Kupffer võttis ette reisi Siberisse, et kõike korralikult sisse seada ja vaatlujatele vajalikke juhtnööre anda.

Kupfferi asjatundlikul juhtimisel edenes üritus sedavõrd jõudsasti, et juba oma kirjas 1836. aastast Sussexi hertsogile, Londoni Akadeemia presidendile, soovib Humboldt pöörduda Inglise valitsuse poole ettepanekuga järgida Venemaa eeskuju ja luua vaatlusjaamad kaugetes kolooniates. Inglise valitsus võttis soovitus arvesse ja pidas vajalikuks sõlmida Venemaaga kokkulepe, et rakendada üle kogu maakera hajutatud vaatlusjaamad tööle ühtses süsteemis. Selleks saadeti akadeemik Kupffer Göttingeni, kus töötas kuulus Carl F. Gauss, kes oli visandanud esimese ja hiilgava, matemaatiliselt range teooria Maa magnetismi kohta. Inglismaalt saabusid sinna professor Humpfrey Lloyd ja kolonel Sabine.

Nii tehti teoks Leibnizi ettepanek, mille ta oli Bad Pymontis teinud tsaar Peetritele — sõlmida kokkulepe Inglise kuningaga, et nende monarhide riikides, mille alad ulatuvad kõikidesse maailma osadesse, teostataks magnetilisi vaatlusi ühtse plaani järgi.

¹⁸Peale tuntud baltisaksa maadeavastajate Krusensterni, Kotzebue, Kupfferi, Lütke jt on ka Venemaa tollane rahandusminister Georg von Cancrin otse seotud Eestiga: temale kuulus Raikküla mõis enne, kui selle omandasid Keyserlingid.

KEELEPROOVID

Aga veel palju tähtsamad siin esitatud tulemustest on need, mis Venemaal Leibnizi soovitusel tehti lingvistika ja etnograafia alal. Leibnizi püüdlused selles osas ei leidnud küll tookord tsaari õukonnas kõlapinda, kuna Peetri huvi oli eelkõige pööratud matemaatika ja mehaanika arendamisele. Ometi kandis Leibnizi üritus hiljem siiski vilja, nagu väidab Max Müller oma teoses "Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache".

Leibnizi sidemed Peetriga said tuntuks Lääne-Euroopas, kus suurimat huvi Leibnizi Venemaa-projektide vastu tundsid prantsuse XVIII sajandi valgustajad ja entsüklopedistid, nagu Voltaire, Diderot jt. Näiteks kirjutas Claude Adrien Helvétius: "Tsaar Peeter küsis nõu kuulsalt Leibnizilt sellepärast, et üks suur inimene pöördub häbenemata nõu saamiseks teise suure inimese poole, ja seepärast, et venelased, tänu suhtlemisele teiste Euroopa rahvastega, on teistest idamaistest rahvastest haritumad."

Leibniz mõistis, et teaduste arendamine Venemaal ei too suurt kasu mitte ainult vene rahvale ja teistele slaavlastele, vaid kogu inimkonnale. Ta tahtis vahetult osa võtta Venemaa reformimisest. Sel eesmärgil esitas ta Peetrile ja tema lähematele abilistele aastate kestel palju igasuguseid ettepanekuid, kirju ja kavasid ning tundis muret nende elluviimise pärast. Ometi polnud Leibniz kunagi Venemaal käinud ja ka kirjandust selle maa kohta oli väga vähe. Leibnizi kujutlused põhinesid kirjavahetusel Venemaa tundjatega ja harvadel kohtumistel Peetri ning tema lähemate nõuandjatega.

Ei G. W. Leibniz ega Peeter I ei elanud akadeemia avamiseni, mille heaks nad olid nii palju teinud. Kuigi tsaar juba aasta enne surma kirjutas alla ukaasi (28. jaanuaril 1724) Teaduste Akadeemia rajamiseks Peterburis, toimus akadeemia esimene istung alles 1725. aasta lõpul. Esialgu ei suudetud kogu plaanist kuigi palju teoks teha. Oli vaid kümme akadeemikut (kõik välismaalased, neist seitse matemaतिकut), raamatukogu, muuseum, töökojad (tähestiku valamiseks, raamatute trükkimiseks, klaasi lihvimiseks) ja botaanikaaed. Kuni 1803. aastani nimetati uut asutust Teaduste ja Kunstide Akadeemiaks. Kuni ülikooli rajamiseni Moskvast

1755. aastal oligi Peterburi Teaduste Akadeemia ainsaks vaimuvalguse kantsiks Venemaal.

PEETER MÜÜRSEPP (1918–1999)
JA TEMA KÄSIKIRI "G. W. LEIBNIZI ROLL
PETERBURI TEADUSTE AKADEEMIA RAJAMISEL JA
TEMA KOHTUMISED TSAAR PEETER SUUREGA"

Siin on lühendatud kujul avaldatud *Akadeemia* viljaka kaasautori Peeter Mürsepa (1918–1999) käsikiri "G. W. Leibnizi roll Peterburi Teaduste Akadeemia rajamisel ja tema kohtumised tsaar Peeter Suurega", mille autor on veel ise *Akadeemiale* toimetamiseks ja avaldamiseks üle andnud. Autor on selle teksti esimese variandi kirjutanud õigupoolest juba 1975. aastal seoses tollase NSV Liidu Teaduste Akadeemia 250. aastapäevaga, kuid et toona "TA Ajaloo Instituut ei pidanud õigeks siduda NSVL TA 250. aastapäeva saksa teadlasega," nagu on kirjutanud Peeter Mürsepp oma kaaskirjas *Akadeemiale*, jäi see tähtpävaartikkel avaldamata.

Autor on hiljem ka ise teinud teksti väiksemaid parandusi, siin ilmuvast tugevasti lühendatud versioonis on kärbitud eeskätt tollase tähtpäevaga seonduvat pidulikkust ja üldteada olevate faktide ümberjutustamist, mida artikli algne laad eeldas. Loodetavasti heidab see tekst veidi valgust Põhjasõja-aegsete suurvõimude ja suurvaimude aetud välispoliitikale, mis kõrgelt üle Eesti käis.

Peeter Mürsepp on oma teksti varustanud ka mitmel tasemel kommentaaridega, millest osa joonealuste märkustena lugejani jõuab.

Olgu see artikkel ühtaegu meenutuseks Eestile raskeid aegu tähendanud Põhjasõja algusest kolmsada aastat tagasi kui ka järelehüudeks *Akadeemia* väsimatule kaastöölisele Peeter Mürsepile.

Peeter Mürsepp sündis 21. märtsil 1918. aastal Tartus, asus Tartu ülikoolis matemaatikat õppima 1936. aastal, on lühemat aega õppinud ka Berliini Tehnikaülikoolis (1939) ja Tallinna Tehnikaülikoolis **ch**itusmehaanikat (1940). Lõpetas Tartu ülikooli matemaatikateaduskonna mehaanika alal 1951. aastal, kaitses füüsika-matemaatikakandidaadi kraadi aastal 1962. Oli paljude matemaatika(ajaloo) ühingute liige: *American Mathematical Society* (aastast 1978), *G. W. Leibniz-Gesellschaft* (Hannover 1979), *Gesellschaft der Angewandten Mathematik und Mechanik* (1983), *Deutsche Mathematiker-Vereinigung* (1983), *Deutsches Museum* (München 1984). Avaldanud 12 raamatut ja hulgaliselt mehaanika- ja teadusajaloalaseid artikleid. *Akadeemias* on te-

malt ilmunud artiklid "Rooma paavst ja Galileo Galilei" (1993, nr 9, lk 1795–1799), "Markiis du Châtelet — andekas matemaatik ja suurmeeste lemmik" (1994, nr 6, lk 1177–1183), "Voltaire'i memuaarid: 300 aastat Voltaire'i sünnist" (1994, nr 11, lk 2358–2376), "Küberneetiline ruum" (1995, nr 8, lk 1685–1691), "Kultuur matemaatikas" (1996, nr 4, lk 778–789) ning viimaseks Peeter Mürsepa eluajal ilmunud artikliks jäänud "Kaos ja fraktalid" (1997, nr 4, lk 762–768).

Peeter Mürsepp suri Keilas 3. novembril 1999.

Toomas Kih

VÜRSTLIK KAASUS: SKINNER VS. STRAUSS

Jüri Lipping

Tõlkinud Triinu Pakk-Allmann

... filosoofias lihtsalt ei ole olemas kestvaid probleeme: on ainult konkreetsed vastused konkreetsetele küsimustele, ja erinevaid küsimusi on sama palju kui küsijaid.

Quentin Skinner

Meil ei saa Machiavelli õpetuse kriitilisel uurimisel olla muud eesmärki kui püüd anda oma panus jäävate probleemide taasavastamisse.

Leo Strauss

*Tanto nomini nullum par elogium.*¹ Selle meeldetuletusega Machiavelli hauakivilt lõpetab Quentin Skinner oma väljapaistva *Past Masters*'i ülevaate ühest ajaloo suurimast meistrist ning annab meile kui mitte oma teaduslike pürgimuste üldise juhtmõtte, siis vähemalt vastuse oma *Machiavelli* ühele avaküsimusele: "Kas Machiavelli õel kuulsus on tõepoolest ära teenitud?" Skinner peab ennast kuuluvaks "talletavate inglite" hulka, s.o nende kilda, "kes inimkonna kuritegusid, narrusi ja õnnetusi vaadeldes teadlikult hoiduvad nii vaimustusest kui põlgusest" (Skinner

Tõlgitud ingliskeelsest käsikirjast. Tõlge on kooskõlastatud autoriga.

¹"Nii suurele nimele ei leidu väärilist kiitust." *Tlk.*

1998: 118).² Kuid inglid on üpris harvad olendid; seetõttu on pärast Machiavelli surma pidevalt üritatud teda ka “teispool hauda” jälitada, kiites või laites teda vastavalt sellele, millist tähendust ja tähtsust tema poliitilisele õpetusele omistatakse.³ Ühelt poolt “on enamik Machiavelli tänapäevastest kommentaatoritest võtnud ka tema kõige pöörasemaid avaldusi vastu elukogenu teadja-ilmel” (M, 97). Siiski on tavalisemaks ja ajaloolises plaanis valdavamaks hoiakuks Machiavelli suhtes olnud “kalduvus rääkida tema teostest õudusest hukkamõistval toonil” (F, 136). Ja kuigi see näib Skinnerile “Machiavelli vaadete mõningase vulgariseerimisena” (F, 137), on päris mitmedki tänapäeva kommentaatorid, “eeskätt Leo Strauss ja tema jüngrid, kõhklematult ja jätkuvalt toetanud traditsioonilist seisukohta, et [...] Machiavellit võib ainult iseloomustada kui “kurjuse õpetajat”” (M, 97).⁴ Selline hukkamõist näib aga omakorda vulgariseerivat Straussi enda Machiavelli-tõlgendust — tõlgendust, mis ometigi omistab Firenze mõtlejale moodsa poliitilise filosoofia ühe alusepanija rolli. Just oma teose *Thoughts on Machiavelli* kokkupanemist alustades pihib Strauss Eric Voegelinile saadetud kirjas (29. aprillil 1953): “Alustan *lentissime* väikese raamatu kirjutamist Machiavelli koh-

²Käesolevas essees viidatakse teostele järgnevalt: *Thoughts on Machiavelli* (Strauss 1958), TM; *The Foundations of Modern Political Thought* (Skinner 1978), F; ja *Machiavelli* (Skinner 1992), M; lühendile järgneb leheküljenumber. *Vürsti* eestikeelsete tsitaatide aluseks võetud Toivo Tomsoni tõlget (“Valitseja”, *Akadeemia* 1993, nr 5–7) on vajaduse korral modifitseeritud.

³Isaiah Berlin oma essees “The Originality of Machiavelli” kirjeldab seda vaevalt küll üllatavat nähtust järgnevalt: “Machiavelli keskse vaate, tema peamise poliitilise hoiaku osas valitseb jahmataval määral lahk-arvamusi” (Berlin 1979: 25). Machiavelli õpetuse erinevate tõlgenduste kena ja lühikese ülevaate võib leida *op. cit.*, lk 27–36.

⁴Samal seisukohal on ka Berlin, kes arvab Leo Straussi nende kilda, kes suhtuvad Machiavellisse kui *le docteur de la scélératesse*’i (Berlin 1979: 35–36). J. G. A. Pocock väidab oma kommentaaris “Straussi Machiavelli” kohta, et “fraas “kurjuse õpetaja” on lõppeks siiski ebakonkreetne”. Seda väljendit võib kasutada vähemalt kolmes eri tähenduses; Strauss ise öeldakse kalduvat arusaama poole, et “tal [Machiavelliil] oli üldistatud kavatsus ja programm seada headuse asemele miski, mis ei ole headus ja on seega kurjus” (Pocock 1975: 387).

ta. Tahes-tahmata tunnen tema vastu armastust — vaatamata ta eksimustele” (Strauss 1993: 98).

Kahtlemata on tõsi, et Strauss hindab “vanamoodsat ja lihtsat arvamust” Machiavellist otsustavalt ülemaks kui laialtlevinud keerukaid arusaamu: “Me ei tohiks kõhelda väitmast [...] et Machiavelli õpetus on immoraalne ja antireligioosne” (TM, 11–12) — mis kõik annab Skinnerile võimaluse märkida, et “sama vähe kõhkleb ta ka eeldamast, nagu sobiks säärane hukkamõistev toon suurepäraselt kokku püstitatud eesmärgiga: püüda ”mõista” Machiavelli teoseid” (Skinner 1969: 36). Ent see “lihtne” tõde vajab, nagu Hegel ütleks, veel arusaamist; ta on ikka veel “eba- piisavalt sõnastatud ning on seetõttu üllalt lihtsameelsete inimeste poolt valesti tõlgendatud” (TM, 10). Straussi järgi “pole igasuguse mõistmise vastu kindlamat kaitset kui see, et silmnähtavat ja pinnapealset peetakse endastmõistetavaks või siis põlastusväärseks” (TM, 13). Machiavelli mõtte tuumani ei aita jõuda mitte põlgus tavaarvamuse vastu, vaid “kaalutletud tõus” sellelt.⁵ Siin kordab Strauss üldistatud kujul mõtet, mille Fichte esitas juba ammu seoses Machiavelli suhtumisega religiooni: nimelt, et Machiavellit ei tuleks mitte kaitsta kristluse vaenlaseks olemise süüdistuste vastu, vaid pigem tuleks püüda mõista seda vaenulikkust ajalooliselt (TM, 329, märkus 2).

Strauss hoiatab, et me ei tohi unustada “sügavat teoloogilist tõde”, et saatan on langenud ingel; seega “tunnistada Machiavelli mõtte saatanlikku iseloomu tähendaks ühtlasi tunnistada selle äärmiselt kõrgetasemelist väärustunud suursugusust” (TM, 13). Just seda aga ei suuda Machiavelli ”õpetatud lugejad” hinnata: selle asemel et võtta Machiavelli probleemi — s.o tema vastutust modernsuse eest — kompromissitu rangusega, kipuvad nad sellest hoopis mööda vaatama. Nad ei kohtle täie õiglusega Machiavellit, kes ometigi oli “liiga tark, et mitte taibata, mida ta teeb, ning liiga suuremeelne, et seda oma arukatele sõpradele mitte

⁵Strauss lisab, et “kui seda arvamust tõsiselt võtta, siis hakkab see segama Machiavelli tõeliselt imetlusväärsete joonte, nimelt tema kartmatu mõtte, lennuka nägemuse ning paindliku ja nüansirikka stiili väärikat hindamist” (TM, 13).

tunnistada" (TM, 11).⁶ Harvey C. Mansfieldi sõnadega: "Heites Machiavelli reputatsiooni kõrvale kui väära, alandavad nad tema mõju suuresti vääritimõistetud rolli" (Mansfield 1975: 373). Igal juhul Straussi jaoks kujutavad need kaks tõlgendust, "Machiavelli tõlgendamine "teadlasena" ning historitsistlik tõlgendus [...] endast tänapäeval kõige tõsisemaid takistusi tema mõtte mõistmisel" (Strauss 1953: 440). Kõnelda Machiavellist kui teadlasest või kui patrioodist (või mõlemast) on eksitav. Machiavelli patriotism eeldab Straussi järgi põhjalikku ja kõikehõlmavat refleksiooni oma isamaa ja hinge olukorra üle — just need kaks, ja mitte patriotism, on Machiavelli mõtte tuumaks. Teisalt viitavad inimesed, kes käsitavad Machiavellit teadlasena, "armulikult" tema väärtusneutraalsusele ja moraalsele tuimusele, kuid Machiavelli ei üritanudki olla neutraalne teemade suhtes, mille mõistmine on neutraalsusega ühitamatu (TM, 20). Tema uurimus ühiskonnast on tulvil väärtushinnanguid ning on läbi ja lõhki normatiivne. Ja kuigi "meie kolleegid ühiskonnateadlased", ütleb Strauss, peavad Machiavelli hukkamõistmist "kultuuriliseks tingrefleksiks", siiski "usume me, et võimetus nimetada labidat labidaks ei ole teaduslik" (TM, 50).⁷

Siiski näib, et mõnevõrra hiljem pakub Strauss ise välja "armuliku" Machiavelli-käsituse, öeldes, et *Vürsti* kõige pöörasemad avaldused "ei ole tõsiselt mõeldud, vaid teenivad ainuüksi pedagoogilist eesmärki, täpselt nagu [...] riigimehetarkust õpitakse, mängides tõsiselt läbi kõige äärmuslikumaid tegevusvariante, mida tegelikus poliitikas harva (kui üldse) sobib kasutada" (TM, 82).⁸ Seda väidet võiks toetada Machiavelli enda

⁶Piisab, kui meenutada *Vürsti* pühenduskirja, kus Machiavelli märgib oma raamatu kohta, et "mu sooviks on [...] et teda kaunistaksid üksipäinis materjali mitmekesisus ja aine kaalukus".

⁷Sellise "armulikuse" seletus on üsna üllatav: "Nad ei märka tema mõtlemise kurja iseloomu, sest on ise machiavelliliku traditsiooni pärijad", "sest [...] nad on Machiavelli poolt ära rikutud" (TM, 12). Varjatud blasfeemia, mida Machiavelli praktiseerib, "on peen korrumpereimisvõi meelitamisvahend", kuna "see sunnib lugejat ennast pühaduseteotusele mõtlema" (TM, 50).

⁸Eric Voegelin väljendab umbes sama arvamust, väites artiklis "Machiavelli's *Prince*", et Machiavelli teooria eeldab kangelasmüüdi ole-

aforismiga kirjast Guicciardinile, kus ta väljendab veendumust, et tõeline viis paradiisi jõudmiseks on õppida tundma pörguteed, selleks et seda vältida.⁹ Machiavelli jõhkrad nõuanded, ütleb Strauss, pole mõeldud niivõrd valitsejatele, kellel neid vaevalt tarvis läheb, vaid pigem "noortele", kes peavad õppima mõistma ühiskonna olemust. Niisiis, olles lõpuks mõistnud Machiavelli teoreetilist muret (millel rajanevad tema vahetumad mõttekäigud), "ei ole me enam sunnitud laduma tema õlule täit vastutusekoormat nende hoolimatute praktiliste soovitude eest, mida ta sageli jagab" (TM, 81). Juba aastal 1640 kuulutas Edward Dacres, *Vürsti* esimene tõlkija inglise keelde, oma "Kirjas lugejale" (*Epistle to the Reader*) (vt Machiavelli 1969), et hoolimata oma maksiimidest ja põhimõttelistest seisukohtadest, mis on "kahjulikud kõigile Inimühiskondadele", "ei kahjusta see raamat küll kindlasti kedagi":

Samast öiest imeb Mesilane mett, kust Ämblik oma mürgi ammutab. Ja see, kes head kavatseb, saab siin hoiatatud, kust petliku meelega mees õpib oma püüniseid seadma. [...] Kui sellest kirjatükist pahandust sünnib, siis ärge süüdistage mind ega ajage süüd ka minu Autori kaela: pange sadul õige hobuse selga; aga *Hony soit qui mal y pense*: süü tulgu selle peale, kes pahateoga hakkama saanud.

masolu, kus heeros kerkib oma *virtù ordinata* abil rahva ja tema elukorralduse rajajaks (vrd Platoni filosoof-kuninga kujuga): "Machiavelli on loonud müüdi, ning see fakt peab olema tema tõlgendamise aluseks, kui me ei soovi ekslikult mõista tema poliitikateooriat labase arusaamana, nagu oleks poliitilise võimu saavutamisel ebaausad vahendid sageli ausatest tulemuslikumad" (vt Dunn, Harris 1997: 276).

⁹"Io credo che questo sarebbe il vero modo ad andare in Paradiso, imparare la via dell'Inferno per fuggirla" (vt Berlin 1979: 32). Strauss näib vihjavat teatud puhastustule-efektile, öeldes, et "Machiavelli õpilastel tuleb läbida brutaliseerumisprotsess, et vabaneda naiselikust pehmusest" (TM, 82). Ja Francis Bacon võinuks vabalt pidada silmas Machiavellit, kui ta kirjutas: "Imo, neque ullo modo possit vir bonus et probus malos et improbos corrigere et emendare, nisi ipse prius omnia malitia latibula et profunda exploraverit." ("Tõesti-tõesti, ei saa aus ja õiglane mees mingil viisil õelaid ja kõlvatuud korrale kutsuda ega parandada, kui ta pole ise kõigepealt kõiki pahede pesapaiku ja sügavikke läbi uurinud." *Tlk.*)

Ent küsigem koos Skinneriga, milliseid vaateid poliitikale ja poliitilisele moraalile Machiavelli oma tähtsamates teostes õieti esitab. Vastus näib siin olevat üsna ühene; Strauss näiteks usub, et keegi ei saa "vaidlustada arvamust, et Machiavelli tõepoolest seab kahtluse alla üldlevinud arusaama moraalil ja poliitika vahelistest suhetest, sest kõik on lugenud *Vürsti* 15. ja järgnevaid peatükke" (TM, 43). Ning Skinner tundub sellega nõustuvat, öeldes, et peatükid 15–23 "kujutavad endast kahtlemata raamatu kõige kõmulisemaid ja "machiavellilikumaid" osi" (P, xv).¹⁰ Küll aga takistab teda võtmast Machiavelli suhtes "vulgariseerivat" hoiakut see, et viimane "ei soovi kaugelgtki võtta kurjust headusena" (F, 137). Nii kaugele Machiavelli oma *Umwertung*'iga tõepoolest ei lähe: pigem on tema sõnumiks "mitte eemalduda heast kui võimalik, kuid osata tarvitada halba, kui vajalik" [*non partirsi dal bene, potendo, ma sapere entrare nel male necessitato*] (18. ptk). (Kuid sel juhul võiks väita, et pole ei tingimatu ega isegi usutav kõnelda n-ö radikaalsest kurjusest.)

Mõistagi on siin ülesandeks pigem vastata miks-küsimusele, s.o mõista, miks ütleb Machiavelli just seda, mida ta ütleb. Ning et seda teha — et taasavastada enda jaoks need probleemid, millele Machiavelli *Vürstis*, *Arutlustes* ja oma muudes kirjatöodes vastust otsis — tuleb meil Skinneri järgi "ennistada Machiavelli tema enda aega", s.t me peame rekonstrueerima nii klassikalise ja renessansiaja filosoofia intellektuaalse konteksti kui ka Itaalia linnriikide poliitilise konteksti Machiavelli eluajal. Vaatamata selle nõude endastmõistetavusele näib küsimus sellest, mida nimelt tuleks pidada õigeks (või koguni ainuõigeaks) kontekstiks, kaunis delikaatne. Näiteks Straussi arvates on Machiavelli mõtet võimalik õigesti mõista üksnes siis, "kui suudetakse enda jaoks ja endas taasavastada läänemaailma modernismi-eelne pärand, nii piibellik

¹⁰Machiavelli "avaliku ja eraviisilise gangsterluse maksimide" lühikest ja ülevaatlikku kokkuvõtet vt Strauss (TM, 9). Mainida võib ka Berlinit, kes esitab "ümmarguse tosina Machiavelli kõige kurikuulsamaid nõuandeid valitsejatele" (Berlin 1979: 61). Ja ka Skinner näib ilmselt teadvat Machiavelli halva kuulsuse põhjusi, mööndes, et "olles kord taibanud tema moraalse hoiaku kaastähendusi, taipame otsekohe, miks. . ." (M, 10). Sellegipoolest ei paista ta sugugi tahtvat Machiavellit nende eest vastutusele võtta.

kui ka klassikaline" (TM, 12). Strauss suhtumist võib siinkohal võrrelda Hegeli omaga, kes oma essees "Saksa konstitutsioon" väitis:

Vürsti tuleb lugeda vahetult Machiavelli-eelsete sajandite ja Machiavelli kaasaja ajaloo mõju all olles. Siis ilmneb see tõesti mitte üksnes õigustatud, vaid ka äärmiselt väljapaistva ja tõese arusaamana, mille on loonud kõrgeimat ja üllaimat laadi intellektiga õnnistatud ehe poliitiline mõtleja (Hegel 1964: 221).

Seda laadi mõistmine kipub kontekstimõistet lahustama millekski selliseks, mida hermeneutik nimetaks *traditio*'ks. Skinner näib siiski omaks võtvat märksa piiratuma ja piiritletuma arusaama "kontekstuaalsest arheoloogiast", mille rakendamist praktikas (ekslemata sealjuures liialt selle metodoloogilises problemaatikas) püüamegi järgnevalt vaadelda.

Skinneri kinnitust mööda võib sellest, kui suures ulatuses Machiavelli tegelikult omaenese humanistlikku pärandit vaidlustas ja eitas, hakata aru saama alles siis, kui oleme kõigepealt kirjeldanud, mil määral kehastab *Vürst* vürstide peegli žanrile tervikuna iseloomulikke väärtusi ja probleeme. Ainult selline kirjeldus saab meid varustada "möödupuuga, mille abil meil on lootust mõõta Machiavelli kui poliitikateoreetiku originaalsust" (F, 255) ja seega ka õigesti hinnata "seda erakordset originaalsust, millega ta ründab oma kaasaja valitsevaid moraalseid tõekspidamisi" (M, 10). Edasi arvab Skinner, et mingi teksti tähenduse avamiseks on lausa kohustuslik alustada "mitte teksti enese intensiivsest uurimisest, vaid pigem püüdest aru saada, milline suhe on tekstil nende olemasolevate konventsioonidega" (Skinner 1972: 95). Selle käigus saab ka "ilmseks", et "*Vürsti* aineesisus, lähteeldused ja paljud kesksed argumendid" sobituvad äratuntavalt hästi sissetöötatud traditsiooni raamidesse (F, 129). Näib aga, et ajuti sunnib tekstiväliste suhete nii piinlikult hoolas jälgimine unustama, et iga lause ja iga argumendi esmaseks kontekstiks on siiski konkreetne tekstitervik ise. Ühest näitest peaks piisama.

Skinneri järgi kinnitab Machiavelli — iseloomulikus kooskõlas humanistliku traditsiooniga — et vürstlik käitumine "peab olema niihästi *onesto* [aus] kui ka *utile* [kasulik]", ning nõuab, et "kõik vürstid peavad võtma endale näidiseeskujuks "mõne

ajaloolise kuju, keda on ülistatud või austatud” (F, 119; viide on 14. peatükile). Sellega Machiavelli väidetavalt “peab silmas Aragoni Ferdinandi kui jälgendamist väärivat kaasaegset valitsejat” (F, 119). Kahtlemata ei saa aga Ferdinandi käitumist kuidagi kirjeldada ei *onesto* ega *utile*’na; öeldakse ju otse, et “üks meie aja valitseja, keda pole sobilik nimetada” (Machiavelli vihjab Ferdinandile) “ei jutlusta ealeski muust kui rahust ja aususest, on aga ise mõlema suurim vaenlane” (18. ptk). Toodud paralleel pole isegi mitte asjakohane, sest Ferdinandi mainitakse positiivse näitena *Vürsti* 21. peatükis, niisiis seoses sellega, kuidas peaks valitseja tegutsema, et võita endale head kuulsust, kuna aga nõuanne jälgendada “ajaloolisi kujusid” antakse hoopis valitsejate sõjalise ettevalmistamise kontekstis (14. ptk). Märkimist väärib seegi, et mõned leheküljed edasi väidab Skinner, et sellist “intellektuaalset treeningut” (s.t ajalooliste teoste lugemist eesmärgiga jälgendada nende kangelasi) käsitleb Machiavelli “ainult möödaminnes”, olles seega “omamoodi erandiks” õige kasvatuse tähtsust rõhutavas humanistlikus traditsioonis.

Kuid pöördugem tagasi valitsejate nõustamise teema juurde. Selle kohta väidab Skinner, et Machiavelli arutus *Vürstis* “kujutab endast frontaalrännakut vürstide nõuanderaamatutele” (Skinner 1988a: xiv) ning esindab “otsustavat lahknemist renessansi-aja nõuanderaamatute üldistest väärtushinnangutest” (*ibid.*: xv). Edasi, Machiavelli ise “juhib meie tähelepanu asjaolule, et tema enda analüüs sunnib teda tervet seda mõttetraditsiooni eitama” (*ibid.*; viide on 15. peatükile). Ja lõpuks, see revolutsioon “rajanes tegelikult keskse mõiste *virtù* ümberdefineerimisel” (M, 47). Ent kui see kõik vastab tõele, siis tundub pisut paradoksaalne jätkata väitega, et Machiavelli *Vürst* “oli tõsiseks panuseks vürstide nõuanderaamatute kirjandusžanri”, isegi kui seejuures täpsustatakse, et “samal ajal põhjustas see murrangulise pöörde žanris eneses” (F, 118). Ei enne ega pärast Machiavellit pole keegi soovunud ennast väljendada sellisel radikaalsel viisil ning ainsaks tuntavaks žanripöördeks oli ulatusliku *Anti-Machiavel*-kirjanduse tekkimine, mille kõige prominentsema hilisema autorina võiks mainida Preisi kuningat Friedrich II-t. Kui traditsiooniliste väärtuste omaksvõtt Machiavelli poolt seisneb üldlevinud arvamuse kordamises, et kõrgeimaks eesmärgiks on saavutada nii suurt au,

hiilgust ja kuulsust kui võimalik, seda aga klausliga, et moraal-sus peab andma teed otstarbekusele — “olgu vahendid millised tahes, peasi, et nad teenivad teie eesmärki” — siis peab selles nägema “täiesti senitundmatut kontinenti”, mis on veelahkmega eraldatud antiikmaailmast, kus Cicero üha kinnitab, et “miski ei saa olla otstarbekas, mis pole samas moraalselt õige” (*De Officiis*, III rmt: xxx).

Pole sugugi kerge kahte vastandlikku hüvet samaaegselt nau-tida — oma kook nii nahka pista kui sahvrise talletada, nagu öeldakse. Samas vaimus võib öelda, et kõnelda näiteks Machiavelli panusest klassikalise vabariikluse traditsiooni, mis seisneb ei rohkem ega vähem kui “Cicero pea peale pööramises” (vt Skinner 1988a: xx), kõlab umbes samamoodi nagu väide, et Marx püsib olemuslikult saksa idealistlikus traditsioonis, kuna tal avalduvad tugevad Hegeli mõjutused ja ta kasutab saksa keelt.¹¹ Sellega seoses kerkib veel üks probleem: nimelt võimalus, et oma ajastu valitsevate eelduste ja konventsioonide kinnitamise ja omaksvõt-mise asemel Machiavelli tegelikult lihtsalt “kujundas oma ettevõt-misi selliselt, et need sobituksid olemasolevasse normatiivsesse keelepruuki”, nagu Skinner seda ühes teises seoses väljendab (F, xiii). Säärane sihiteadlik kamuflaaž (kui oletada selle olemasolu), rüütamaks oma vaateid moraalselt vastuvõetavasse “kuube”, võib vabalt paista (lihtsa lugeja silmale, ütleks Strauss) kavala triki-na (või koguni *Schadenfreude*’na, nagu pakub Skinner), et peita muidu amoraalseks osutuvat vaatenurka. Arvatavasti seda pidaski Strauss silmas, kui ta väitis, et ajaloolane pole võimeline piisa-valt hästi toime tulema “tahtlike kohandustega”, s.t võimalusega, et mõtleja “pelgalt kohandas oma mõtete väljendusvormi antud olukorrale, et teda üldse kuulda võetaks” (Strauss 1988: 63).¹²

¹¹Tunnistan, et see argument on siin veidi pingutatud, kuna Skinner esitab need väited eri kontekstides, kõneldes vastavalt Machiavelli *Arut-lustest* ja *Vürstist*. Ent vrd Skinneri väiteid nende kahe raamatu “aluseks olevast samast poliitilisest kõlblusest” ning “virtù-analüüsi sarnasusest” Machiavellil (vt allpool).

¹²Või siis veel üks võimalus: nagu Christopher Morris selgitab, kasu-tati 16. sajandi Inglismaal vanu sõnu kergesti uute asjade tähistamiseks, täpselt nagu seda tegi Kolumbus, kui nimetas oma uue kontinenti In-diaks (vt Boucher 1985: 85).

(Siit tuleneb ka iseloomulik kimbatus: kuidas otsustada, kas mis-ki on öeldud lihtsalt nalja pärast, irooniliselt või siis sõna-sõnalt võtmiseks?)

Osalt on Skinner ülaltoodud argumendiga nõus: Machiavelli *virtù* väljendab tema meelest meie kõlbelsele arusaamale niivõrd võõrast mõistet, et ta koguni usub, et seda “pole võimalik kaasaegsesse inglise keelde tõlkida ühegi sõna ega ühegi käsitatava parafraside jadaga” (M, 4).¹³ Sellegipoolest ei väldi ta selle mõiste üle arutlemist. Ta ütleb, et Machiavelli lahutab *virtù* tähenduse igasugusest tingimatust seosest põhivooruste [*cardinal virtues*] või vürstlike voorustega, nii et see hakkab tähistama “vältimatult vajalikku moraalset paindlikkust” (M, 47). “Mõningase vaevaga,” jätkab Skinner, näitab Machiavelli meile, kuidas see järeldus “avab ületamatu kuristiku tema enda ja kogu humanistliku poliitilise mõtte traditsiooni vahel” (M, 48). Seega on Machiavelli puhul “jõhkvalt selgeks tehtud”, et “oleks katastroofiline eksitus kujutleda, nagu valitseks *virtù* ja vooruste vahel mingi paratamatu või isegi ligikaudne võrdväärus” (F, 138).¹⁴ Lõpuks väidetakse erinevus Machiavelli ja tema kaasaegsete vahel seisnevat selles, et nad esitavad kaks täiesti erinevat moraalikäsitlust — kaks võist-

¹³Kuigi Skinner kaldub aeg-ajalt arvama, et *virtù* esindab neid omadusi, mis aitavad kõige paremini kaasa sõjalisele ja poliitilisele edukusele (vt Skinner 1988b: 253).

¹⁴Juba Skinneri *Machiavelli* alapealkirjad — “Machiavellilik revolutsioon” ja “Uus moraalus” — jätavad vähe kahtlust, kui uuenduslikku ja õnnestavat rolli Machiavelli tegelikult mängis, kuigi siin on täiesti õigesti lisatud, et *virtù* pole samastatav ka mitte pahelisusega. Machiavelli mõte tuleb selgesti välja tema arutluskäigust. Alustuseks kinnitab ta oma lugejale ettevaatlikult, “et on küll tore olla peetud heldeks” (16. ptk) ning “et iga valitseja sooviks peaks olema, et teda peetaks halastavaks ja mitte julmaks” (17. ptk), kuid lõpuks ütleb oma mõtte otse välja: “Kõiki neid omadusi ei pea valitsejal niisiis tegelikult olema, ent tingimata tuleb tal näidata, nagu oleksid need tal olemas” (18. ptk). Selle veendumuse taga on tähelepanek, et inimesed omistavad kaalu üksnes lõpptulemusele: “Kõik näevad, kellena sa paistad, ent vähesed saavad aru, kes sa oled” (*ibid.*). Ja Machiavelli võtab oma mõtte kokku julge väitega tavapärase vooruste kohta, “et nende omaduste tegelik valdamine ja kõrvalekaldumatu järgimine on kahjulik ning nende näiline valdamine kasulik” (*ibid.*).

levat ja ühitamatut arvamust selle kohta, mida peaks tegema (vt F, 135).

Vürsti ja Arutluste omavahelist suhet käsitledes kaldub Skinner arvama, et kuigi nende kahe raamatu vahel puudub "fundamentaalne ühtsus", on Machiavelli õpetus siiski järjekindel. Nii väidab ta, et kesket *virtù*-mõistet analüüsides käib Machiavelli Arutlustes täpselt samu radu, mis on maha märgitud juba Vürstis.¹⁵ Machiavelli naeruvääristavat "tavalisi moraalseid kaalutlusi", kui kaalul on kogukonna hüve, ning väljendavat valmisolekut teha kõike, mida iganes nõutakse või vajatakse kodanikukuulsuse [*civic glory*] ja vägevuse saavutamiseks, olgu siis tegemist valitsejaga või vabariigi kodanikkonna tervikuga. Skinner järeldab, et vaatamata paljudele erinevustele "on nende kahe raamatu aluseks olev poliitiline moraalsus niisiis sama" (F, 183). Ainus muutus öeldakse seisnevat "Machiavelli poliitiliste nõuannete muutunud fookuses". Nõuannete aluseks olevad eeldused jäävad kummatigi samasuguseks nagu ennegi.¹⁶

Vaadates nüüd aga neid Skinneri kirjutisi, mis käsitlevad vabariiklikku vabadusekontseptsiooni, leiame, et seal pakutakse välja hoopis teistsugune käsitlus Machiavelli suhetest klassikalise humanismiga. Artiklis "Machiavelli Arutlused ja vabariiklike

¹⁵Nagu Vürstis, nii tuuakse siingi mõte esile viitega ciceroliku humanismi väärtustele ja nende sarkastilise eitusega" (M, 62). Vürstis naeruvääristab Machiavelli traditsioonilisi väärtusi "oma kõige halastamatumalt iroonilises stiilis". Seneca vaated (teoses *De clementia*) öeldakse Machiavelli jaoks esindavat "täiesti ekslikku arusaama kõneks olevast vooresest" (M, 54). Ja üldse on kogu Vürsti õpetuse *exposé* Skinneri Machiavellis suurel määral üles ehitatud vastanduse kaudu Cicero traktaadile *De officiis*, ning kulgeb dialoogivormis *à la* "klassikalise vastuse oli taas kord andnud Cicero oma *Moraalsetes kohustustes*", ja "taas kord väljendab Machiavelli oma täielikku erimeelsust" (M, 54). (On kummaline, et *Moodsa poliitilise mõtte aluste* neis kesketes peatükkides, kus Skinner tegeleb Machiavelli õpetusega, tuleb Cicero nimi ette ainult ühel korral (ja seda mitte seoses Machiavelliga) ning Senecat ei mainita üldse. Või äkki polegi siin tegemist sama kontekstiga?)

¹⁶Samamoodi võtab ka Strauss oma arutelu kokku väitega, et nendes raamatutes esitab Machiavelli "olemuslikult sama õpetuse kahest erinevast vaatenurgast, mida võiks tinglikult kirjeldada kui tegeliku valitseja ja potentsiaalsete valitsejate vaatenurki" (TM, 29).

ideede humanismi-eelsed lätted” näiteks väidetakse, et Machiavelli esitab “traditsiooniliste vabariiklike väärtuste tulihingelise kaitsekõne [---] täiesti traditsioonilisel viisil” (Skinner 1993: 141). Ning artiklis “Negatiivse vabaduse idee” jõutakse järeldusele, et “Machiavelli poliitikateooria tuumaks on seega puht-klassikaline sõnum, mis on raamitud samadesse sõnamängudesse, mida olid kasutanud kõik klassikalise vabariikluse teoreetikud” (Skinner 1991: 217). Põhjalikumal lugemisel osutub viimati mainitud artikkel üsna segadusseajavaks. Machiavelli nimelt, kelle arutus õiglusest “järgib peaaegu sõna-sõnalt selle mõiste analüüsi Cicero’l”, pidavat selle vooruse järgimist väidetavalt siiski “ilmseks ja katastroofiliseks eksituseks”, ning seetõttu esindab ta “epohhiloovat lahknemist põhivooruste klassikalisest vabariiklikust analüüsist” (*ibid.*: 215). Siiski rõhutab Skinner ka seda, et see lahkne mine jääb “Machiavelli ainsaks tülikäsimuseks oma klassikaliste autoriteetidega” (*ibid.*: 216). Vaatamata tõsiasjale, et Machiavelli “teeb maatasa õigluse” — omaduse, mida Cicero oli oma teoses *De officiis* kirjeldanud vooruse hiilgava kroonina —, “on ülejäänud osa tema *virtù*-analüüsist ning selle seos *libertà*’ga oma olemuselt laitmatult cicerolik” (*ibid.*). Teisisõnu, kõik ülejäänud omadused on äratuntavalt põhivoorused, s.o julgus, mõõdukus ja mõistlikkus [*animo, ordine, prudenza*].¹⁷ Nii et kui lõpuks jõutakse küsimuseni, kuidas on Machiavelli arvates võimalik saavutada

¹⁷Oletades jällegi, et *Vürsti ja Arutluste* aluseks on sama moraal, vaadake, mida Machiavelli esimeses neist ütleb mõistlikkuse kohta. 25. peatükis vastandab ta mõistlikkuse tormakale käitumisele (kõneldes paavst Julius II-st, kes *procedette in ogni sua azione impetuosamente* [käitus kõiges keevaliselt ja tormakalt], saavutades *quello che mai altro Pontefice con tutta l’umana prudenza avria condotto* [selle, mida ükski teine kirikupea kogu oma inimliku arukuse juures poleks suutnud korda saata], ning kaldub eelistama viimast: “Olen ka veendunud, et parem on olla tormakas [*impetuoso*] kui ettevaatlik [*rispettivo*]; sest üks ole ju saatus nagu naine: kui tahetakse teda enda all hoida, tuleb teda lüüa ja tõugata.” Machiavelli jaoks tähistab *prudenza* seega pigem võimet muuta oma käitumist vastavalt “aja ja asjaolude iseärasustele”. (Otse vastupidi klassikutele, kes nõudsid, et inimese elus tervikuna ja kõigis tema üksiktegudes valitseks ühtsus ja järjekindlus (vt Cicero, *De officiis*, I rmt, xxxi).)

vabadust ja üldist hüve, vastab Skinner, et kõik see on saavutatav *in virtue of the virtues* — “tänu voorustele”!

Tõmbamaks põgusat paralleeli Straussiga: viimase arvates on *virtù* tahtlikult kahemõtteline termin. *Virtù* on omamoodi strateegiline vahend, mille Machiavelli on leiutanud selleks, et liikuda vooresse tavaarusaama juurest diametraalselt vastupidise arusaamani. Strauss väljendab seda paradoksaalsel viisil: “Machiavelli ei saa kritiseerida moraalset vooresslikkust (s.t sellele omast pretensiooni olla poliitilise elu normiks) muul viisil, kui tuletades lugejale meelde moraalset vooresslikkust” (Strauss 1953: 443–444). Seega seisneb *virtù* tähendus vooresse ja pahe osavas vaheldumises; nagu ütleb Strauss, pole vooress midagi muud kui kodaniku vooress (sellel on n-ö *verità effettuale*), s.t patriotism ehk pühendumine kollektiivsele isekusele. Isekas auahnus ja kuul-susejanu ongi see, mis hingestab vastset valitsejat. Straussi järgi erineb ta kurjategijast vaid selle poolest, et viimasel puudub õigus-tamise võimalus. Moraalne motivatsioon on aga mõlemal juhul sama.

Ent pöördugem tagasi Machiavelli enda juurde ja vaadake, kas meil õnnestub aru saada neist lahkarmustest (aga ka sarnasustest), mis tulenevad küllaltki vastandlikest suhtumistest tema vaadetes ja kirjutistesse. *Vürsti* 15. peatükis oli Machiavelli väitnud: “mulle tundub sobilikum keskenduda sellele, mis tegelikult aset leiab, mitte aga teooriatele ja spekulatsioonidele.” Francis Bacon näiteks kiidab Machiavellit (teoses *De Augmentis Scientiarum*) tema realistliku arusaama eest inimlike asjade loomusest: “Est itaque quod gratias agamus Machiavello, et hujusmodi scriptoribus, qui aperte et indissimulantur proferunt, quid homines facere soleant, non quid debeant” [Peame aga siiski tänu avaldama Machiavellile ja temataolistele kirjameestele, kes avalikult ja teesklematult kõnelevad sellest, mida inimestel on kombeks teha, mitte sellest, mida nad peaksid tegema”. *Tlk*].¹⁸ Ent Strauss kommenteerib Machiavelli õpetuse sellist väidetavat uudsust kinnitusega, et “tegelikult ei sisaldu kogu Machiavelli teostekogus ainsatki tõest tähelepanekut inimese ja inimlike

¹⁸Lõpuks lükkab Bacon Machiavelli õpetuse siiski tagasi kui “korrumpereunud tarkuse”.

asjade loomuse kohta, mida klassikud poleks läbi ja lõhki tundnud” (TM, 43). Machiavelli saavutus seisneb selles, et ta “üksnes” teeb need tähelepanekud avalikkuse ees kaitstavaks raamatutega, mille tiitellehtedel seisab tema nimi: “Machiavelli kuulutab avalikult ja võidukalt korrumppeerivat doktriini, mida antiikaja autorid olid õpetanud varjatult või kõiki vastumeelsuse märke ilmutades” (TM, 10).¹⁹ Sellest teeb Strauss olulise järelduse, et Machiavelli saavutust, mis see ka poleks, “ei saa mõista poliitika enda ega ka poliitikaajaloo — ütleme näiteks, Itaalia renessansi seisukohalt, vaid ainult [---] poliitilise filosoofia ajaloo seisukohalt” (Strauss 1989: 211).

Skinner asub selles küsimuses täiesti vastupidisele seisukohale, pakkudes, et Machiavelli *Vürsti* “pinnalisele üldisusele” vaatamata kõlab selles “äärmiselt spetsiifiline hoiatusnoot”. Teisisõnu, “asjaolud, mida ta on võtnud rõhutada, annavad mõista, et mitme sõlmküsimuse puhul mõtleb ta tegelikult just olukorrale Firenzes” (Skinner 1988a: xii). Ning tõesti, ka Strauss väidab, et “uurides *Vürsti* üldist õpetust, ei tohi me iial silmist lasta seda konkreetset olukorda, millega Lorenzo parajasti silmitsi seisab” (TM, 63). Öeldes aga, et ainult ajalooline teadmine võib meid takistada ekslikult pidamast oma aja ja oma riigi poliitilise elu eripärasid poliitiliste asjade loomuseks üldse, mõtleb ta kahtlemata midagi muud — selline ajalooline teadmine on poliitilise filosoofia enda suhtes pelgalt sissejuhataja ja abistava. Straussi jaoks “ei tõesta fakt (kui see on fakt), et iga doktriin “suhestub” konkreetse ajaloolise ümbruskonnaga, veel sugugi seda, et ükski doktriin ei võiks olla lihtsalt tõene” (Strauss 1988: 64). Pole

¹⁹Vt näiteks Platoni *Gorgias* (kus Kallikles väidab, et voorus [*arêtê*] tähendab oma ihade rahuldamist — nt 503c) ja *Politeia* (Trasymachose kinnitus, et õiglus on tugevama eelis). Mainitagu ka Ateena saadikute kõnet Melose saarel, mille toob ära Thukydides (*Peloponnesose sõja ajalugu*, V rmt). Mõningad antiikaja näited esitatakse ka *Vürstis*: vt 17. peatükk (kus Machiavelli tsiteerib Vergiliust, kes laseb Didol vabandada oma valitsusvõimu karmust sellega, et “uuel valitsejal iseäranis on lausa võimatu hoiduda julma inimese mainest”) ja 18. peatükk (selle kohta, “kuidas imiteerida elajaid”, mida allegooriliselt õpetasid antiikaja autorid, jutustades, kuidas Achilleust ja paljusid teisigi muistseid valitsejaid oli kasvatanud kentaur Cheiron — poolnimene, poolloom).

võimalik mõista neid doktriine sellena, mida nad tegelikult on — nimelt poliitiliste nähtustena —, “kui ei võeta tõsiselt neis otse väljendatud või vihjamisi esitatud nõuet, et nende üle otsustataks headuse ja halbuse, õigluse ja ebaõigluse terminites” (*ibid.*: 12).

Skinner leiab selle olevat “iseenesest hämmastava ummiku, millesse mis tahes ajalooline uurimus võiks välja jõuda” (Skinner 1969: 36). Oma varases essees “Tähendus ja mõistmine ideede-ajaloos” (1969), kus Skinner arutab kaht “ortodoksset” (ja ekslikku) lähenemist tekstide tõlgendamisele, mainib ta üht “doktriinide mütoloogia demonoloogilist (kuid äärmiselt mõjukat) versiooni” (pidades selle all silmas eeskätt Straussi lähenemist): “Siin määrab eetilise ja poliitilise mõtlemise loomuse suhtes omaksvõetud paradigma kogu järgneva ajaloolise uurimuse suuna” (*ibid.*). Strauss oli tõepoolest “välja mõelnud” teatava “paradigma”, enne kui hakkas tegelema Machiavelli poliitilise õpetuse uurimisega, ega tee sellest mingit saladust: “Me eeldasime ka, et eksisteerivad teatud põhjanevad alternatiivid — alternatiivid, mis on kas püsivad või inimesega samaaegsed”, ning et “Machiavelli on klassikalisel kujul väljendanud üht poliitilise mõtte kahest fundamentaalsest alternatiivist” (TM, 14). Straussi põhieelduseks on siin, et Lääne intellektuaalse ajaloo keskme moodustab konflikt piibelliku ja filosoofilise arusaama vahel heast elust. Ateena ja Jeruusalemm, nagu ta neid metafoorselt nimetab, on Lääne tsivilisatsiooni kaks vastandlikku alget. Võib-olla, ütleb Strauss, “on just see konflikt teatava mõttelaadi aluseks, mis on küll filosoofiline, kuid mitte enam kreekalik: nimelt moodsa filosoofia aluseks” (Strauss 1986: 211). Just selles kontekstis muutubki Machiavelli Straussi jaoks otsustavaks kujuks moodsa filosoofia mõistmisel.

“... olen endale eesmärgiks seadnud kirja panna midagi kasulikku neile, kes sellest aru saavad”, kirjutas Machiavelli oma *Vürsti* 15. peatükis. Straussi (nagu ka Skinneri) jaoks on adekvaatne interpretatsioon selline, mis mõistab filosoofi mõtet täpselt sellisena, nagu too ise seda mõistis. Ent Straussi puhul tähendab see teksti tõlgitsemist esoteerilise keele kontekstis. Strauss kuulutab: “*Arutluste* ja *Vürsti* tüüpi raamatud ei paljasta oma täit tähendust, nagu autor seda kavatses, enne kui lugeja pole mõ-

tisklenud nende üle pikka aega “nii ööl kui päeval” (TM, 174).²⁰ (Kahtlemata on Strauss ise seda ettekirjutust kõige põhjalikumalt järginud; kui Polonius oleks talle esitanud küsimuse: “Mida te loete *Vürstis*?”, kõlanuks tema vastus ilmselt samuti: sõnu, sõnu, sõnu. . .) Straussi niisugune hoiak ei olegi täiesti alusetu. Ühes kirjas oli Machiavelli ise tunnistanud: “Juba mõnda aega pole ma kordagi öelnud seda, mida usun, ega usu seda, mida ütlen; ja kui mulle mõnikord tundub, et ma räägin tõtt, siis peidan ma selle nii rohkete valede sekka, et seda raske on avastada” (TM, 36). Nagu me näha võime, on Machiavelli probleem siin kõige otsesemal viisil välja öeldud.

Strauss usub, et Machiavelli teosed on rabavalt leidlikult ja tahtlikult konstrueeritud mõistatus. Sellest ka tähtsus, mida ta omistab vasturääkivustele ja ilmsetele vigadele, irooniale (mis kõneleb eri inimestele erinevat keelt); sellest püüd otsida nume-roloogilist sümboolikat (“arvud on Machiavelli jaoks oluliseks vahendiks”) ning kasutada eriti laialdaselt *argumentum in silentio*’t (“targa mehe vaikimine on alati tähendusrikas”). Pocock, kes hindab Straussi *Mõtteid Machiavellist* “mõnes suhtes imeväärset läbinägelikuks, nagu ka mõnes teises suhtes imeväärset jäärapäiseks” (Pocock 1975: 385–386), iseloomustab tema eksegeesi sõnaga “distsiplineerimatu”. On tõesti küsitav, kas Machiavelli tahtlikkus ikka on nii ulatuslik, nagu Strauss seda arvab (või kas üks inimene üldse suudabki nii palju ette kavatseda). Machiavelli kavatsuste väljaselgitamine toimub üpris leidlikult, kuid kogu see leidlikkus näib tulevat Straussilt, mitte Machiavellilt. Nagu W. Kendall ütleb, “sõltub [raamatu *Mõtteid Machiavellist*] püsimine või langus küsimusest: kas *Vürst* ja *Arutlused* kujutavad endast keerukat “peitkirja” saavutust või näeb Strauss tonte?” (Kendall 1966: 251).²¹ See kõik väljendab üldisemat probleemi: kas

²⁰Siiski ei piisa lihtsalt teksti lugemisest “ikka ja jälle”; Xenophoni *Hieron*’iga seoses märgib Strauss, et selle raamatu eriline olemus ei ava end isegi kümnendal lugemisel, olgu see nii põhjalik kui tahes, “kui lugemisega ei kaasne orientatsiooni muutust” (Strauss 1988: 103).

²¹Mõistagi ei saa seda küsimust siinkohal lahendada. Nagu Kendall ise lisab, “võib lugeja, kes võtab nõuks seda kõike eelarvamustevabalt järele kontrollida, kuus kuud oma elust maha kanda” (Kendall 1966: 251).

lugeja võib olla kindel teksti otseses tähenduses, või tuleks teha ka oletusi ja püüda lugeda ridade tagant?

Kokkuvõtteks. Strauss väidab, et kui me tahame saada selgust möödanikult päritud poliitilistes ideedes, tuleb meil aktualiseerida need ideede kaastähendused, mis mineviku jaoks olid selged ja endastmõistetavad, ning seda on võimalik saavutada üksnes poliitiliste ideede ajaloo vahendusel (vt Strauss 1988: 73). Niisugune klaarimine on võimalik sel määral, mil filosoofilised ja ajaloolised jõupingutused suudetakse sulandada ühtseks tervikuks.

Need filosoofi ja ajaloolase erinevad lähenemised (või peaks koguni ütlema — maailmavaated?) on pidevalt andnud ainet vaidlustele ja kriitikale, ning kui üldse eksisteerib kestvaid probleeme, siis on (ja kahtlemata jääb) nimetatud vastuolu üheks nende seast. Näitena võiks meenutada Michael Oakeshotti eristust “ajaloolise” ja “praktilise” minevikkusuhtumise vahel, kus viimatinimetatu tähistab “käitumise moraalse väärtuse hindamist ja teatava kõlbelise struktuuri pealesurumist minevikule” (Oakeshott 1967: 163; vt ka 147–165). Teiseks näiteks võib tuua J. G. A. Pococki, kelle arvates on poliitilise teoretiseerimisega seoses võimalik rääkida eri abstraktsioonitasanditest, mis vahelduvad “vastavalt probleemide iseloomule, mida [see teoretiseerimine] on mõeldud lahendada” (Pocock 1962: 186). Seega hakkab antud poliitilise mõtlemise tegeliku toimumistasandi etteotsustamine olema valiku küsimus. Pococki väitel on võimalik, et tõlgendaja “eksib ajalooliselt”, kuid sellegipoolest “osutub õigeks filosoofiliselt” (mingil kõrgemal abstraktsioonitasandil).²²

Quentin Skinner näib liikuvat hoopis vastupidises suunas: tema sõnutsi peaks vaimuajaloolane asuma pigem arheoloogi rolli. Ja kuigi Skinner väidab end huvituvat meie intellektuaalse pärandi diskontinuiteetidest, kinnitab ta oma hiljutise raamatu *Liberty before Liberalism* ühes üllatavalt kõnekas lauses siiski, et “kui intellektuaalse ajaloo uurimine tahab olla kasulik viisil, mida mina tal väidan olevat, siis peab tõesti eksisteerima mingi sügavam tasand, millel meie praegused väärtushinnangud ja meie esivanemate näiliselt võõrad arusaamad teatud määral ühilduvad” (Skinner 1998:

²²Huvitaval kombel väidab Pocock edasi, et antud juhul eksib Strauss ka filosoofiliselt (vt Boucher 1985: 188, märkus 12).

117). “Pole mingit kahtlust, et selle dispuudi taga peitub mingi sügavam pidevuse tasand” (*ibid.*), märgib Skinner seoses oma uurimusega individuaalse vabaduse teooriate teemal. Pooleldi ironiliselt võib sedasama nentida ka tema vaadete kõrvutamisel Leo Straussi omadega. Teatavat “kontinuiteeti” on võimalik täheldada Straussi arusaama, et “alused on kinni kaetud” ega ole enam vahetult ligipääsetavad, ning Skinneri püüde vahel “avada too kaetud väärtuskäsitlus, mida me selle kadunud maailmaga jagame” (Skinner 1998: 118, märkus 29). Skinner on tihti toonitanud, et kui meie ülesanne ajaloolastena on püüda taastada (näiteks) Machiavelli vaateid, siis ei puutu tõemõiste ega kehtivusnõuded üldsegi asjasse (Skinner 1988b: 257) — mingi teooria olemasolu fakt ei ütle iseenesest midagi selle tõesuse kohta. Nii võib see ju ollagi, kuid nagu Strauss rõhutab: me ei saa leppida pelgalt mingi doktriini ja selle ajaloolise algupära vaheliste suhete kindlakstegemisega — me peame neid suhteid ka tõlgendama. Sama arusaama võib õigustatult omistada ka R. G. Collingwoodile (kelle ees Skinner tihti oma võlgnevust tunnistab), kes teoses *The Idea of History* (1946) kirjutas, et kuna “kogu ajalugu on mõtteajalugu” ja “igasugune mõtlemine on kriitiline mõtlemine”, siis järelikult “ei saa mõtteajaloo osas teha suuremat viga kui oletada, et ajaloolane kui selline üksnes teeb kindlaks, “mida see-ja-see mõtles”, jättes kellegi teise hooleks otsustada, “kas see on ka tõene”” (Collingwood 1946: 215–216).

Isaiah Berlinil oli tõenäoliselt õigus märkides, et selles vallas näib juba ainestik ise püstitavat probleeme, mis ajastute ja kultuuride lõikes säilitavad märkimisväärse järjepidevuse ja sarnasuse. Ning lisades: “Meetodid, mille abil neid probleeme käsitletakse, on väga erinevad, ent ükski neist pole veel saavutanud sellist otsustavat võitu, mis oleks lasknud kõigil võistlejail unustusse vajuda.” (Berlin 1962: 30).²³

²³(Tsiteeritud on eestikeelset väljaannet (Berlin 1998a: 175). *Tlk.*) Berlini arvates on Skinneril õigus, et ideid on võimalik täielikult mõista üksnes tuvastades, millised olid neid tekitanud poliitilised asjaolud, kelle vastu nad olid suunatud, keda nad soosisid ning mis oli milliste poliitiliste ja ühiskondlike sündmuste tagajärg. See kõik võib osutada ülimalt valgustheitvaks. Kuid, Berlin lisab, ideede eneste *olemus* Skinneri ajaloolistest kirjeldustest esile ei tule; ei saa olla, et ideede

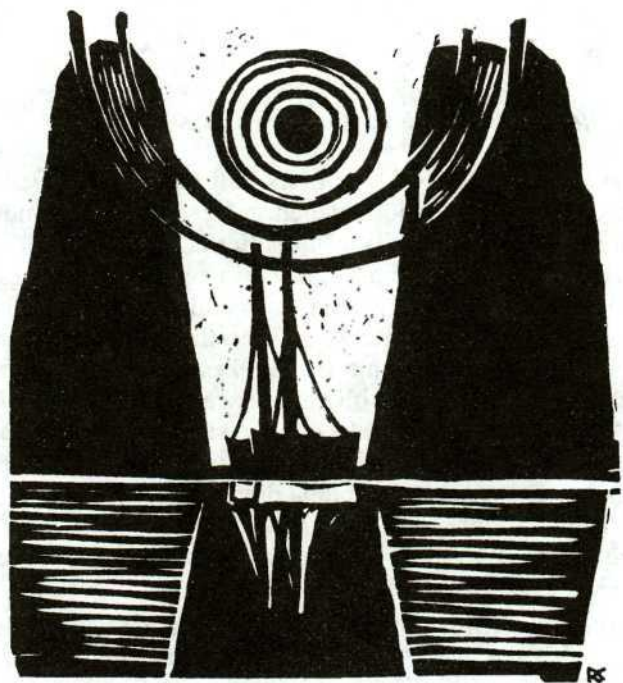
Kirjandus

- Berlin, Isaiah 1962. Does Political Theory Still Exist? — *Philosophy, Politics and Society*. Second series. Eds. P. Laslett, W. G. Runciman. Oxford: Basil Blackwell
- Berlin, Isaiah 1979. The Originality of Machiavelli. — *Against the Current: Essays in the History of Ideas*. Oxford: Clarendon Press
- Berlin, Isaiah 1998a. *Valik esseid*. Tlk E. Sivonen. Tallinn: Hortus Litterarum
- Berlin, Isaiah 1998b. Isaiah Berlin in Conversation with Steven Lukes. — *Salmagundi: A Quarterly of the Humanities & Social Sciences*. No. 120, Fall 1998, pp. 52–134
- Boucher, David 1985. *Texts in Context: Revisionist Methods for Studying the History of Ideas*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers
- Collingwood, Robin George 1946. *The Idea of History*. Oxford: Clarendon Press
- Dunn, John, Ian Harris 1997. *Machiavelli*. Vol. I. Cheltenham and Lyme: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1964. *Hegel's Political Writings*. Trans. T. M. Knox. Oxford: Clarendon Press
- Kendall, Willmoore 1966. Review of *Thoughts on Machiavelli*. — *Philosophical Review*, vol. 75, no. 2
- Machiavelli, Niccolò 1804. *Il Principe*. — *Opere di Niccolò Machiavelli*. Eds. Giusti, Ferrario, et al. Milano: Dalla Società Tipografica de'Classici Italiani
- Machiavelli, Niccolò 1969 [1640]. *The Prince*. Facsimile. Trans. E. Dacres. Menston: The Scholar Press Limited
- Machiavelli, Niccolò 1988. *The Prince*. Eds. Q. Skinner, R. Price. Cambridge: Cambridge University Press
- Mansfield, Harvey C. 1975. Strauss's Machiavelli. — *Political Theory*, vol. 3, no. 4
- Oakeshott, Michael 1967. The Activity of Being a Historian. — *Rationalism and Politics*. London: Methuen & Co Ltd.

mõistmine sõltub üksnes konteksti adekvaatsest mõistmisest. “See, mida ma Machiavellist aru saan, isegi kui see on ebatäielik, näib mulle olevat tähtsam kui see, kas Machiavelli kirjutas või ei kirjutanud “vürstide peegli”, mis meenutas teisi peegleid või ei meenutanud” (Berlin 1998b: 95).

- P o c o c k , J. G. A. 1962. The History of Political Thought: A Methodological Enquiry. — *Philosophy, Politics and Society*. Second series. Eds. P. Laslett, W. G. Runciman. Oxford: Basil Blackwell
- P o c o c k , J. G. A. 1975. Prophet and Inquisitor: A Comment on Mansfield's "Strauss's Machiavelli". — *Political Theory*, vol. 3, no. 4
- S k i n n e r , Quentin 1969. Meaning and Understanding in the History of Ideas. — Tully 1988
- S k i n n e r , Quentin 1972. "Social Meaning" and the Explanation of Social Action. — Tully 1988
- S k i n n e r , Quentin 1978. *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press
- S k i n n e r , Quentin 1988a. Introduction. — Machiavelli 1988
- S k i n n e r , Quentin 1988b. A Reply to My Critics. — Tully 1988
- S k i n n e r , Quentin 1991. The Idea of Negative Liberty: Philosophical and Historical Perspectives. — *Philosophy in History*. Eds. R. Rorty, J. B. Schneewind, Q. Skinner. Cambridge: Cambridge University Press
- S k i n n e r , Quentin 1992. Machiavelli. — *Great Political Thinkers*. Oxford and New York: Oxford University Press
- S k i n n e r , Quentin 1993. Machiavelli's *Discorsi* and the Pre-Humanist Origins of Republican Ideas. — *Machiavelli and Republicanism*. Eds. G. Bock, Q. Skinner, M. Viroli. Cambridge: Cambridge University Press
- S k i n n e r , Quentin 1998. *Liberty before Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press
- S t r a u s s , Leo 1953. Walker's Machiavelli. — *The Review of Metaphysics*, vol. 6, no. 3
- S t r a u s s , Leo 1958. *Thoughts on Machiavelli*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- S t r a u s s , Leo 1986. Machiavelli. — *Studies in Platonic Political Philosophy*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- S t r a u s s , Leo 1988. *What Is Political Philosophy?* Chicago and London: The University of Chicago Press
- S t r a u s s , Leo 1989. *The Rebirth of Classical Political Rationalism*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- S t r a u s s , Leo 1993. *Faith and Political Philosophy (The Correspondence between Leo Strauss and Eric Voegelin, 1934–1964)*. Eds. P. Emberley, B. Cooper. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press
- T u l l y , James (ed.) 1988. *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*. Oxford: Polity Press

JÜRI LIPPING (sünd. 1970) lõpetas 1996 TÜ sotsiaalteaduskonna politoloogia erialal, *MPhil* Cambridge'i ülikoolis 1998. Praegu tegeleb New Yorgis poliitilise ruumi mõistega. *Akadeemias* varem avaldanud artikli "Uus kostmine vanale küsimusele: Kant ja *Aufklärung* Foucault' vaatepunktist" (1999, nr 4, lk 688–710) ja arvustuse "Võrgutatud, võidetud, võõrandatud" (Czesław Miłoczi *Vangistatud mõistusele*, 1999, nr 12, lk 2656–2659).

RENATE STRASSER. Merekitsus

URHO KALEVA KEKKONEN

Soome patrioot ja Eesti

Helena Sepp

6.2. Reis eesti keele ja kultuuri toetuseks

Kekkoneni reisi peamiseks motiiviks oli kahtlemata 1964. aasta maikuus vanadele hõimutegelastele väljaöeldud hinnang: "...on meie enda rahvuslik edu, et Eestis ja just nimelt Eestis säilib eestlus." Kekkonen arvas samuti nagu oma nooruseski, et soomlusele tuleb kasuks, kui lahe lõunakaldal eksisteerib lähedast sugulaskeel rääkiv hõimurahvas. Et eestlased olid peale soomlaste ainuke läänemeresoome rahvas, kes oli suutnud arendada mitmekülgse kõrgkultuuri, oli sugulus seda hinnalisem. Presidendi kõige suuremaks mureks enne reisi oli kartus, et eestlased on juba venestunud. Külaskäiguga tahtis ta julgustada eestlasi säilitama oma emakeelt ja hoidma oma rahvuskultuuri. Kokkuvõttes taotleti Soome-Eesti rahvusteadlaste kontaktide taassõlmimist, rõhutati Eesti rahvuskultuuri ja keele tähtsust ning Eesti ja Soome keelesugulust (Suomi 1994: 255–257).

Rahvuskultuurilisi sihte meeles pidades valiti reisikaaslased ja koostati reisikava. Võib arvata, et visiit teostati mitteametlikuna just sellepärast, et nii oli võimalik lävida otse ENSV eestlastega ilma Kremli vahendajateta. Tõsi küll, Nõukogude Liidu välisministeeriumi protokoll- ja Skandinaavia osakonna juhatajad sõitsid Moskvast kohale ja olid riigivisiidil kaasas, aga muidu olid vastuvõtjateks kohalikud juhid: ENSV Ülemõukogu Presiidiumi esimees (Soome ajalehtede järgi Eesti NSV president) Aleksei

Algus 9. numbris.

Müürisepp koos ENSV välisministri (!) Arnold Greeniga. Nõukogude Liidu keskvalitsuse juhtide puudumine tegi võimalikuks, et külaskäigu ametlikuks keeleks sai võtta eesti keele (Saarenheimo 1989: 4–7; Suomi 1994: 254–255)!

President Kekkoneni mitteametlik visiit Nõukogude Eestisse toimus 11.–14. märtsini 1964. aastal. President koos abikaasa Sylviga saabus Poolast lennukiga. Mitteametlikkust rõhutas see, et Poolas kaasas olnud Soome välisminister sõitis kohe edasi Helsingisse. Tema asemel sõitis Moskvast kohale Soome saadik Nõukogude Liidus Jorma Vanamo koos abikaasaga. Juba eelmisel päeval oli Tallinna lennuväljale maandunud pärast Teist maailmasõda esimene (!) Soome lennuk, mille pardal saabus Kekkoneni visiidi vaimne saatjaskond: Helsingi ülikooli rahvusteaduste professorid Kustaa Vilkuna, Lauri Posti ja Lauri Hakulinen (*Eesti Päevaleht*, 18. 03. 1964; *Kodumaa*, 18. 03. 1964; Saarenheimo 1989: 4; Suomi 1994: 254). Kõik need mehed olid omal ajal AKSi kuulunud ja enne Teist maailmasõda osalenud Soome-Eesti üliõpilassuhete arendamisel. Nad tundsid hästi Eesti Vabariigi aegset Tartu ülikoolielu ja neil kõigil oli välis-Eestis hulgaliselt sõpru.

Lauri Hakulinen (1899–1985) oli esinenud juba noore Kekkoneni jäljetonis 1928. aastal kui ideaalne soome ja eesti keele õpetaja. Hakulineni andekust kinnitas ka Tartu *Üliõpilasleht* 1929. aastal: “Eksaktse lingvistika esindaja Suur-Soome troonil kaalub: kas mitte oma väitekirja kirjutada eesti keeles” (nr 8–9). Hakulinen kaitses tõesti väitekirja, aga soome keeles, ja temast sai soome keele professor. Läänemeresoome keelte professoriks sai teine reisikaaslane, Lauri Posti (1908–1988), kes 1930. aastate alguses oli õppinud Tartu ülikoolis stipendiaadina ja tollal astunud *corp!* Ugalasse (*Neljätuhatta...* 1991: 114–117, 276–277; Sepp 1997a: 142, 145). Need väiksed killud minevikust näitavad seda, kuidas Kekkoneni reisikaaslastel olid otsesed sidemed Eesti Vabariigi Tartu ülikooliga. Posti oli reisil Kekkoneni Soome-poolseks ametlikuks tõlgiks. Üheks Eesti-poolseks tõlgiks oli professor Paul Ariste, Hakulineni ja Posti vana sõber ja kolleeg (Saarenheimo 1989: 7).

Ariste oli erand, üldiselt polnud Kekkoneni võõrustajad seda-korda vanade hõimutegelaste killast, vaid hoopis vastupidi: Müü-

risepp oli Venemaa eestlane ja näiteks proua Kekkoneni saatjannaks oli staažikas revolutsionäär Olga Lauristin.⁷ Vanu Soomesõpru, näiteks Villem Ernitsat, oli lausa hoiatatud, et nad ennast näole ei annaks.⁸ Või siis korraldajad lihtsalt ignoreerisid neid — näiteks Tartu Kirjandusmuuseumis töötavat August Palmi, kes oli vabariigi ajal kirjutanud soome keele õpiku, ei kutsutud proua Kekkoneni külaskäigu ajal saali kohvilauda seltsima ega tutvustamisringkäigule fondidesse.⁹ Tuntumaid tegelasi ei õnnestunud eemale hoida soomlaste sekkumise tõttu. Näiteks Kekkoneni pärimise peale toodi August Annist otse kodust presidendi pidulikule õhtusöögile (Salokannel 1998: 106). Vanade tegelaste väärtustamise tipuks oli Kekkoneni kõne Tartu ülikooli aulas, milles ta pühendas pika lõigu akadeemik Friedebert Tuglasele.¹⁰ Vana mees oli ka ise aktiivne ja ilmus Kekkoneni külaskäigu ajal Tallinna Teaduste Akadeemiasse (*Eesti Päevaleht*, 18. 03. 1964). Kahtlemata väljendas Tuglas kõigi kõrvaletõrjutud kultuuritegelaste meelsust, kui ta ütles Kekkoneni reisikaaslastele: “Teie president räägib paremini eesti keelt kui meie oma” (Saarenheimo 1989: 5).

Alates tervituskõnest lennujaamas oli Kekkonen, kelle eesti keele oskus oli Tuglase kiitusele vaatamata siiski võrdlemisi pinnapealne, kasutanud eesti keelt nii palju kui võimalik (Suomi 1994: 255). Kas informatsioon Kekkoneni keelehoiaku kohta võis jõuda avalikkuseni? Nõukogude Liit oli andnud viisa ainult kümnele soome toimetajale, kellest kuus esindas Soome ringhäälingut ja neli Helsingi juhtivaid ajalehti. Toimetajad valiti Soome välisministeeriumis (*Teataja*, 4. 04. 1964). Eesti Raadio jälgis külaskäiku pidevalt (*Eesti Päevaleht*, 13. 03. 1964), aga on loomulik, et presidendi reisigraafikut ette ei teatatud. Uudishimulikud eestlased pidid kuulujuttudele tuginedes tundide viisi ootama, et näha

⁷Sylvi Kekkonen pidas Lauristini järelevalvet teostavaks politrukiks (Salokannel 1998: 105). Salokanneli raamatu Kekkoneni külaskäiku käsitlev lõik on avaldatud ka ajakirjas *Looming* (Salokannel 1999: 258–260).

⁸Seda on öelnud professor H. Piirimäe.

⁹August Palmi päevik 12. 03. 1964.

¹⁰Kekkoneni kõne on hoiul nii soome- kui eestikeelse versiooni-na Soome Välisministeeriumis ja Kekkoneni eraarhiivis (UKK-arkisto). Vt *Akadeemia* nr 9, 2000, lk 1928.

kõrget külalist mööda vilksatamas¹¹. Vahetu kontakti tekkimine esimese (ja viimase) Nõukogude Eestit külastanud Lääne riigipea ja rahva vahel polnud ENSV ja Nõukogude Liidu huvides.

President Kekkoneni külaskäigu ideoloogiliseks kõrgpunktiks oli teisel reispäeval (12. 03.) Tartu ülikooli aulas peetud eestikeelne kõne üliõpilastele. Kõne oli valminud koostööna: Kekkonen andis üldise, haridust rõhutava raamistiku, mille alusel tema oskuslik õukonnalaulik Vilkuna kirjutas kõne soomekeelse variandi. Sellesse tegi president oma käega mõningaid parandusi. Kõne tõlkis eesti keelde professor Posti. Kõne koostamisel arvestati ka väliseestlase doktor Rein Riitsalu soovitustega. Muu hulgas arvas temagi, et austuse avaldamine rahvuslikele sümbolitele Soome presidendi poolt võiks tugevalt turgutada kodueestlaste usku tulevikku (Saarenheimo 1989: 6–7).

Kahtlemata kuulub Tartu ülikoolis peetud kõne Kekkoneni hiilgavamate esinemiste hulka. Kõne autoreid arvestades võib oletada, et teksti lihviti hoolikalt ja iga kõnekäänd mõeldi põhjalikult läbi. Üldiselt olid Kekkoneni kõned alati huvitavad ja mõtetihedad, kunagi ei langenud ta pinnapealsete fraaside tasemele. Temale tähendas kõnede pidamine asjaajamist. Vötetena kasutas Kekkonen nii üllatusmomenti kui ka kuulajatele kõige südamelähedasemate pillikeelte puudutamist. Aulakõne näiline üllatusmoment seisnes selles, et kogu nõukoguliku butafooria keskel rääkis Kekkonen eesti keeles ja “kodanlikus” stiilis. Rahvusromantiline kõne kajas aulas, mille rõdu ehtis loosung Soome ja Nõukogude Liidu rahvaste sõprusest.¹² Võib vaid arvata, missugust hämmingut tekitas kõne aula esiridades, mille täitmist kontrollis KGB.¹³

Nii nagu Georg Washingtoni mainimine Kekkoneni USAs peetud kõnes 1961. aastal oli olnud õigele pedaalile vajutamine, loodeti seekord, et eesti rahvuskultuuri varamust ammutamine toob täistabamuse. Kalkuleeriti, et presidendi noorusaegade rahvusromantiline sõnum võiks julgustada venelaste poolt nurkasuru-

¹¹Näiteks A. Palmi päevik 12. 03. 1964.

¹²Nõukogulik rekvisiit on hästi näha fotodel ja filmilindil. Vt näiteks TÜ raamatukogu fotoarhiivi.

¹³KGB kontrollist on rääkinud kohal viibinud professor Kaido Jaanson.

tud eestlasi. Tolleaegsete soome üliõpilaste jaoks oleks selline tekst olnud oma säilitusaja ületanud hoidis, aga Eesti kontekstis võis see mõjuda kui vana vana hea aja hõrgutis, millega ammu pole õnnestunud avalikult maiustada. Tartu üliõpilastele peetud aulakõne ideoloogiliseks vastandiks, ja ühtlasi selle paariliseks võib pidada Kekkoneni kõnet Pohjois-Pohjalainen-osakonna juubelil 1967. aastal. Nendes kõnedes pöördus Kekkonen üliõpilaste poole oma noorusaegade kahe lemmikaatega: Soomes rahvuslik konsolideerimine, Eestis emakeele ja rahvuskultuuri teema. Soomes seni parempoolsete pühamuks olnud Ostrobotnia majas rääkis ta kommunistide integreerimisest Soome ühiskonda, Eestis ülistas kommunismi poolt vägistatud ülikoolis rahvuskultuuri väärtusi. Kaks kõnet on ainult näiliselt vastuolulised, tegelikult olid nad mõlemad seotud Kekkoneni ühiskonnaideaalidega: oma keel ja kultuur väärivad austamist ja hoidmist sama palju kui rahvuslik ühtsus. Kekkonen seadis alati oma sõnad selle järgi, mida pidas vastavalt kontekstile kõige vajalikumaks ja olulisemaks.¹⁴

On väga iseloomulik, et vananev president pöördus just üliõpilaste poole. Tema nooruses oli hüüdlauseks: "Mida üliõpilased täna, seda kogu rahvas homme." Üliõpilaste õlgadel lasub rahva tulevik — seda Kekkonen ei unustanud. Seda, et pensioniealine president sõlmis 1960. aastatel lähedased suhted radikaliseeruva akadeemilise noorsooga ja hakkas nende liitlaseks keskmise põlvkonna vastu, võib pidada üheks Soome kultuuriajaloo kurioosumiks. Ta korraldas regulaarselt oma residentsis noortele intellektuaalidele omaette pidusid (*Tamminiemen lastenkutsut*).

Tartu ülikooli aulakõne tähtis tagamõte oli suunata rahvuslikult julgustav kõne just nimelt eesti üliõpilastele kui eestluse tuleviku tähtsamatele kandjatele. Polnud Kekkoneni süü, et olukorda kontrolliv KGB ei lasknud esiridadesse ühtegi lihtüliõpilast; parteifunktsionääride järel tulid komsomolitegelastest üliõpilased ja alles seejärel ülejäanud. Võib arvata, et seda ebakõla tasakaalustas külalise jaoks see, et Tartu üliõpilased kinkisid talle Tartu ülikooli vormimütsi. Ülimalt rahulolev president pani muheldes endale üliõpilasmütsi pähe — ja teenis suure aplausi (Saarenheimo 1989: 9)! Kekkonen armastas efektseid žeste ja arvatavasti

¹⁴Ostrobotnia kõne sisust näiteks *Itsenäinen Suomi*. 1987: 244.

tundis, et on üürikeseks hetkeks saavutanud sümboolse ühenduse eestluse tulevikuga.

Aulakõne sisust võib eraldi esile tõsta järgmisi löike (UKK-arkisto).¹⁵ Alustuseks rõhutas Kekkonen Eestit ja Soomet ärkamisaegadest alates ühendavat rahvuslikku kultuuripärandit. Kuigi olevik oli midagi muud, on Soome-Eesti suhetel olemas vähemalt minevik. Kallimatele rahvusväärtustele viidates proovis ta kuulajates õhutada Soome-Eesti ühisvaimu. Seejärel peatus ta oma noorusaja, 1920. aastate üliõpilaste lemmikteemal: "... tahtsin nimelt kõnelda sellest ühistööst ja ühtekuuluvusest, tööst mis on seotud mõlema rahva vaimse omapära keskseima väljendusega, eestluse ja soomluse seesmise eneseleidmisega." Selle lause oleks Kekkonen võinud samahästi kirjutada juba 35 aastat varem *Ylioppilaslehti* peatoimetajana. Siis järgnes kõne kõige tähtsam mõte, õpetussõnad eesti üliõpilaskonnale: hoolitsege selle eest, et Eestimaal "eesti elu ilus pitser alati saab püsima".

Kõnes avaldas Kekkonen austust erakordselt andekale eesti rahvale ja hindas kõrgelt asjaolu, et ENSVs on suhteliselt rohkem üliõpilasi kui kusagil mujal Euroopas. Selles mõttes oli Nõukogude Eesti Kekkoneni väga meelepäraselt eeskujulik. Koolitusküsimused olid äratanud Kekkoneni tähelepanu juba 1920. aastatel ja 1960. aastatel olid haridusküsimused Soomes jälle tähelepanu keskpunktis: asutati hulgaliselt uusi kõrgkooli ja reformiti vanu ning kavandati suurt põhikooliuuendust (Haataja 1992: 463). Nõukogude Eesti rahvusliku kaadri rohkus tõstis tema usku eestluse tulevikku. Vahest meenutas Kekkonen soome rahvusfilosoofi J. W. Snellmani veendumust, et väikerahva ainuke võim on hariduses. Kekkonen oli alustanud kõnet ärkamisajast minevikus ja lõpetas selle tulevikuväljavaadete vaagimisega. Ta nägi Soome ja Eesti koostöövõimalusi rahvusteaduste, kirjanduse, kunsti ning spordi alal. Koostöövajadust põhjendas Kekkonen pragmaatiliselt: "Meie ühistöö on alati osutunud mõlemale kasulikuks."

President Kekkoneni kõne pälvis tugeva aplausi vaatamata sellele, et eesrindlikele komsomolitegelastele oli soovitatud mitte liiga tugevalt plaksutada.¹⁶ Ametlikud vastuvõtjad Tartu üli-

¹⁵Vt *Akadeemia* nr 9, 2000, lk 1925–1928.

¹⁶K. Jaanson, H. Piirimäe ja H. Palametsa meenutused.

koolist, näiteks rektor Feodor Klement, rõhutasid Kekkoneni teeneid hoopis muudel aladel kui rahvuskultuuri valdkonnas: president oli neile tähtis kui Soome ja Nõukogude Liidu rahvaste sõpruse arendaja ja rahu eest võitleja (*Kodumaa*, 18. 03. 1964, lk 4). Nii rääkisid Kekkonen ja tema vastuvõtjad ürituse lõpuni erinevas ideoloogilises keeles. Kas presidendi sõnum jõudis kohale? Parimaks tõendiks kõne tõhususest on tõsiasi, et seda ei avaldatud ENSV ajalehtedes tervikuna, vaid ainult lõikudena. Ühtlasi peeti paremaks jätta ütle mata, et Kekkonen kõneles eesti keeles (*Edasi*, 13. 03. 1964; *Kodumaa*, 18. 03. 1964, lk 4; *Rahva Hääl*, 13. 03. 1964). Stagnatsiooniajastu hinnangut peegeldab *Tartu ülikooli ajaloo* kolmas köide (1982), milles ei mainita Kekkoneni aulaesinemist üldse!

Kekkoneni ülejäänud reisikava rõhutas endiselt rahvusteadusi ja kultuuri. President külastas Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemiat ja Estonia teatrit. Tema reisikaaslased käisid ka Tartu kirjandusmuuseumis, aga Kekkonen ise sõitis Tartu ülikoolist otse Käärikule suusatama (*Kodumaa*, 13. 03. 1964, lk 4–6). See oli väga kekkoslik võte: tema elus olid keha ja vaim, füüsiline ja intellektuaalne tegevus alati lahutamatud. Hämmastavale kõnele järgnes rekordiline spordisaavutus. Kekkonen oli Soomes saavutanud kõigepealt kuulsuse just spordi vallas: ta oli purustanud võistlustel rekordeid, olnud aastaid Soome Spordi Keskliidu (*Suomen Urheiluliitto* ehk SUL) esimees ja Soome Olümpiakomitee juhataja jne. Hiljem oli suusatamine Kekkoneni meelisala ja tema poliitilisi jüngreid hakati tabavalt nimetama sabassuusatajateks (*perässähihtäjä*) (Häikiö). Käärikul loobus Kekkoneni ametivend Mүүrisepp katsetki tegemata sabassuusataja staatusest ja jäi ENSV ajalehtede seletuste järgi hoopis õhtusöögi tarbeks kala püüdma — aga tulutult. Õhtu veedeti Käärikul “vabas vormis” koos kehakultuuriteaduskonna üliõpilastega (*Rahva Hääl*, 13. 03. 1964). Arvatavasti meeldis Kekkonenile võimalus Eesti “terve noorsooga” lähemalt tuttavaks saada.

6.3. Tulemusi ja järelkajasid

Külaskäigu viimasel õhtul Eesti Televisioonile antud intervjuus pidas Kekkonen soovitavaks laevühenduse taasavamist Eesti ja Soome vahel. “Ma olen kindel, et siis oleks tuhanded ja tuhanded soomlased valmis sõitma Eestisse külla,” arvas ta (*Kodumaa*, 18. 03. 1964, lk 5). Nõukogude Liidu seisukoht oli kardinaalselt vastupidine; ettepaneku vastu puigeldi muu hulgas ka põhjendusega, et liinil olevat vähe reisijaid ette näha (*Vaba Eesti Sõna*, 19. 03. 1964). Tol hetkel oli turistide arv väliste piirangute tõttu tõesti väike: 1963. aastal külastas ENSVd 300–400 soomlast. Kekkoneni ettepanek oli revolutsiooniline, see tähistas Nõukogude Eesti blokaadi murdumise algust. Esialgul jäi see ettepanek küll toppama Nõukogude Liidu organitesse.

President Kekkonen aga ei loobunud. Ta kordas oma ettepanekut 1964. aasta detsembris ja 1965. aasta veebruaris. Leonid Brežnev põhjendas venitamist ENSVs paiknevate riikliku tähtsusega militaarsaladustega, aga kõhklustest hoolimata lõpuks nõustus. Tagantjärele võib nentida, et selle otsusega lõi ta kindlasti ühe naela Nõukogude Liidu puusärki. Pärast 21-aastast (!) vaheaega, 7. juulil 1965. aastal, avati Eesti ja Soome vaheline laevühendus taas (Suomi 1994: 259). Kekkonen oli 1928. aastal kirjutanud oma följetonis diktaatorist, kelle saavutuste hulka kuulus “Soome silla” ehitamine. Nüüd teostas ta selle visiooni vägagi konkreetisel viisil. Aga isegi temal polnud jõudu muuta seda liiklussoont kahe-suunaliseks. . .

President Kekkoneni visiit Nõukogude Eestisse tekitas probleeme igal pool. ENSV juhtide jaoks oli Soome-Eesti keelesuguluse rõhutamine ja hõimutunnete õhutamise ideoloogiliselt kahtlane. Kuna visiiti võidi tõlgendada kui Eesti anneksiooni heakskiitmist, äratas see kahtlusi nii Soome parempoolsete hulgas kui ka Lääne-Saksamaal ja Rootsis. Kõige otsesemalt riivas külaskäik väliseestlasi. Neile oli Kekkonen Kremli suure malelaua väike ettur ning Eesti-visit oli Moskvast peale sunnitud. Välis-Eestis rõhutati seda, et Kekkonen saatis juba lennukist tervitustelegrammi Hruštšovile ja Brežnevile, mitte seda, et riigipea programmis olid näiteks kõik eesti rahvuskultuuri jaoks olulised teadusasutused (*Eesti Päevaleht*, 18. 03. 1964; Suomi 1994: 255;

Teataja, 4. 04. 1964; *Vaba Eesti Sõna*, 19. 03. 1964). Kremli jooksupoisi silt häiris Kekkoneni ja ta proovis selgitada oma motiive Soome sõjaeelsetele hõimutegelastele.

Nii kutsus Kekkonen 14. mail 1964. aastal oma residentsi Tamminiemi 33 vana estofiili, kellest enamik kuulus 1932. aastal AKSi jäänud Vilho Helaneni rühma (Helanen suri juba 1952. a). Kekkonen polnud suhelnud nende meestega üle kolmekümne aasta! President edastas umbusklikult häälestatud kuulajaskonnale omapoolseid uudiseid. Ta alustas julgustavalt: eestlased pole veel venestunud. ENSVd valitsev range kommunistlik režiim on siiski fakt, mis soodustavat noorema põlvkonna venestumist. Seetõttu püstitas Kekkonen elu ja surma küsimuse: kas eestlus võib säilida? Presidendi vastus oli lihtne: "Võib säilida... ja see võib säilida ainult Eestis." Väliseestlased, kes esindavad andekat ja koolitatud rahvagruppi, sulavad oma hea kohanemisvõime tõttu paari põlvkonna vältel oma asumaa ühiskonda, prognoosis Kekkonen. Siis esitas ta oma vastastele minevikust tulevikutöökava: "Kui meie soovime tegutseda nii, et tahame ehitada eestlusele head tulevikuväljavaadet, ei näe ma mingit muud võimalust kui ühenduse hoidmist Eestis elavate eestlastega. [...] Sellepärast on meie kohus ilma eelaryamusteta suurendada kontakte Eesti ja eestlastega kõikjal kus vähegi võimalik. [...] Kõik võimalused tuleb nüüd ära kasutada, et saaksime tugevdada eestlaste positsioone Eestis, eesti rahvustunnet ja eestlaste võimalusi osaleda oma maa juhtimisel ning kultuuri- ja majanduselusel" (Salokannel 1998: 109; Suomi 1994: 256–258).

Põhjendusele järgnes rabav ettepanek. Kekkoneni arvates pidid soomlased tegema selge valiku Eesti NSV eestlaste kasuks ja loobuma kontaktidest väliseestlastega, sest üheaegne koostöö mõlemaga polevat võimalik. Seda Kekkoneni arvamust oli kindlasti mõjutanud Soome endise peaministri J. V. Sukselaineniga seotud skandaal. AKSi minevikuga Sukselainen oli 1963. aasta sügisel ja 1964. aasta alguses viibinud *corp!* Rotalia üritustel (ta kandis seal Rotalia teklit!) nii Stockholmis kui ka New Yorgis. See oli välis-Eesti väljaannetele rõõmusõnum, mis aga ähvardas nurjata Kekkoneni hoolikalt ettevalmistatud Eesti-visiidi. *Pravda* avaldas 6. aprillil 1964 järjekordse artikli, milles laideti teravalt Sukselaineni avalikku suhtlemist väliseestlastega. Nõukogude

Liidu pahameele pälvinud Sukselainen kaotas samal suvel maa-
partei esimehe ameti (*Kansan Uutiset*, 23. 02. 1964; Suomi 1994:
212–221, 257–259).

President Kekkoneni Eesti-visiidi lahkumisõhtul oli võõrus-
taja Müürisepp ägedalt rünnanud väliseestlasi ja arvatavasti oli
Kekkonenile Nõukogude Liidu poolt selgeks tehtud, et ENSV
avaneb soomlastele ainult väliseesti suhetest loobumise hinnaga.
Võib olla, et väliseestlastest loobumine oli laevaliini taastamise
hind (Saarenheimo 1989: 10, 12; Salokannel 1998: 108). Kek-
koneni seisukohavõtt ühtis Kremli taotlustega, aga kahtlemata oli
presidendi otsuse taga olukorra iseseisev kaine hindamine. Kaa-
lukausi vajutasid alla pigem Eesti eestlased. Tagantjärele võib
konstateerida, et Kekkoneni analüüs Eesti eestlaste ja väliseest-
laste rahvusliku tuleviku kohta osutus adekvaatseks.

Praegu tundub seesugune must-valge valiku ette seadmine eba-
inimlikult järsk, aga Kekkonen oli harjunud oma karjääri vältel
langetama järskede otsuseid. Totalitaarriigiga ei aetud asju nii nagu
mõne pühapäevaklubiga. Soome rahvuslik edu, Soome iseseis-
vuse turvamine tuleviku Euroopas, oli 1943. aastal viinud Kekko-
neni uue välispoliitika teele. Tema arvates nõudis Eesti rahvuslik
tulevik 1964. aastal soomlastelt ümberorienteerumist väliseest-
lastelt Eesti eestlastele. Enamik vanu estofiile jäi eriarvamusele,
sest pidas täielikuks truudusetuseks katkestada suhted oma pika-
ajaliste sõpradega. Loobuda sõpradest kommunistide heaks —
see oli mõeldamatu samm. Osavamad tegelased, näiteks Kustaa
Vilkuna, säilitasid kulisside taga suhted väliseestlastega, aga ava-
likult arendasid suhteid ENSV eestlastega. Valus küsimus hak-
kas lahenema loomulikku teed: nooremad põlvkonnad suundusid
laevavahenduse avamise järel otse ENSVsse ja asusid suhtlema
kodueestlastega¹⁷ (Herlin 1993: 284; Salokannel 1998: 109–111,
164–167).

¹⁷Vanade hõimusõprade tunnetest on autorile rääkinud Uno Peltoniemi 1989. a. Peltoniemi oli 1930. aastatel Helsingi Akadeemilise Hõimuklubi esimees, AKSi sekretär ja Tartu stipendiaat. Ta arvas, et Kekkoneni soovitus ei mõjutanud tema käitumist. Ka Helsingi ülikooli kauaaegne Soome ajaloo professor Armas Luukko, kes oli 1930. aastatel viibinud stipendiaadina Tartus, ütles veel 1986. a, et Nõukogude Eesti ühiskonnakorraldus välistab omavahelise suhtlemise.

Peab nentima, et põhiliselt välis-Eestiga seotud probleemid jätsid sedavõrd inetuid plekke, et need heitsid varju kogu Kekkoneni Eesti-visiidi järeлмаinele. Lisaks pidurdasid ENSV tsen-suur ja ideoloogiline raudrüü ka Kekkoneni sõnumi jõudmist kodueestlaste teadvusesse. Kekkonen ise pidas oma Eesti-visiiti tähtsaks pöördepunktiks Soome-Eesti suhetes. Nii see tõesti oli: 1964. aastal ristusid Soome sõjaeelsete hõimusuhete luigelaul ja uue turismiajastu algus.

7. LÖPETUSEKS: VANA MEHE REAALSUS

Tänu president Kekkoneni pingutustele oli Soome-Eesti suhetes alanud uus, aktiivsema suhtlemise periood. Soome turistid hakkasid vallutama Tallinna, Soome ülikoolidesse saadi eesti keele külalislektorid ENSVst, käivitusid piiratud teadussuhted, televisiooni ilmusid Soome-Eesti mälumängud jne. Georg Otsast sai kuulsus Soomes ja Soome televisioonist arenes Lääne elu vaateaken põhjaeestlastele. Soodsale hüppele järgnes 1970. aastatel selge stagnatsioon nii Soome-Eesti suhetes kui terve Nõukogude Liidu siseelus (Sepp 1998: 148–150; Salokannel 1998: 110).

Leonid Brežnevi ja Kekkoneni omavaheline läbisaamine polnud just kõige parem ja Soome president pidi kõvasti pingutama. Nüüd pidi Kekkonen alustama tõrjelahingut saavutatud kaitseks. Nõukogude Liit tahtis ära unustada Soome erapooletusstaatus ja tegi järjest julgemaid lähenemiskatseid. 1978. aastal tegi Nõukogude Liidu kaitseminister Ustinov ettepaneku Nõukogude Liidu ja Soome ühismanöövrite korraldamiseks, aga selle plaani lükkas Kekkonen kohe tagasi (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 249, 252–254, 271).

Kekkoneni meeles kinnistus veendumus, et ainult tema suudab tulemuslikult lahendada Soome välispoliitika raskeid ülesandeid. Ta hakkas ennast presidendina asendamatuks pidama. Veel 1968. aasta valimistel oli esinenud tuntav Kekkoneni-vastane opositsioon, aga 1973. aastal jõustus juba kõikide tähtsamate parteide nõusolekul erakorraline seadus, mis pikendas Kekkoneni ametiaega veel neli aastat. Kui 1978. aastal uued valimised korraldati, oli Kekkonen kõikide tähtsamate parteide presidendikandidaat parempoolsetest kommunistideni (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 246,

259, 270). Selline üksmeel on demokraatia tingimustes vabade valimiste tulemusena vist maailmarekord. Kekkonen oli tõesti konsolideerinud soome rahva — iseenda ümber!

Võimust kinnipidamine eeldas tugevaid võtteid. 1970. aastatel hakati Kekkoneni juhtimisstiili iseloomustama kui piitsaparlamentarismi (*ruoskaparlamentarismi*) (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 258). Nii sai “demokraatia enesekaitsjana” alustanud riigimehe ring täis. Ka mitmed teisedki tema veendumused kaldusid lõppfaasis oma vastasvööndisse. Nooruse jäljetonis oli Kekkoneni “diktaator” lammutanud Uspenski vene kiriku, aga 1970. aastate “Kekkosslovakkias” ülistati lausa religioosse paatosega Soome ja Nõukogude Liidu usaldussuhteid (Vihavainen 1991: 208–247). Nooruses oli Kekkonen Rootsi-vihkaja, aga hiljem, kuldses keskeas, oli tal pikaajaline armusuhe soomerootsi naisega, kellele ta kirjutas armastuskirju — rootsi keeles (Tetri 1995: 422–427)!

Pole teada, et Kekkonen oleks loobunud oma Eesti-sõbralikust hoiakust. Aga arvatavasti välispoliitilised raskused ja halvenev tervis ei andnud talle mahti tegelda Eesti-suhete süvendamisega. Polnud ju Nõukogude Liit Soome-Eesti eelissuhete arendamiseks küps. Kekkoneni välispoliitiliseks triumfiks sai 1975. aastal Helsingis korraldatud Euroopa julgeoleku- ja koostööpoliitika koosolek (ETYK), millest võtsid osa kõikide Euroopa riikide (v.a Albaania) ja USA ning Kanada peaministrid. Selle koosoleku tulemus polnud Eesti jaoks just eriti kiiduväärt, sest seal kinnitati veel kord Teise maailmasõja tulemusena sündinud piirid (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 264–265, 281).

Kekkoneni tervis halvenes järsult 1981. aasta sügisel ja varsti pidi ta loobuma presidendiametist (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 282). Jukka Tarkka on tabavalt iseloomustanud Kekkoneni järgmiselt: “Ta suutis ühendada riigimehe mõistuse ja isamaa-armastuse monumentaalseks elutööks.” (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 293) Aga tagantjärele selgub, et suurel riigimehel on ka suur vari. Kekkoneni mainele ei ole tulnud kasuks tema visa kinnitumine presidendiameti külge. 1928. aastal oli noor Kekkonen visandanud oma jäljetonis valitseja tulevikku järgmiselt: “Ja kui olin ajanud kõik asjad hästi korda, inimeste suhtumine oli pooldav ja neil oli hea tahe, loobusin oma rahva imestuseks ja mureks diktaatoriametist

ja läksin oma talusse Lotinanpeltole, kus kasvasin tulpe kuni oma surmani” (Klinge, Harmo 1983: 149).

Jääb vaid tõdeda, et selle mida Juku teadis, oli Juhan ära unustanud.

Kirjandus

- Alapuro, Risto 1973. *Akateeminen Karjala-Seura. Ylioppilasliike ja kansa 1920- ja 1930-luvulla*. Helsinki: WSOY
- Alapuro, Risto 1988. Konkreettiset väitteet ja kansallisidealismi. — *Historiallinen Aikakauskirja* 3.
- Haataja, Lauri 1992. Jälleenrakentamisen aika & Kekkonen aika. — *Vuosisatamme Suomi*. Toim. Seppo Zetterberg. Porvoo: WSOY
- Haavio, Martti 1937. Suomi ja Viron herääminen. — *Suomalainen Suomi* 8.
- Herlin, Ilkka 1993. *Kivijalasta harjahirteen. Kustaa Vilkunin yhteiskunnallinen ajattelu ja toiminta*. Keuruu: Otava
- Häikiö, Martti. Urho Kekkonen (1900–1986). <http://www.minedu.fi>
- Itsenäinen Suomi. Seitsemän vuosikymmentä kansakunnan elämästä*. 1987. Tekstit Jukka Tarkka ja Allan Tiitta. Keuruu: OY Valitut Palat — Otava
- Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1818–1917. Helsingin yliopisto 1640–1990*. 1989. Toinen osa. Kirjoittaneet Matti Klinge sekä Rainer Knapas, Anto Leikola, John Ström. Keuruu: Otava
- Klinge, Matti 1978. *Ylioppilaskunnan historia. IV: 1918–1960. Itsenäisen Suomen ylioppilaat*. Vaasa
- Klinge, Matti 1983. *Vihan veljistä valtiososialismiin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvulta*. Toinen painos. Juva: WSOY
- Klinge, Matti, Mauno Harmo 1983. *Ylioppilaslehti*. Jyväskylä: Gaudeamus
- Kuusisto, Seppo 1978. *Kansallishenkeen uskoen. Hämmäläis-Osakunnan historia 1918–1970*. 2. Vaasa: Hämmäläis-Osakunta
- Lautamies [= Urho Kekkonen] 1928. Minä olin diktaattori. — *Ylioppilaslehti*, 17. 11.
- Liikanen, Ilkka 1995. Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. — *Historiallisia tutkimuksia* 191. Jyväskylä: Suomen Historiallinen Seura.
- Neljätuhatta veljestä, sataneljä elämäntarinaa. AKS:läinen elämäkerrasto*. 1991. Toim. Matti Kuusi ja Ville-Paavo Aitola. Porvoo: WSOY

- Ni in i va a ra, Eeva 1988. *Yhä paistaa sama aurinko. Nuoruuteni Eestissä ja Suomessa*. Keuruu: Otava
- N y g ä r d, Toivo 1987. Rajamaa. — *Suomen historian pikku jättiläinen*. Toim. Seppo Zetterberg. Porvoo: WSOY
- O l k k o n e n, Tuomo 1987. Modernisoitua suuriruhtinaskunta. — *Suomen historian pikku jättiläinen*. Toim. Seppo Zetterberg. Porvoo: WSOY
- P o h t o l a, Mikko 1958. *Etelä-Pohjalainen Osakunta 1928–1958*. Turku
- P u l m a, Panu 1987. Autonominen suuriruhtinaskunta. — *Suomen historian pikku jättiläinen*. Toim. Seppo Zetterberg. Porvoo: WSOY
- S a a r e n h e i m o, Eero 1989. Presidentti Kekkonen avaus Viroon 11.–14. 3. 1964. — *Kieliposti* 4.
- S a l o k a n n e l, Juhani 1998. Sielunsilta. Suomen ja Viron kirjallisia suhteita 1944–1988. — *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimintuksia*, 680. Jyväskylä: SKS
- S a l o k a n n e l, Juhani 1999. Kekkoise visiit Eestisse. — *Looming*, nr 2.
- S e p p, Helena 1992. Helsingin ja Tarton opiskelijasuhteista 1920- ja 1930-luvulla. Helsingin ja Tartu üliõpilaste suhetest 1920.–30. aastatel. — *Soome Sild — Viron veräjät. Kahdeksan näkökulmaa suomalais-virolaisiin suhteisiin. Kaheksa vaadet soome-eesti suhetesse*. Toim. Heikki Rausmaa. Helsinki: Tuglas-seura
- S e p p, Helena 1997a. Soome üliõpilased Tartu ülikoolis 1920. ja 1930. aastatel — 75 aastat Eesti ülikooli Tartus. — *Tartu Ülikooli Ajaloo Küsimusi XXIX*. Tartu
- S e p p, Helena 1997b. Suomen silta kohtalon siltana 1919–1940. — *Etelän tien kulkija — Vilho Helanen (1899–1952)*. Toim. Heikki Roiko-Jokela ja Heikki Seppänen. Jouko X. Jyväskylä: Atena
- S e p p, Helena 1998. “Ülikoolilinn, kus ei tohi ööbida”. Koobi aja ülikool soomlaste silmis. — *Tartu Ülikooli Ajaloo Küsimusi XXX*. Tartu
- S u o m i, Juhani 1986. *Urho Kekkonen 1936–1944. Myrrysmies*. Keuruu: Otava
- S u o m i, Juhani 1994. *Presidentti. Urho Kekkonen 1962–1968*. Keuruu: Otava
- Tartu Ülikooli ajalugu*. III. 1982. Koostanud Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Tallinn: Eesti Raamat
- T e t r i, Kaarlo 1995. *Viipurista maailmalle. Muistelmia elämästä ja työstä valtionjohdon tuntumassa*. Hämeenlinna: Karisto
- U i n o, Ari 1985. *Nuori Urho Kekkonen. Poliittisen ja yhteiskunnallisen kasvun vuodet (1900–1936)*. Jyväskylä: Kirjayhtymä

- Vihavainen, Timo 1991. *Kansakunta rähmällään. Suomettamisen lyhyt historia*. Keuruu: Otava
- Vilkuna, Kustaa 1956. Viisi päivää Neuvosto-Virossa. — *Uusi Kuvalehti* 14–15.
- Vuorijoki, Risto 1932. Pohjois-Pohjalainen Osakunta 1907–1931. — *Pohjois-Pohjalainen Osakunta 1907–1932*. Helsinki
- Ylönen, Irene 1997. Suomen sillan rakentajat. Suomen Viro-seurat vuosina 1881–1991. — *Virallista politiikkaa — epävirallista kanssakäymistä. Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991*. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä: Atena

Käsikirjad

President **U. K. Kekkoneni kõne** Tartu ülikoolis 12. 03. 1964. Soome- ja eestikeelsed versioonid. Suomen Ulkoministeriö ja UKK-arkisto.

August Palmi päevik, 1964. Ille Palmi valduses.

Tartu TÜ raamatukogu fotokogu (U. K. Kekkonen).

Suulised mälestused

Professor **Kaido Jaanson** 04. 12. 1998.

Professor **Armas Luukko** 21. 05. 1986.

Dotsent **Hillar Palamets** 04. 12. 1998.

Haridusnõunik **Uuno Peltoniemi** 07. 05. 1989.

Professor **Helmut Piirimäe** 04. 12. 1998.

HELENA SEPP (sünd. 1964 Soomes) lõpetas Turu ülikooli 1992. a Soome ajaloo magistri kraadiga, praegu Turu ülikooli doktorant. Väite-kiri käsitleb Soome-Eesti üliõpilassuhteid aastatel 1928–1940. Töötab Tartu ülikooli ajaloomuuseumis teadurina.

“VABA EESTI”

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

VABA EESTI

Nr. 1 (11) — Veebruar 1944

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Paljunda Vaba Eesti't ja levita oma kindlais eestimeelseis sõprus- ja tutvusringis.

Eesti mees!

On saabunud tund vabadusvõitluseks!

Kodumaad ähvardab surmaoht.

Sõjalises olukorras idas on toimunud põhipanev pööre. Saksa armee “plaanikindel” taandumine ja nn. elastne kaitse on kandunud rinde lõuna- ja kesklõikudest põhja. Eriti meie rindeosas on see kohati võtnud juba paanilise põgenemise iseloomu. Selle tulemusena seisavad punaste asiaatide jõugud meie kodumaa pinnal. Verest nõretav venelase räpane saabas rüvetab Eesti püha pinda. Meie kodumaad ähvardab surmaoht.

Saksa vägede taandumises ei peegeldu mitte nii võrd Saksa relvade nõrkus kui Saksa armee sisemine, moraalne laostumine ja suur sõjatüdimus, mis üha rohkem maad võtab. Samal ajal ei moodusta Vene punaarmee mingit imerelvastatud võitmatut jõudu. Enamlaste edus on mägingud teatavat osa asjaolu, et nad on ära kasutanud Saksa lühinägeliku ja vildaka poliitika tulemused vallutatud rahvaste seas. Just selle tagajärjel on Saksa tagalas tekkinud arvukad partisanisalgad, kes ikka rohkem Saksa väge desorganiseerivad.

Algus 9. numbris.

Saksa võimukandjad on seletanud, et nad tahavad Baltimaid, sealhulgas ka Eestit, iga hinna eest kaitsta. Meie ei saa seda seletust enam usaldada. Paaniline taganemine poolnäljas punaste eest niisuguses ulatuses nagu seda näeme idarindel, ei saa enam pakkuda mingit tagatist, et sakslased oma tahet ja kavatsusi ka teostada suudavad. Küll aga on kindla võitlusvaimuga ja selge sihiga väiksemadki jõud kujunenud olukorras suutelised sõjategevuse käigule kohalikus ulatuses otsustavat mõju avaldama.

Eesti teadlike ringkondade seisukoht Litzmanni ja Mäe mobilisatsioonikäskude suhtes on senini olnud eitav. Eestist saadud jõude on nad kasutanud Suur-Saksamaa natslike võimu- ja maadeahnitsemise sihtide saavutamiseks. Meie rahvuslikke eesmärke ei respektieritud vähimalgi määral. Vihjati ainult mingile ebamäärasele elamisvõimalusele "Uues Euroopas". Eks orjalgi ole mingisugune elamisvõimalus.

Selles osas ei ole meie seisukohtades muutust. Lohse-Litzmanni ja igasuguste langesveerlaste kamp on endiselt võimul ja tallab jalge alla eestlaste eluõigusi, kas otseselt või oma käsilaste kaudu. Nende poolt on tehtud ja tehakse kõik, et eesti rahvast tahtejõuetuks massiks muuta. Püsiva rinde tagalas võis see neil õnnestuda.

Praegu on olukord põhjalikult muutunud. Rinne on lagunemas. Ühes sellega nõrgeneb ka tagala valitsejate võim. Neil kaob reaalne võimalus oma kavade teostamiseks, eriti veel siis, kui on loodud teadlikult oma rahvuslikke sihte taotlev jõud.

Praegusel hetkel taanduvad need ohud tagaplaanile. Meie maad ja rahvast ähvardab ajaloo suurim oht — verise ja halastamatu vene enamluse näol. Siia pääsemisel ähvardab see kogu meie rahva — viimse eesti mehe ja naise.

Selle surmaohu tagasitõrjumiseks peab iga eesti mees tulema lippude alla — meie kodumaa piiride kaitseks.

Mitte Mäe sunnil, vaid eesti mehe südamehääle kutsel.

Eesti rahvas on Mäe ja teiste reetjate kohta oma sõna ütelnud. See hinnang jääb püsima. Kuid praeguses olukorras, kus kaalul on meie rahva elu või surma küsimus, ei pea meie praktilises tegutsemises nendest kõrvalise tähtsusega teguritest ennast valeradadele juhtida lasta. Me peame olukorda kaaluma külma mõistusega ja kõiki võimalusi oma rahva huvides ära kasutama.

Eesti rahvas peab koonduma relvastatud jõuks, millel on ainult üks eesmärk: võitlus oma kodumaa eest. Selleks pole teist võimalust kui sõjaväeteenistusse astumine käimasoleva mobilisatsiooni raames.

Igal eesti mehel tuleb oma rahvuslik kutsumus paratamatult täita kaitse-teenistuskomisjoni ette ilmumise teel, kuid see toimub mitte Mäe sunnimisel, vaid eestlase südamehääle kutsel, omal vabal tahtel.

Meie võitleme ainult Eesti eest.

On astunud vajalikke samme ja ollakse pidevalt valvel, et Eesti väeüksused sakslaste omavoli alla ei sattuks ja rakendamist leiaks ainult Eestisse tungivate punavägede ning siin peadtõstvate enamlaste vastu.

Meil on põhjust kindlasti loota, et Eestile on tulemas abi niisugusel kujul ja niisugusel määral, et me ka siis suudame enamlased tagasi lüüa ja oma piiridest eemal hoida, kui Saksamaa peaks võitlejate ridadest välja langema.

Eesti rahvas ei taha osa võtta suurriikide omavahelistest tülidest ja maa-deahnitsemiseks alustatud sõdadest, kuid oma maa piire kaitseme meie meeleheitliku otsustavusega.

Meile annab enesekindlust teadmine, et enamlusvastane rinne tulevikus ei nõrgene, vaid tugevneb veelgi niisuguste jõudude arvel, kes praegu teises leeris. Kuid igas olukorras meie võitleme ainult Eesti eest.

Kõik eesti mehed võitlejate ridadesse.

Sõjategevuse kandumisega Eesti territooriumile on iga eesti mehe kohus asuda sõjateekonnale. Ei ole ühtki põhjendust sellest kõrvale hoidmiseks.

Nüüd ei hangita endale enam mingisuguse nokitsemistöö ettekäändel või sõprade kaasabil asendamatu kirjasid ja sõjaväest vabastamise tunnistusi. Põllule, tehasesse, kontorisse jäävad ainult need üksikud, kes pole võimelised relva kandma või kelle tööga oluliselt abistatakse meie uuesti loodavat rahvaväge. Eesti mees on asendamatu ainult kodumaa võitlejate ridades mitte kuski mujal!

Eesti ema, eesti naine saadab uhkusega oma poja ja oma mehe neid ülesandeid täitma, mis on eesti mehe esimene kohus — võitlema saatuslikul tunnil relvaga oma rahva eest! Hilinemine tähendab siin hävimist.

Kuidas toimida.

1. Kõik võitlusvõimelised mehed vanusele vaatamata, astuvad viivitamatult sõjaväkke. Koju jäävad ainult naised, lapsed ja raugad ning minimaalselt hädavajalik arv tööjõude.
2. Asutustes, tehastes jm. tublidel eesti meestel hoolitseda, et kõik selle korraldusega kaasa läheksid. Vastutõtjad seada häbiposti kui viletsad oma naha hoidjad. Jälgida enamlikult häälestatud isikute tegevust ja neid armutult paljastada.

"Vaba Eesti"

3. Asutuste, käitiste juhtidel kaaluda täie vastutustundega, kas nende ettevõtte edasitegutsemine on praeguses olukorras hädavajalik. Mittevajalik töäjõud sõjaväkke astumiseks vabaks anda, olles ise selles eeskujuks.

4. Naised annavad end õdedena, põetajatena jne. eesti väelüksuste käsutusse.

VABA EESTI VÕITLUSRINNE.

*

VABA EESTI

Nr 2 (12) Veebruar 1944

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Paljunda VABA EESTI't ja levita oma kindlais eestimeelseis sõprus- ja tutvusringes.

24. veebruar

On Eesti Vabariigi 26. aastapäev. Kui 24. veebruaril 1918 välja kuulutati Eesti Vabariik, oli sõjaline ja poliitiline olustik mitmeti sarnanev praegusega. Eesti rahvas oli siis samuti Vene ja Saksa alasi ja vasara vahel. Pealetulev Saksa okupatsioon näis ajutiselt takistavat vene bolševismi levimist. Meil loodeti asjatult, et Saksa poolt mõistetakse meie rahvuslikke püüdeid. Peagi seletas eesti rahva silm Saksa okupatsioonivõimu kohal mene-tekkel kirja ja valmistus otsustavaks võitluseks. Läänes löödud Saksa armee lahkumise järele algas meie kuulsusrikas Vabadussõda, alul bolševistliku Vene ja siis — seljatagant pealetulnud Saksa landesveeri vastu.

Nüüdne olukord.

Ka seekord tõi Saksa maadevallutamise sõda 1941. aastal endaga algul kaasa vihatud Vene bolševike okupatsiooni lõpu meie maal. Ning nüüd näeme samuti nagu tookordki, et Saksa okupatsiooni tund on tulnud. Alfred Rosenbergi ja tema balti landesveerlastest kaaslaste jõhker ja rumal poliitika idas on kihutanud kõik rahvad tema vastu ja tõuganud Saksamaa idarindel hukutuse äärde.

Terve mõistuseta "mõttetark" ja meie vihasem vaenlane sakslaste leeris A. Rosenberg — kõigi oma idaala komissaridega püsib aga endiselt võimul. See on üheks selgeks lisatunnuseks natsliku poliitika lootusetust mandumisest nürimeelsusse. See poliitika on aidanud halvata ka Saksa sõjalist ja moraalset jõudu.

Püütakse veel iga hinnaga saavutada siin-seal taktikalist edu kas aja võitmiseks või mõne vastase (Ameerika) sõjast eemale peletamiseks.

Kui Saksa jõud on lõppemas, siis asub maailma vabadusvõitlus paratamatult uude järku — kõige halvema, nimelt vene bolševistliku türannia vastu, kultuurrahvaste eluõiguse ja vabaduse eest. Siis alles algab tõeline võitlus Euroopa kultuuri eest.

Meie leiame endid sel ajal jälle nendesamade vabadussõjaaegsete vaenlaste vastas. Jälle on vene bolševik ja balti landesveerlane meie elu, vabadust, maad ja varandust haaramas. Ainult et nüüd on alanud meie võitlus enamlastega juba enne Saksa armee lahkumist ja koostöös sellega. Teiseks on nüüd landesveer oma sõpradega osanud end armee tagalas Lohse—Litzmanni juhtimisel sügavalt sisse süüa ja püüab nüüd kõigest väest meie rahvuslike jõudude koondamist ja oma kodumaa eest võitluse viimist takistada. Võnnu all löödutena ja Riia alla inglaste poolt eesti viha eest päästetuna siirdusid landesveeri ja vabakorpusse mehed Hitleri jõukude ridadesse. Oma ustavuse eest said nad temalt saagiks okupeeritud Baltimaad, mis lubati liita Saksamaa külge. Seejärest ei lase nad ka kunagi Hitleri juures läbi viia balti rahvastele ei iseseisvuse ega ka autonoomia lubamist, sest see oleks neilt nende saagi äravõtmine. Nad on siin juba sõja ajal asunud eesti rahva päranduse kallale, jagavad enamlaste seaduste põhjal maid ja tehaseid ning sepitsevad Riias ja Tallinnas kõigi balti rahvaste orjastamist ja Baltimaade koloniseerimise kavasad. Nende teod ongi viinud balti rahvad sakslastega vastollu. Kramplikult hammastega oma saagi küljes, on nad valmis meie suhtes igale alatusle, et oma sihtidest mitte midagi loovutada. Alles läinud aastal kuulutas Lohse landesveeri ülistades, et nad on nüüd siia tulnud 700 aastaseid traditsioone jätkama! Neile oleme ainult tööorjad ja palgasõdurid.

Meie jõud.

Missugused on meie jõud ja kaotused raskete okupatsiooni aastate järele ja uue Vabadussõja ajal? Ei tasu sõnu raisata selle tohutu kahju kirjeldamiseks, mis enamlased tegid eesti rahva varanduste röövimisega ja kümnete tuhandete küüditamisega trellitatud loomavagunites ja laevadel; mis nad tegid meie kallima vara — Eesti Vabariigi ja Eesti vabaduse vägistamisega. Saksa okupatsioonivõim ei mõtelnudki seda kõike heaks teha, ehkki see oleks tema kui kaassüüdlase kohus ja kaugenägeliku poliitika tark samm. Enamlaste vägivaldsed korraldused tunnistati seaduslikeks ja asuti neid omakasupüüdlikult ärakasutama, jätkates maa laastamist ja eesti rahva kurnamist oma huvides. Seda kõike me ei saa unustada. Tuletagem tänapäev parem meelde seda lammutamistööd eesti rahva hinge kallal, mida mõlemad okupandid on teinud ühede-samade võtetega ja osalt isegi ühede-samade tööriistade-

ga. Terrori ja propagandaga on eesti rahva selgroogu vahetpidamata materdatud, püüdes hävitada tema iseteadvust, enesekindlust, ühtekuuluvusetunnet, sõnaga kõike seda, mis teeb inimese ja rahva seesmiselt tugevaks ja kindlaks.

Korrutati mõlemalt poolt lõpmatuseeni, sissetungija olevat eesti rahva päästja ja parim sõber, et Eesti omariiklus on olnud tema suurim viga ja õnnetus, et ainult suurel on siin maailmas elamise õigus jne.

Nagu igal rahval leidus paraku meilgi küllalt neid näruseid mehikesi, kelle "suuri võimeid" kunstide, teaduste, majanduse ja poliitika alal pole omariikluse ajal küllalt hinnatud, või kelle hale süda pööritas naabri parema käekäigu pärast. Neist värbaski vaenlane endale toapoisse, kutsareid, opmaneid ja palgalisi eesti rahva murdmiseks. Kõik need Varesed, Mäed, Jürnad, Ruusid, Meretid, Vaabelid, Libed, Oinad jne. sulasid võõra variseerliku kiituse ja näruste seeklite ees ja olid rõõmsad nukuosa etendamisel, kus niiti tõmbasid Ždanovid ja Litzmannid.

Need viletsad hinged nõustusid kohe kõigi eesti rahva varanduste ja õiguste ülevõtmisega võõraste poolt. Nad on omal tahtel ja käsu kohaselt kõik teinud, et eesti rahvast pimestada ja tema kainet mõistust segi ajada, teda selgrootuks tallata. Ühed aitasid eesti töölise ja kehviku silmis usutavaks teha venelaste tembutamist, nagu hoolitseks bolševik nende eest. Tuletame meele kometit, kui bolševik jagas eesti talumehe maid, või kui ta eesti rahva poolt sõja puhuks varutud suured kaupade laod omaks kuulutas. Sealnt laskis ta algul odava hinnaga osta mõnda ka eesti töölisel, kes tookord sai vene töölisega võrdset palka, kaupa ostis aga eslotsa vabalt ja mitu korda odavamana hinnaga kui see Venes üldiselt oli määratud.

See meelitamine meie oma varade arvel pidi olema läätsaleemeks eesti rahva õiguste müümisel venelasele. Selle eest pidi eesti tööline jäävalt kaotama oma inimõigused, liikumise, organiseerimise ja sõnavabaduse ning muutuma vene kompartei sõnatuks pärisorjaks ja tõeliseks nälgivaks vene proletaarlaseks. Ainult pealetulnud sõja tõttu jäi lõplik tasalülitamine teostamata.

Hoolimatus ja jõhkrus, mida nüüd Litzmann—Mäe Uue Euroopa kord on näidanud, on hakanud meie inimestes mõnda bolševike toorustest unustuste hõlma matma. Eesti töölise ja põllumehe hoolimata koormine, vahetpidamata valetamine ja petmine, saamatute kuid upsakate Saksa tagalaametnike pöörane saherdamine ja nende poolt Eesti pinnale toodud ennenägematu ja meile seni võõras korruptsioon on kõik kokku mõjunud juba sama masendavalt, nagu enamlaste teod. See tõrjubki viimased unustusse.

Mõlema võimutseja tegusid on püüdnud katta ja tähelepanu mujale suunata nende poolt juhitud eestikeelne ajakirjandus. Siis oli neil eestikeel-

ne bolševistlik “Rahva Hää!” jt., nüüd eestikeelne saksa-landesveerlik “Eesti Sõna” jt. Oma südametunnistust müüsid nende lehtede veergudel enamasti ühed ja needsamad armetud sulerüütliid — Oinad, Wolked, Gorid, Viidangud jt., — tookord Ždanovile ja Lauristinile, nüüd Litzmannile ja Mäele. Nad rüvetavad ühtlasi eesti rahva vaimseid väärtusi, neid enda ja oma isandate mustade tegude katteks kasutades, nagu Mäe on välja toonud Litzmanni käsul eesti trikoloori ja eesti hüdni.

Ei saa salata, et nende meeste juudatööl on olnud mõlema okupatsiooni ajal omajagu edu. Eesti rahva kehalt on tahatud laaste vasakule ja paremale. Nõrgausulisi, kadedaid ja saagihimulisi, reetlikke ja müüda-vaid hingi on kaunike hulk üle läinud mõlemile poole. Enamuses neist või nende lastest oleks saanud kestvas omariikluse õhkkonnas kindlasti korralikud eestlased. See on kaotus. Rääkimata kümnetest tuhandetest küüditatuist ja võõraste imperialistlike sihtide eest mõlemal pool idarinnat surma aetud parematest eesti poegadest ja tütardest.

See on olnud meie saatus. Kuid kahtlust ei ole: eesti rahva tuum on alles ja on terve. Ta on kindel usus endasse ja Eesti paremasse tulevikku, tema annab julguse tagasi ka kõhklejaile. Nimelt nendele, kellele Mäe—Oina lakkamatult [h]eietatud jutud ainult kahest võimalusest (natsism või bolševism) on Saksa lagunemist nähes ajanud ihukarvad püsti — selle teise võimaluse ees.

Eesti rahva terve tuum on tema see juhtkond, kes nüüd keeldub landesveeri meeste poliitikavankriette rakendumast ja jääb oma hoiakus truuks vaba Eesti mõttele! Eesti rahva terve tuum on see, kes julge omakaitse ja politsei mehena hoiab kindlalt käes oma relva eesti rahva kaitseks tagalas. Eesti rahva terve tuum on see saksa mundris vapper eesti mees, kes viimaks on pääsenud siia oma kodumaad kaitsma ja sellest peale muutunud Suur-Saksa palgasoldatist Eesti Vabadussõja maleva sõduriks! Terve tuum on see põllumees, tööline ja ametnik, mees ja naine, kes hoolega hoiavad ega lase kellelgi kahjustada ega ära viia neid eesti rahva varandusi, mis meil on veel järel ja milledega alustame peatselt vaba Eesti uut ülesehitamist! Terve tuum on need alati valmis eesti noored, kes pole end lasknud võõrastest ärameelitada, kes põlevad puhtast armastusest Eesti au vastu, et kaasa lüüa töös ja võitluses, kui tuleb aeg. Kõiki neid terveid osi liidab rahvuslikuks tervikuks usk Eestisse ja otsustav tahe praegusel otsustaval hetkel ohverdada kõik Eesti päästmiseks. Tahame võideldes päästa Eesti oma kodu, oma riigi, oma vabaduse, oma kultuuri, — ainult selles on meie elumõte, mitte aga võõras orjuses ega ka mitte elutsemises armetu pagulasena võõrsil. Võideldes ja isegi langedes oma rahvaga ja rahva eest on ka isiklikult rohkem võidetud, kui võõrsil põlatud sandina näljast ja külmast kõngedes.

Kuid meie ei võitle ju mitte seda meeletikkude võitlust, kus ainukeks väljavaateks on vaenuväljal langeda. Meie uus Vabadussõda peab

kujunema sama võidukaks kui esimenegi. Kogu maailma sõjaline ja poliitiline olustik on õnneks kujunemas meile ja kõigile vabadustihaldavatele rahvastele soodsaks. Türrannide jõud sulavad iga päevaga enam kokku ja maalitud maski tagant paistab kõigile rahvastele ikka selgemiini toore metsalise lõust. Juba saavadki laiemad hulgad lääne maailmas aru, mis on kultuurrahvaid ähvardamas, mitte enam ainult natsid, vaid nüüd nimelt vene bolševism.

Neis oludes on valmimas suured pöördelised sündmused, mille sisuks on otsustav võitlus kogu lääne kultuurmaailma päästmiseks asiaatliku bolševismi käest. Need sündmused võivad meid üllatada isegi varem kui teame neid oodata. Tunnusmärgid selleks on ilmsed.

Pole ka meil enam aega ootamiseks ja vaatamiseks. Meie võitlus on alanud ja peab kestma kuni võiduni. Peame vastu pidama kuni saabuvad tulevased suured sündmused, peame hoidma oma kodumaad, elu ja vara relvaga käes, et neid suurte lagunemises mitte kaotada.

Oma jõud ja võõras abi uues Vabadussõjas.

Meie mehed on oma esimesed lahingud kodumaa pinnal Narva all ja Peipsi ääres juba löönud. Kuigi nende tegudest ametlikult vaigitakse, teame siiski kui otsustav on olnud seal eesti meeste julge töö ja tegutsemine. Tublit tööd teeb igal pool ka omakaitse, kuigi temale ei taheta küllalt relvi kätte usaldada.

Suureks kahjuks on pidanud tuhanded eesti mehed varem kaugel võõrsil võideldes langema, tihti teiste taganemist katma. Kahjuks on paljud veel nüüdki kaugel sedasama ülesannet täitmas, ega pole pääsenud veel oma kodu kaitsma. Kahjuks on neist kümnetest tuhandetest meestest, kes nüüd oma töö juurest on ära kutsutud, ikka veel suur osa väljaõppesse rakendamata, samal ajal kui vaenlane kinnitab kanda kodumaa piirimaadel.

Meie järeldame kõigest sellest ainult üht: balti landesveerlik juhtimine ei usalda eesti mehi. Ta tahab maksu mis maksab nende koondamist, relvastamist ja väljaõpet kodumaal takistada. Tema must käsi on siin mängus, tema salakaval sosisistamine püüab teha umbusklikuks meie suhtes Saksa armee juhtkonda.

On tõesti rumal ja pentsik mõelda, nagu vajaks eesti mees relvi Saksa armee vastu, kes võitleb idarindel meie surmavaenlasega — enamlusega, kas selleks on tuhanded eesti mehed oma elu jätnud sama Saksa armee ridades või tule all venelaste poolelt siia üle tulles. Kui meie mehed on ilmutanud kibedust sakslaste vastu, siis seda neile tihti osaks saanud ülekohtu ja kõigi kohtlemise ning kodus — tagalas aetava vildaka poliitika pärast.

Meie vajame relvi võitluseks meie maale tungiva vene bolševiku vastu, pealegi kui peame valmis olema ka selleks, et sakslane siit tagasi tõmbub või isegi meie kulul Staliniga võib rahu sõlmida.

Senikaua, kui sakslane sõdib vene bolševikuga on meil võitluses ühine vaenlane. Sellest ajast aga, kui sakslane loobub oma maadevallutamise sõjast ja asub oma maa kaitsele sissetungiva enamluse vastu, oleks ka meie sõja võidusihid ühtsed: mõlemad kaitsevad siis oma vara puutumatumust ja vabadust, nagu seda teeb praegu Soome. See aeg tuleks siis, kui ka Saksa tunnustaks meie iseseisvust ja loobuks mõttest meie maad kui sõjasaaki oma külge liita.

Meie südamlikum liitlane meie uues Vabussõjas on Soome. Nüüdsest peale, kus rinne on jõudnud Narvani, on ta ka reaalselt huvitatud meie maa kaitsest eesti oma vägedega. Ta nägi, mis sündis Saksa armeega Leningradi all ja peab teadma, et oma piiri kaitsva hästirelvastatud Eesti malevaga seda ei juhtu. Sellega on Soome sillale tekkinud tugevad reaalsed vastastikuste eluhuvide kandetalad. Soomes on saanud hea väljaõppe ja hea relvastuse ka tuhanded tublid eesti mehed, keda Mäe ja Freibach-Vabaoja nagu omal ajal enamlasedki oma agentidega ja verekoortega on taga ajanud ja lasknud oma müüdavail sulerüütteil mustata. Sajad julged Soome armeesse siirduda tahtjad on praegu vangla müüride taga.

Soome mundris eesti mehed tulevad siis, kui neid on siin kõige kibedamalt vaja. Nad ei tule üksi ega tule nad paljakäsi. Nad tulevad kogenud võitlejatena ja tuliste isamaalastena.

Enne meie võitluse lõppu loodame aga näha veel neidki suuri liitlasi, kelle võimuses on ohjeldada hullunud vene bolševike täitumatuid ihasid kõigi Euroopa rahvaste suhtes. Need lootused meid ei peta, sest meie saatus on ühine Euroopa saatusega.

Ei ole seepärast meie võitlus mitte kääbuse lootusetu heitlus hiiglasega, vaid üks osa õiguse ja vabaduse üldisest võitlusest asiaatliku vägivalda ja ebainimliku orjuse vastu. See võitlus võidetakse ja metsaline taltsutatakse.

Kuhu me püüame.

Oleme alustanud võitlust Eesti Vabariigi ja eesti rahva vabaduse eest. Seepärast — kõik mehed püsside alla! Oleme hüüdnud suures ohus ehk karmimaltki kui seda on meilt oodatud. Kui lühinägelik landesveeri poliitika ei ole tahtnud siin õigel ajal vajalikke poliitilisi samme astuda, siis ei jää tema ahne ja nürida aru või kurja tahte pärast meie piirid ometi kaitseta. Kuid need arved tulevad õiendamisele. Kes mõistuse argumente ei suuda mõista, see kohkub kord jõu ees, nagu ta kohkus pärast Võnnu sauna. Nii meie kui ka saksa ja soome rahva huvides on, et

me viibimata relvad saame, kõik vajalikud relvad. Samuti, et me asume kõigi oma jõududega nimelt ainult siin kodus oma piire kaitsma. Ühistes huvides, enamlusvastase võitluse huvides, on ka see, et mitte meie ise ei pea hakkama uuesti balti langesveeri ja vabakorpuse meestega siin arveid õiendama, vaid et saksa rahvas ise nad siit aegsasti kõrvaldab. Siis ehk kaovad kõik arusaamatused meie vahel.

Uue vabadusvõitlusega tahab eesti rahvas omale uuesti kätte võita olemissõiguse ja peremehe õigused oma põlisel kodumaal, et ise oma elu ja tööd korraldada oma parema arusaamise järele. Oleme nüüd kogenud, kui omakasupüüdlilikud, salakavalad ja rumalad on kõik võõraste õpetused ja teod siin. Meie neid õpetusi ega abi ei vaja, meie neid ei taha, meie ei luba enam kellelgi nendega meid eksitama tulla.

Meie ise ehitame oma Eestit. Kuigi oli omal ajal meilgi vääratusi, kuigi esines vahel kurja tahte avaldusi, ometi mis on need kõik võõrreldes viimaste okupatsioonide aastatel nähtuga! Meie oma töö edu Eesti Vabariigis leidis kõikjal tunnustamist. Nüüd oleme varustatud suurte kogemustega ja oleme muutunud kannatustega kannatlikumaks. Nüüd suudame kindlasti oma võõrastest purustatud kallist Eestit üles ehitada veel suurema andumusega ja oskusega, et kõik eesti rahva kihid tunneksid siin oma põlises kodus oma armsa ema lastena. Oleme näinud, milleni viivad üksikute võimuiha, üksikute kildkondade hoolimatu endaupitamine, milleni võõraste jõudude appikutsumine. Meie oleme mujal saanud näha ka õnnelikumaid väikerahvaid, kus pikemaajalise ausa püüdmisega on jõutud lähemale tõelisele rahvavalitsusele ja sotsiaalsele õiglusele. Ka sealt me tahame õppida. Kõigil peab olema vabas Eestis avatud tee oma võimete arendamiseks ja kasutamiseks enda ja üldsuse huvides. Kõigil peab olema kinni kõver tee teiste arvel ja pettuse kaubaga rikastumiseks ja teiste viletsusse tõukamiseks.

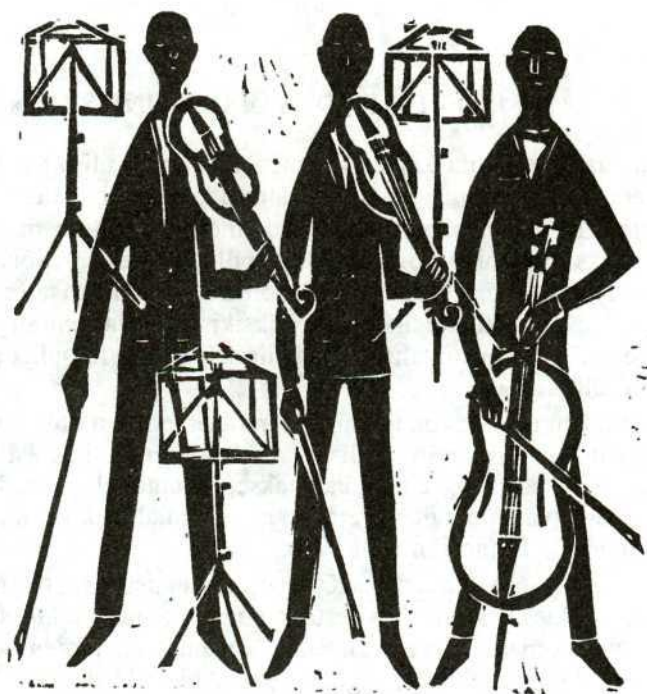
Kõigil noortel peab olema avatud tee valgusele ja paremasse ellu, kindlamasse tulevikku, õiglamasse ühiskonda.

Kõige selle eest võitleme nüüd ja lõpuni, teadmises, et see on ka Euroopa kultuurrahvaste ühine võitlus toore barbaarsuse vastu, et ses võitluses meie ei seisa mitte ükski.

Saatus andku meile jõudu, aidaku, et usus meie asja õigusesse karastuks teraseks meie vankumata tahe võitluseks eesti rahva vabaduse eest.

VABA EESTI VÕITLUSRINNE

(Järgneb)

RENATE STRASSER. Kolm muusikut

TOTEMISMIST

Mihkel Niglas

1. TOTEMISMI SELETUSED JA ÜLDDEFINITSIOONID

Et austraallaste kohta käivas kirjanduses kohtab ülisageli sõnu "tootem" ja "totemism", siis tulebki alustada sellest mõistest. Mis on totemism? Harilikes teatmikes defineeritakse seda mingiks suguluseks tootemiga või siis sellest põlvnemiseks. "Sõna *totem* [---] tähistab kõige sagedamini looma, harvemalt ka taime või eset [---], millega klanni liikmed või üksikisik usuvad end suguluses olevat." Totemism tähendab niisiis sellist sugulussuhet (Gusinde 1938: 216).

Tennmanni arvates on totemism "mingist loomast põlvnemise usund, mis ei esine mitte üldiselt, vaid erikujuna, kus esiisaks peetud looma austatakse ning kaitstakse, erijuhtudel aga andekspalumisega paratamatult ohverdatakse, sooritades möödapäasematu mõrva" (Tennmann 1935: 26).

Umbes nii sõnastab seda ka Kulmar: "Totemism [on] traditsionaalkultuurides uskumus inimeste ja sugukondade sugulussuhetest teatud loomade, harvem taimede või esemetega (tootemitega). Eristatakse isiku-, rühma-, sugupoolet-t. Abielud t-likes kultuurides olid eksogaamsed. Tootemloomade tapmine ja söömine oli tabu, välja arvatud tootemiriituse puhul" (Kulmar 1994: 60).

Pikemates definitsioonides võetakse vaatluse alla rohkem kriteeriume kui sugulus tootemiga, toidutabud ja klannide eksogamia. Sidney Hartlandi järgi on totemistlikul ühiskonnal järgmised tunnused:

1) see koosneb klannidest või rühmadest, mis on omavahel suguluses tõeliselt või fiktiivselt, sugulussidemed ulatuvad sageli väljapoole hõimu piire;

2) klanni eristab teistest mõne looma, taime või harvemini mingi loodusobjekti või -nähtuse nimi, viimasteks võivad olla päike, vihm jne;

3) liiki või loodusobjekti, mis annab klannile nime, peetakse klanni ja iga selle liikmega seotuks mingil müstilisel viisil, sageli genealoogiliselt;

4) selline liik või loodusobjekt on religioosse või kvaasireligioosse tunde põhjustajaks, selle liigi olendid on tabud, neid ei tohi tappa, vigastada ega süüa;

5) klanniliikmed peavad üksteist kaitsma häda korral, nad ei tohi omavahel klannisisiselt abielluda (Hartland 1980: 394).

Piddington defineerib totemismi järgmiselt:

1) inimeste rühma kutsutakse tootemi nimega;

2) tootemsidemel (*association*) on harilikult legendaarne päritolu, võib olla üks või mitu müüti, mis seovad inimesi tootemliikidega. Väga tavaline on, et usutakse põlvnemist tootemesivanemast, kes on pooliti inimene, pooliti loom, lind, kala jne;

3) sageli on tootemiga seotud mingi religioosne rituaal, mis taasesitab mütoloogilisi sündmusi tootemsuhete päritolu kohta;

4) harilikult on tootemgrupi liikmetel keelatud oma tootemit süüa või tappa;

5) et tootemgruppideks on enamasti klannid või fraatriad (*moieties*), siis on totemism tavaliselt seotud eksogaamiaga;

6) ka on tavaline, et tootemliike kujutatakse nikerduste või sümboolsete muustritega, mis moodustavad embleemi, millega tootemgrupp tunneb end ühenduses olevat (tootemsambad jne) (Piddington 1950: 200–201).

Nendes definitsioonides kattuvad mitmed punktid, Hartland rõhutab enam totemismi sotsiaalset aspekti. Selliseid definitsioonide on kümneid ja kõik nad on niivõrd üldsõnalised, et neid võib rakendada erinevate nähtuste puhulgi kõikjal. Josef Haekeli väitel tulebki totemismi defineerida võimalikult avaralt, ent küllalt konkreetselt (*sic!*), et hinnata selle vormirohkust (Haekel 1991: 540).

Nende definitsioonide varal pole võimalik saada aimu, mida mõtleb nn primitiivne inimene loomadest või nende kujul ilmutavatest jumalustest.

Tõepoolest, Piddington ongi nõutu ja möönab, et terminit "totemism" on tarvitatud loendamatu hulga suhete kohta, mis eksisteerivad inimeste ja liikide või loodusfenomenide vahel. Seepärast pole võimalik totemismi täpselt määratleda, ehkki seda on püütud teha. Määratlused on kas liiga spetsiifilised, välistades paljud süsteemid, mida siiski nimetatakse "totemistlikeks", või liiga üldised, hõlmates ka nähtusi, mida ei võiks nõnda tähistada (Piddington 1950: 203–204).

Nõutu on ka siinkirjutaja. Ehkki ülaltoodud definitsioonid on üldsõnalised, võiks nendega piirduda ja sellelt pinnalt rahulikult edasi minna, kui siin poleks üht viga, millele püüan järgnevalt osutada.

2. SÕNA "TOOTEM" PÄRITOLU

Et sõna "tootem" pärineb ühest Põhja-Ameerika indiaani keelest, siis tuleb vaadelda, mida see tähendab ja millised kujutelmad sellega külgnevad. Segadus on algusest peale selle terminiga suur. Sõna tuleb odžibve (Chippewa, Ojibwa) keelest — *ototeman*, mis tähendab: 'ta vend-õde sugulane' (*his brother-sister kin*). Sõnatüvi *-ote-* tähendab veresugulust vendade ja õdede vahel, kes on sündinud ühest emast ja kes ei tohi omavahel abielluda (nende hulka on arvatud küll ka adopteeritud õed ja vennad). Tüvi pole kunagi iseseisvana tarvitusel, tüvele tuleb lisada afiks, prefiks *o-* tähendab 'tema (oma)', *-t-* on epenteetiline konsonant, *-m-* on possessiivsufiks "oma", sufiks *-an* on objektiivne kolmanda isiku lõpp (Hewitt 1910: 787). Odžibve sõna *ototeman* pole kunagi olnud kasutusel inimese ja müütiliste või jumalike olendite suhete tähistamiseks, vaid väljendab inimeste sugulussuhteid (*ibid.*: 789; Hartland 1980: 393–394).

Eksitus sai alguse J. Longi raamatust *Voyages and Travels of an Indian Interpreter and Trader* (London, 1791). Tema järgi tähendab *totam* heatahtlikku vaimu (*favourite spirit*), kes kaitseb

inimest.¹ Täpsemalt tähendab see tema kirjelduse põhjal inimese isiklikku kaitsevaimu või patrooni. Hiljem hakati olustikulises ja antropoloogilises kirjanduses selle sõnaga ("tootem") tähistama ka klanni või hõimu kaitsevaimu, isiku- ja peremärki (piiskop Baraga) ning fetišit (Hewitt 1910: 788jj).

Indiaanlastel endil on eraldi sõnad inimese ja klanni kaitsevaimu ning fetiši tähistamiseks; näiteks odžibve (Chippewa) keeles, kust pärineb meie kaunikõlaline sõna "tootem", on inimese kaitsevaim *nigouimes*, mis tähendab umbes 'minu lootus' (*ibid.*: 789). Inimese kaitsevaim pole päritav ega peeta seda mingis mõttes inimese sugulaseks või esivanemaks (*ibid.*: 790).

Omaha poiss, kes otsib endale kaitsjat, läheb üksildasse paika mägedes. Ta laulab ettenähtud laule ja paastub, kuni jääb magama või satub transiseisundisse. Mida iganes ta selles seisundis näeb või kuuleb, see on olend, kelle vahendusel ta saab üleinimlikku abi ja trööst. Nooruk läheb seejärel koju, neli päeva ei tohi ta palju lobi-seda ega avaldada sel ajal oma nägemust, muidu kaotaks ta kaitsja. Pärast seda võib ta rääkida oma elamusest kellelegi, kes on seda teed juba käinud. Ta peab leidma ja tapma looma, keda nägi unes või transis. Looma kehast tuleb jätta alles mingi osa (linnusuled, karvatutt või midagi muud), mis on tema nägemuse väliseks märgiks. Seda eset ei austata kunagi, see on midagi, mis ühendab selle omanikku olendiga, keda ta nägi nägemuses (*ibid.*: 790).

Totemismiteoreetikute terminoloogias oleks omaha loo puhul tegu individuaaltotemismiga.

Keerulisem on lugu klanni või hõimu kaitsevaimuga. See on küll päritav, kuid pole alati täit kindlust, et see oleks indiaanlaste meelest klanni või hõimu esivanem. Hewitt ütleb, et mõnede väheste eranditega pole klanni ja selle patrooni suhe geneoloogiline, vaid see on kaitsmine, abistamine (*ibid.*: 789).

Lévi-Strauss viitab, et odžibvedel pole kunagi täheldatud usku-musi, et klanniliikmed oleksid "tootem"-looma järeltulijad, klan-ni "tootem"-loom pole olnud kultuseobjektiks ja teda võis vabalt

¹"Metslaste religioosse ebausku üks osa seisneb selles, et igäihel neist on oma *totam* või heatahtlik vaim, ning inimene usub, et see kaitseb teda. Nad kujutlevad, et see *totam* omandab mõne looma kuju, ja seetõttu nad ei tapa, jahi ega söö looma, kelle kujuga nende meelest on see *totam*" (Long 1791: 86–87; tsitaat on võetud Hewitt 1910: 789).

tappa ja süüa, ent talt paluti selleks luba. Odžibved rääkisid hoopis, et oma klanni jahimeeste noolte ette tuleb loom meelsa-mini (Lévi-Strauss 1994: 51j). Odžibve klannide alguses olid kuus antropomorfset olendit, kes tulid indiaanlaste juurde ookeanist (*ibid.*: 50).

Irokeesi klannidel on loomade ja lindude nimed, klannid on eksogaamsed, kuid pole keeldu tappa klanni looma, selline keeld tunduks irokeesidele absurdseks. Samuti pole mingit jälge uskumuse kohta, et põlvnetaks eponüümsetest loomaliikidest ja et üleüldse oldaks kuidagi nendega suguluses (Lowie 1947: 143). Ka Piddington teab öelda, et irokeesidel pole uskumusi tootemist põlvnemise kohta (Piddington 1950: 53).

Winnebagod uskusid, et inimesed ja loomad pärinevad üh- tedest olenditest, kel oli võime end moondada kord inimesteks, kord loomadeks. Mingil hetkel aga need olendid ammandasid oma moondamisvõime, nende inim- või loomakuju jäi neile alati- seks. Praegustel loomadel enam seda võimet pole ning inimestest on säärane võime ainult neil, kes on saanud selle erilise annina vaimult (Radin 1923: 197).

Radini järgi tehakse viga, kui diskuteeritakse põlvnemise üle loomast. Viga seisneb selles, et aetakse segamini euroopalik ku- jutlus loomaliikidest ja primitiivne arvamus "loomast". Winneba- god teevad vahet praeguste loomade ja muistse aja loom-olendite vahel. Indiviidi suhe klanni looma tähendab põlvnemist muistse aja loomast, kes moondas end inimesteks (!), kuid kunagi ei ole winnebagod väitnud endi otsesest põlvnemist loomast (*ibid.*). Pea- legi pole winnebagodel mingit ühtset ja kindlat uskumust, näiteks kõuelinnu (Thunderbird) klanni kohta räägitakse, et need inime- sed said sellise nime seepärast, et nad matkivad vastava linnu käitumist (*ibid.*: 198).

Niisiis, odžibvedel pole seoses sõnaga *ototeman* — "tootem" midagi sellist, nagu eeldavad kõik need definitsioonid. Samuti sai viidatud, et algselt tähendas Longi teoses sõna *totam* inimese isiklikku kaitsevaimu ja et hiljem hakati sellega tähistama laiemat nähtuste kompleksi. Siinkohal pole mõtet viidata eri autorite töö- dele, kus sõna "tootem" sai algselt avarama tähenduse, hõlmates küllaltki heterogeenseid nähtusi. Tähtis on Alexander A. Gol- denweiseri ja teiste Ameerika etnoloogide hävitav kriitika XIX sa-

jandi lõpu ja XX sajandi alguse teadlaskonna seas käibinud traditsioonilise arvamuse kohta, mille järgi totemism on integraalne nähtus, kõikjal põhiolemuselt samasugune.

Goldenweiser nimelt vaidlustas väited, nagu saaks üksteise peale kuhjata kolm fenomeni:

- 1) hõimu klanniline ülesehitus,
- 2) looma- ja taimeembleemide omistamine klannidele,
- 3) uskumus tootemi ja klanni sugulusse.

Need tunnused langevad kokku vaid üksikjuhtumel, iga neist kolmest võib esineda teisteta. Thompsoni jõe indiaanlastel on "tootemid", kuid pole klanne; irokeesidel on loomanimelised klannid, ent need loomad pole "tootemid" [s.t kõugudesivanemad]; jukagiiridel on hõim jaotatud klannideks, mille loomad on tähtsad individuaalse šamanismi kaudu, ent nad pole seotud sotsiaalsete gruppidega. Niinimetatud totemism libiseb käest igal määratlemiskatsel (Lévi-Strauss 1994: 40–41).

Goldenweiser vaatlleb seega kriitiliselt tunnuseid, mida peeti oluliseks totemismile: Põhja-Ameerika looderanniku indiaani **klannid** on arenenud külakogukondadest ja Ameerika klannid on reastatud hierarhiliselt, ent Austraalia klannidel need tunnused puuduvad (Lowie 1911: 190).

Põhja-Ameerika looderannikul ei tuletata **klanninimesid** tootemite [s.t loomade, taimede], vaid paikade järgi; ka Aafrikas pole tootemid klannide eponüümideks. Irokeesidel ja zuñidel on tootem ainult klanni nimi, kuid pole mingeid vastavaid kujutelmi ega toiminguid, puuduvad **tootemi söömis- ja tapmistabud**. Ent need esinevad Melaneesias, Austraalias ja Aafrikas. **Tootemist põlvnemise uskumus** esineb looritatult Austraalias; Melaneesias on see silmatorkav ja pretsiisne; Aafrikas seda ei esine jne (Goldenweiser 1934: 658).

Ei gruppide nimesüsteem tootemloomade järgi ega tootemist päritolemise uskumine ega tootemi religioosne austus [---] ega ükski eeldatud sümptomitest pole totemismi püsitunnus, pole mingit tõestust, et ükski neist oleks ajalooliselt või psühholoogiliselt primaarne. (Lowie 1911: 199.)

Goldenweiseri kriitika põhjal on ilmne, et totemismi sellisel kujul, nagu näiteks varem osundatud Hartlandi ja Piddingtoni definitsioonides seisab, ei esine kusagil maailmas.

Goldenweiser defineerib totemismi kui *kindlate sotsiaalse te üksuste kalduvust saada ühendusse emotsionaalse väärtusega esemete ja sümbolitega või kui emotsionaalse väärtusega esemete ja sümbolite erilist sotsialiseerimisprotsessi* (Lowie 1947: 140). Lowie märgib, et Goldenweiseri sõnastus päästis totemismi, et see ei muutuks märksõnaks ilma reaalsuseta (*ibid.*).

Goldenweiseri definitsioon jääb esialgu üsna arusaamatuks, kuid teisel seletab ta pisut lihtsamalt: "Paljudel primitiivsetel hõimudel, mis on jaotatud klannideks (ema või isa järgi), on klanni nimi tuletatud loomast, taimest või muust loodusobjektist; klan-nikaaslastel on erilised hoiakud nende olendite või asjade suhtes, mida [...] antropoloogid nimetavad tootemiteks" (Goldenweiser 1934: 657). Totemism on institutsioon, mis sisaldab klanne, nende tootemeid ja kaasnevaid uskumusi; kuna totemistlike iseärasuste kogusummat nimetatakse totemistlikuks kompleksiks (*ibid.*).

Goldenweiser eitab, et totemism oleks religioon või vaheetapp religioossete uskumuste arengus. Tootemiaustus (*worship*) on väga harukordne, mõnedel juhtudel puuduvad religioossed assotsiatsioonid tootemitega täiesti. Loomakultus ja totemism on eri nähtused (Lowie 1911: 198).

Tootemit peetakse sõbraks, kaitsjaks, millekski endasarnaseks, sageli koheldakse teda austusega, kuid tootem pole jumal, totemist ei varusta seda vägedega, mis oleksid suuremad inimese omast. Asjaolu, et tootem pole indiviid, vaid liik või klass ja et tootemid varieeruvad klannist klanni, näib välistavat või vähemalt teeb ebatõenäoliseks innuka religioosse hoiaku (Goldenweiser 1934: 659). Psühholoogilised hoiakud tootemite suhtes on alati näidanud tootemeid suure emotsionaalse väärtusega objektidena. Ehkki tootemliik pole võimsam ega aukartustäratavam kui looduslikud esemed ja olendid üldiselt, on see siiski inimestega seotud psüühiliste või isegi füüsiliste sidemetega (*ibid.*).

Franz Boas ei usu samuti, et totemism on homogeenne nähtus. Hoolikas analüüs näitab, et totemismi ühtsus pole objektiivne, vaid subjektiivne. Totemismi spetsiifiline sisu on eri paigus täies-

ti erineva loomuga. Kitsamas tähenduses on totemismile ühine vaade, et hõimuüksuse seksioonidel, mis koosnevad sugulastest või oletatavatest sugulastest, on igal teatavad kombed, mis erinevad sisu poolest sama hõimuüksuse teiste seksioonide kommetest, kuid sarnanevad nendega vormi või mudeli poolest.² Need kombed võivad käia tabude, nimede, sümbolite või religioossete tavade kohta. Pole mingit tõendit, et kõik need kombed kuuluksid kokku ja et nad oleksid vajalikud "totemistliku kompleksi" jaoks. Kuna totemismi sisu on maailma eri paigus erinev, siis pole võimalik totemistlikke fenomene tuletada ühtsetest psühholoogilistest ja ajaloolistest allikatest (Boas 1916: 321).

Boas räägib erinevate kommete konvergentsist, tema arvates võisid erineva päritoluga etnilised toimingud areneda dominantsete ideede surve all analoogseteks vormideks. Pole võimalik, et Briti Kolumbia põhjaosa ja Lõuna-Alaska hõimude totemismisubstraat oleks sama, kuid ajalooline kontakt ja positsioonile omistatud privileegiidee näib olevat kujundanud nende hõimude totemistlikke kombeid, nii et nad on võtnud sarnased vormid (*ibid.*: 322).

Boase arvates pole totemismile üldse oluline inimese ja loomade samastamine. Seda kujutlust esineb mujalgi — maagias, kunstis jne. Kui seda pidada totemistlike fenomenide aluseks, tähendaks see ühe iseloomuliku tunnuse meelevaldset valimist kõigi teiste hulgas (*ibid.*: 323).

Boase meelest on totemismi oluline tunnus ühendus teatavat tüüpi etniliste toimingute ja sugulusgruppide vahel, teistel juhtudel aga ka sarnane ühendus gruppidega, mis hõlmab sama põlvkonna või sama asupaiga liikmeid. Kuna eksogaamia on sugulusgruppide iseloomustav tunnus ja endogaamia põlvkonna või lokaalsete gruppide tunnus, siis muutub see eri tüüpi eksogaamia

²Lévi-Strauss (1994: 54) kummutab Boase homoloogia — Tikopia neljal klannil on taimed: jamss, taro, leivapuu ja kookospalm. Iga taim "kuuletub, allub" oma klannile, kolm esimest klanni korraldavad vastavalt oma taime riitusi, kuid kookospalmi jaoks pole eraldi riitust. Neljas klann järgib teatavat tabu: selleks et juua kookosepiima, peavad selle klanni liikmed torkama ava kookospähklisse, ent ei tohi seda lõhkuda, ning viljaliha söömiseks ei tohi kookost purustada tööriistaga, vaid ainult kiviga. Seega, kolme esimese klanni hoiak taime suhtes on rituaalne, neljandal tabuline.

või endogaamiaga etniliste toimingute ühenduseks (*ibid.*). Kuidas seda Boase määratlust mõista, jääb selgusetuks. Boas peab ekso-gaamiat tingimuseks, mille põhjal võib tekkida totemism (*ibid.*: 324). Eskimotele omasest ühiskonnatuübist ei saanud kuidagi tekkida totemism (*ibid.*).

Ka Lowie meelest pole totemismi puhul tegu mingi ühtse de-fineeritava nähtusega:

Mis on ühist kariera ja buini totemismil? Kariera tootemgrupid on nimetud lokaalsed klannid (*sibs*) paljude tootemitega, mida ei peeta tabudeks ega austata, on vaid maagilisi riitusi, millega püütakse neid rohkendada. Buinid peavad omi loomi sel määral pühadeks, et maksavad kätte nende vigastamise eest. Ühel juhul pole sugulust tootemi ja klanni vahel, teisel juhul on legendaarne alus selleks, kuid pole uskumust põlvnemise kohta. [---] Pole vähimatki põhjust eeldada, et niivõrd heterogeensetel nähetel oleks ajalooliselt või psühholoogiliselt ühine päritolu (Lowie 1947: 142).

Lowie arvates oleks tulusam hüljata asjatu katse suruda Prokrustese süngi klannide nimed, embleemid ning religioossed ja maagilised kujutelmad, kõiki neid saab edukalt eraldi uurida (*ibid.*: 143). Lowie resümeerib: "Vaatamata kogu raisatud taibule ja eruditsioonile pole ma veendunud, et oleks tõestatud totemist-liku fenomeni reaalsus" (*ibid.*: 145).

Lowie hinnangul on Goldenweiseri *emotsionaalsete väärtuste sotsialisatsioon* liiga ambitsioonikas ja üldine. Tema meelest pole üldse mõtet rääkida totemismist, totemism laheneb iseenesest üksikprobleemide kaupa (klanni nimi loomalt, söödavate taimede ja loomade rohkendamisriitused, klanni eponüümsete loomade tapmis- ja söömistabud jne), mis pole omavahel ühendatavad. Tekib ainult segadus, kui neile võrreldamatutele osistele antakse ühine nimetus (*ibid.*). Sisuliselt hülgas Lowie totemismi.

Lévi-Straussi jaoks on totemism selgelt eurooplaste väljamõel-dis: "Mõiste "müüt" on meie mõtlemiskategooria, mida me kasu-tame meelevaldselt, et ühendada sellesse terminisse loodusesele-tusi, suulist kirjandust, filosoofilisi arutlusi [---]. Nii on ka tote-mismil kunstlik ühtsus, mis eksisteerib vaid etnoloogi mõtlemises ja millele väljaspool ei vasta midagi spetsiifilist" (Lévi-Strauss 1994: 45). Totemism on ta hinnangul illusioon, "totemismist" võib rääkida ainult jutumärkides (*ibid.*: 48).

Uku Masing teadis kindlasti probleemi olemust. Viidates termini puudumisele, millega tähistada boreaalset mõtteviisi, kirjutab Masing:

Viimati võib sihukese termini sisustada nõnda, et hakkad vaatama — sellist asja polegi kuskil olemas, nii nagu on juhtunud totemismiga. Totemismi definitsioon, mis läinud sajandil koostati ja mida siis igal kombel katsuti muuta, et ta sobiks mingisuguse reaalse ühiskonnaga, ei sobinud ometi ühegi rahva “usundiks”. Totemism oli lihtsalt kujundatud mõiste ja tähendas kompleksi, mida ei ole iial olnud ega saagi olla säärasel kujul (Masing 1989: 223).

3. AUSTRALIA TOTEMISMI DEFINITSIOONID

A. P. Elkini definitsiooni järgi oleks austraallaste totemism vaade elule ja loodusele, universumile ja inimesele, vaade, mis mõjutab austraallaste sotsiaalset liigendatust ja mütoloogiat, see inspireerib rituaale ja ühendab inimesi minevikuga. See ühendab inimest, loodust ja selle asukaid vastastikuse eluandmise sidemega, andes nõnda tuge muutlikus elus (Elkin 1970: 165).

Seda definitsiooni pooldavad Berndtid kui olemasolevatest kõige adekvaatsemat (Berndt, Berndt 1988: 231).

Elkin lõi Austraalia andmete põhjal koguni kaks taksonoomiat. Esimene jaotus põhineb totemistlike fenomenide vormil, teine aga funktsioonil. Vormi all pidas Elkin silmas viisi, kuidas tootemid jaotuvad hõimuliikmete vahel ning kuidas tootemigrupid on moodustatud. Funktsiooni all mõtles Elkin rolli, mida teatav totemismiliik hõimu elus mängib (Elkin 1970: 167).

I. Vormilise jaotuse järgi on seitset liiki totemismi (*ibid.*: 168, 172). Esitan siin Elkini skeemi lühendatult Berndtide (1988: 232jj) järgi:

1) individuaaltotemism (*individual totemism*) — tootemi omnikuks on üks inimene. Tootemi ja inimese vahel on isiklik suhe, harilikult seda tootemit ei pärandata. Elkin nimetas üht liiki individuaaltootemit “tootemabiliseks”, see olend on nõia teine “mina”. Wuradjeri nõid laulis noore nõia keha sisse tootemabilise (*bala, jarawajewa* — ‘liha’, ‘tootem sisemuses’ või ‘hingeloom’ (*spirit animal*)). See on eriti levinud Uus-Lõuna-Walesis.

Kesk-, Põhja- ja Loode-Austraalias on nõiad seotud mao hingedega. Lääne-Arnheimi laulikud omistavad uute laulude autorluse oma tootemloomadele, kes laulavad neile unes (*ibid.*: 232–233);

2) sugupooltetotemism (*sex totemism*) — sellest tuleb juttu allpool seoses Frazeri esimese teooriaga;

3) fraatriatotemism (*moiety totemism*) — fraatria tootem võib olla pärandatav ema- või isaliinis, see kaitseb oma fraatria inimesi. Selline liik totemismi on levinud kõikjal Austraalias, eriti iseloomulik on see Kagu- ja Edela-Austraalia hõimudele. Kirde-Arnheimis on kogu loodus, samuti müütilised olendid, jaotatud kahe fraatria vahel, igal on sadu olendeid ja esemeid, mida võib nimetada totemistlikeks. Emajärgsetel Lääne-Arnheimi fraatriatel on üks või mitu tootemit (*ibid.*: 233–234);

4) jao- ja alamjaototemism (*section & subsection totemism*) — hulk hõime jaotub neljaks või kaheksaks jaoks, millel on kaudne emajärglus. Iga jagu on seotud teatava taime, looma, eseme või loodusnähtusega. Kirde-Arnheimi alamjagudel on mitu tootemit. Ida-Kimberley's suhtuti alamjao tootemisse kui nimekaimu, seda ei peetud tabuks (*ibid.*: 234);

5) klannitotemism (*clan totemism*) — klanni tootem on klanni sümbol, see võib hoiatada inimesi ohu korral. Emajärgne sotsiaalne klannitotemism on levinud Ida-Austraalias, Queenslandis, Uus-Lõuna-Walesis, Victoria lääneosas, Lõuna-Austraalia idapoolsetel aladel jne. Sageli on austraallaste keeltes klanni tootem tõlgitav kui "liha". Üks erinevus Lääne-Arnheimi emajärgsete fraatriate ja emajärgsete sotsiaalsete tootemklannide vahel on see, et esimeste tootemeid ei austata kultuslikult. Isajärgne klannitotemism on levinud Lääne-Austraalias, Põhjaterritooriumil, Cape Yorki poolsaarel jne (*ibid.*: 234–235);

6) lokaaltotemism (*local totemism*) — inimestel on ühine tootem, sest nad elavad ühisel territooriumil. Seda liiki tootemit ei pärandata sugulusliinis, tootem on seotud teatava maa-alaga. Suure Victoria kõrbe aladel määrab inimese tootemi ta sünnipaik, arandadel on määravaks teguriks inimese "eostamispaik" (*ibid.*: 235);

7) mitmiktotemism (*multiple totemism*) — liik totemismi, mis võib esineda klanni-, fraatria-, jao- ja lokaaltotemismi juures.

Sel juhul hõimu erinevad grupid jaotavad omavahel kogu looduse koos olendite ja nähtustega, need on siis kõrvaltootemiteks, millel on peatootemi nimi, näiteks välk, kõuemürin, vihm, pilved, rahe, talv jne on vares; kuu ja tähed on must kakaduu jne (*ibid.*: 237; Elkin 1970: 185j).

II. Jaotus funktsiooni põhimõttel kätkeb endas kuut liiki totemismi, nende lähem tutvustus oleks asjatu ja ebaproduktiivne. Liigid ise on järgmised:

- 1) sotsiaalne totemism,
- 2) kultuslik totemism,
- 3) eostamistotemism,
- 4) unenäototemism,
- 5) klassifikatoorne totemism,
- 6) abitotemism (*ibid.*: 172jj).

Lévi-Strauss ütleb Elkini taksonoomiate kohta, et ta püüab ehitada oma käsitlust pinnale, mille purustasid Ameerika etnoloogid. Lévi-Straussi järgi pole totemismi mõiste kooskõlaline ja faktide kontrollimisel haihtub totemism. "Kuid Elkin vaidlustab totemismi ühtsuse, uskudes nii, et suudab päästa totemismi reaalsust sel tingimusel, kui pöördutakse tagasi selle heterogeensete vormide juurde. Ta jaoks pole enam ühtset totemismi, vaid totemismid, millest iga eksisteerib kui taandamatu entiteet" (Lévi-Strauss 1994: 67). Lévi-Strauss ütleb koguni, et selle asemel, et aidata hävitada hüdra, lõikab Elkin ta tükkideks ja sõlmib tükkidega rahu. Asi on selles, et illusoorne pole ainult totemismi ühtsus, vaid ka totemismi mõiste (*ibid.*). Raske on tõepoolest mitte nõustuda Lévi-Straussi seisukohaga.

Ühes oma varasemas kirjutises (Elkin 1934) järeldas Elkin, et kõik totemismitüübid täidavad kahte funktsiooni: ühelt poolt väljendavad nad inimese sugulust ja vastastikust mõju loodusega, teisalt — pidevust oleviku ja mineviku vahel (Lévi-Strauss 1994: 74).

Lévi-Strauss leiab, et see vormel on niivõrd ebaselge ja nii üldine, et pole arusaadav, miks järjepidevus ajas peaks eeldama, et esivanematel oli looma välimus, ja miks sotsiaalse grupi solidaarsust peab kinnitama tingimata kultuste paljususega. Mitte ainult

totemismil, vaid ka suvalisel filosoofial ja religioonil, millised nad ka poleks, on sellised tunnused (s.t solidaarsus, pidevus) (*ibid.*).

Lévi-Strauss küsib õigustatult: "Kas on vaja nii palju vaatlusi ja uurimusi, et jõuda sellisele järeldusele? Mingit seost Elkini rikkaliku ja läbilõikava analüüsi ning selle lõppsünteesi vahel pole märgata" (*ibid.*).

Berndtid ei käsitle lähemalt ühtki totemismiteooriat Austraalia andmete valguses. Nende meelest on Spencer ja Gillen, Radcliffe-Brown, Warner, Elkin, T. G. H. Strehlow ja Stanner nõus Durkheimiga, et austraallaste religiooni olemus (fookus) on totemism. Durkheimi viga olevat vaid, et ta kasutas teisejärgulist allikmaterjali (Berndt, Berndt 1988: 231).

Totemism on Berndtide arvates keeruline termin, sest seda rakendati erinevates tähendustes, kuid selle termini asendamine mõne teisega suurendaks segadust veelgi. Nad defineerivad totemismi kui maailmavaadet, mille järgi inimene on lahutamatu osa loodusest, inimese ja teiste elusolendite vahel pole ületamatut lõhet, inimesel on sama loomus. Algselt polnud eri liikidel neid vorme mis tänapäeval, nad olid amorfsed. Elujõud nendes võis võtta mitmesuguseid väliseid vorme, nad võisid moondada end teisteks liikideks (*ibid.*).

Varaan-esivanem võis olla inimkujuline, kuid tal oli potentsiaalne võime muuta end varaaniks. Tänu inimese ja varaani ühtsusele või ühendusele müütilisel ajal on tänapäeval eriline side teatavate inimeste ja varaanide vahel. Varaanide "paljundamisriitus" toimib vaid siis, kui selle teostajad on lähedalt seotud müütilise esivanemaga (*ibid.*: 231–232).

Säärane Berndtide kirjeldatud moondumine või metamorfoos võiks meenutada winnebagode kujutelma oma klanni loomadest, kes muistsel ajal võisid end moondada inimesteks ja vastupidi. Mingil põhjusel need olendid minetasid oma moondamisvõime, praegu pole loomadel enam seda võimet. Austraallastelt on teada murinbatade uskumused, et loomad võivad end praegugi moondada millekski muuks. Stanneril on lugu sellest, kuidas üks mees nägi jahi ajal enda ees looma ning sel hetkel, kui ta heitis oda looma peale, muutus loom sipelgapesaks (Stanner 1989: 78–79).

Et *totem* ei saa austraallastelgi olla esivanemaks selles mõttes, mida esivanem tähendaks eurooplase kujutluses, näitab seegi, kuidas Berndtid loetlevad austraallaste tootemeid: peale loomade ja taimede võivad nendeks olla päike, kuu, imik, vaim, maa-ala, külm, okse, suguühe ja mitmesugused haigused. Kahjuks Berndtid ei seleta, mida need asjad tootemina tähendavad austraallaste jaoks (Berndt, Berndt 1988: 232).

Mis mõttes võiksid okse ja mitmesugused haigused olla inimeste sugulasteks või esiisadeks, on minu kujutlusvõimele katkihammustamatu pähhel.

Isegi pinnapealse vaatluse korral paistab, et Elkini püüde defineerida totemismi on vigane. Sest otsekohe tekib küsimus: milline on siis see vaade elule, loodusele jne? Tuleks uuesti hakata defineerima. Elkin (1970: 166, 221) räägib küll ka animismist, kuid see ei seleta midagi.

Berndtide definitsioon või õigemini Berndtide laiendatud ja parandatud Elkini definitsioon on mõneti selgem, kuid see, et Austraalia inimene tunneb end osana loodusest, pole mingil kombel Austraalia eripära, sellist hoiakut leidub paljudes paikades mujalgi, näiteks arktilistes kultuurides, mida traditsiooniliselt pole arvatud totemistlike hulka. Seega jääb selgusetuks sellegi definitsiooni otstarve.

Mis puutub Berndtide väitesse, et kõik eelmainitud autorid pooldavad Durkheimi, siis näib mulle ebatõenäoline, et Stanner või T. G. H. Strehlow nõustunuks Durkheimi emblematismi või religiooni sotsiaalse päritolu teooriaga. Stanner (1989: 154): "Oleks eksitus nende [s.t murinbatade] religiooni samastada totemistlike fenomenidega. Ühiskond polnud religiooni allikas ega objekt."

Küll aga võib nõustuda Berndtide väitega selles mõttes, et kõik Austraalia põlisrahvaste kohta kirjutanud autorid on vähemal või rohkemal määral kasutanud "üldarusaadavat" totemistlikku terminoloogiat.

4. TEOORIAID TOTEMISMI TEKKE KOHTA

Lévi-Straussi (1994: 59) teatel loendas van Gennep (1920) 41 teooriat totemismi kohta. Esitan siin vaid mõned, et anda aimu, millega vastavas teadusvallas on tegeldud, püüdmata sealjuures eri teooriaid süstematiseerida; pealegi jääb hiigelsuur osa neist käsitlemata. Omal äranägemisel olen lisanud mõningatele teooriatele kriitilisi seisukohti.

Wilhelm Schmidt uskus võivat hõlpsasti seletada totemismi teket ürgsest kaubitsemisest (Schmidt 1909: 346). Ta lähtus tõigast, et Kesk-Austraalia aborigeenid edendasid maagiliste riitustega oma tootemlooma või -taime paljunemist. Need taimed ja loomad on söögiks lubatud teiste tootemite omanikele, kuid neile endile keelatud. Tekivad erinevused tarvitatava toidu osas, sest inimesed asustavad piirkondi erinevate taimede ja loomadega, näiteks ranniku- ja saareelanikel on külluses kala, kuid sisemaalastel on ülekaalus loomsed ja taimsed toidud, nii et hõim peab puuduvaid toiduaineid mujalt hankima (*ibid.*: 347). Aja jooksul kadus arusaamine tõelisest toiduainete vahetamis põhjusest, järgnes kahevahelolek ja kindlusetus, mis on viljakas pind metafüüsiliste assotsiatsioonide tekkeks. Võidi väljendada arvamust, et vastavatest taimedest ja loomadest, millele hõim võlgneb eksistentsi ja kasvu, pärineb elu (*ibid.*: 348).

Schmidti arvates võib nii saada seletuse ka Kesk-Austraalia veider eostumiskujutelm: ei teata seost seksuaalakti ja rasestumise vahel. Seksuaalakti tühiseks pidamine tulevat sellest, et elu ja kasvu annetava tootemesivanema tähendus tõrjus tagaplaanile üksiku isa positsiooni ning asetaski iga indiviidi vahetusse seosesse tootemesivanemaga (*ibid.*: 348–349).

Seega siis, Schmidti meelest Kesk-Austraalia aborigeenid teadsid varem eostumise põhjust (isa rolli), kuid tootemesivanema autoriteedi mõjul unustasid selle.

Sir James George Frazeril on kolm teooriat totemismi tekke kohta.

Esimese teooria järgi võib inimese hing lahkuda mõnda ohutusse paika, näiteks mõne looma, taime või eseme sisse, kus see oleks vähem ohustatud kui inimese kehas. Frazer kasutas näite-

na muu hulgas vene surematu Kaštšei lugu, kus koletise hing on muna sees, mis on pardi sees, mis on jänese sees, mis on korvi sees, mis on raudkasti sees, mis on tamme all, mis on meretagusel saarel. Printsess meelitas koletiselt ta hinge asukoha välja ja printskangelane purustas muna, tappes nõnda koletise [Aa Th 302] (Frazer 1971: 878–879).

Selle analoogia põhjal arvas Frazer, et ka primitiivne inimene oli võimeline projitseerima oma hinge mõne looma või taime sisse, et aga ei teatud just täpselt, millise konkreetse looma või taime sisse asus hing, siis hakati puutumatuks pidama kõiki selle liigi loomi või taimi — need on tootemid (Frazer 1910: IV, 52jj).

Frazer (1971: 900j) proovis selle teooria abil seletada austraallaste niinimetatud sugupooltetotemismi. Wotjobalukidel oli meeste tootemiks nahkhiir ja naiste tootemiks öösorr. Nahkhiire tapmise korral pidanuks otsa saada teatav hulk mehi, ning samuti oluiks öösorri tapmise tagajärjeks naiste hukk. Laagris olevat iga mees ja naine kartnud, et ta võib olla järgmine ohver; sellest olvat tekkinud suured löömingud, kus mehed võitlesid naiste vastu, polevat olnud üldse kindel, kumb pool võidutses, sest naised peksid julmalt mehi oma kaevekeppidega, ent tihti tapeti või vigastati naisi.

Minu meelest on “sugupooltetotemismi” puhul tegemist mingi kosjakombestikuga, mille tähendus pole päris selge.

Berndtide järgi on sugupoolte tootemid embleemideks, näiteks kurnaidel on nendeks kaks erinevat lindu. Vanaeided eralduvad võssa, tapavad meeste tootemlinnu ning näitavad surnud looma meestele, kes satuvad raevu. Noorte meeste ja naiste vahel algab lööming. Noormees võib kutsuda tüdrukut naiste tootemi nimega ja küsida, mida see olend sööb. Kui vastuseks on näiteks, et ta sööb kanguruliha jne, siis tähendab see, et tüdruk on nõus oma väljavalituga, seejärel eraldub paar võssa (Berndt, Berndt 1988: 233).

On pikemata selge, et seda ei saa interpreteerida Frazeri stiilis. Kui sugupoolte tootemi tapmise tulemuseks oleks vastavalt meeste või naiste surm, siis poleks keegi soovinud abielluda!

Berndtide arvates aitab see komme abiellumisealistel noortel ületada liigset häbelikkust (*ibid.*). Löömingut võiks seletada min-

giks pruudiröövi jäänukiks, kuid Lévi-Strauss oletab, et Austraalia sugupooltetotemism võib tähendada püüet palju tugevamalt "markeerida" naistegrupi: kurnai naised sundisid liialt tagasihoidlikke mehi abielluma (*sic!*) nii, et tapsid meeste tootemi, sellele järgnes lööming, mille võis lõpetada vaid kihlus (Lévi-Strauss 1994: 63).

Ent kõnealuse kombe mõte jääb ikkagi arusaamatuks, sest ei Elkin, Berndtid ega ka Lévi-Strauss ei tea öelda, mida tähendasid need loomad Kagu-Austraalia meeste ja naiste jaoks. Pole selge, kas usuti sugupoolte ümbersüüdi oma loomadeks, lihtsalt sõbralikku või vennalikku seost loomadega, või usuti, et müütides olid esivanematel vastavate loomade nimed (*ibid.*: 62). Samuti pole mulle selge, kas kurnaidel olid tõepoolest kõik mehed tossikesed või ainult osa nendest.

Teise teooria puhul lähtus Frazer sellest, et arandade tootemklann rohkendab *Intichiuma* tseremoonia ajal oma tootemlooma või -taime toiduks teiste gruppide jaoks (Frazer 1910: I, 109, 111). Ta seletas seejärel, et tegu on kooperatiivse maagiasüsteemiga, mille eesmärgiks on kindlustada külluslik toidutagavara ja kahjutuks teha igasuguseid ohtlikke ilminguid (mürkmaod, vihm, tuul, lumi jne) (*ibid.*: 116, 118).

Kuna kõikjal on inimese põhivajaduseks toit, siis enamik tootemeid on muutumatult loomad ja taimed, mida inimene võib toiduks tarbida (*ibid.*: 117). Totemist, kellel on tootemiks teatud taim või loom, ei tapa ega söö seda, kuid *Intichiuma* tseremooniatega põhjustab tootemite paljunemist nende jaoks, kellel on tootemiks teised taimed ja loomad. Totemism on seega Frazeri järgi täiesti praktiline süsteem, mille eesmärgiks on täita igapäevaseid vajadusi. Selles pole midagi ebamäärast ega müstilist (*ibid.*).

Kuid hiljem loobus Frazer sellest teooriast, sest leidis, et see on liiga ratsionaalne ja et totemismiga seotud sotsiaalne organisatsioon on liiga keeruline selleks, et olla piisavalt primitiivne. "Need tootemmaagide kooperatiivsed kogudused (*communities*) on võib-olla totemismi arengu tulemuseks, kuid nad ei seisa selle alguses" (Frazer 1910: IV, 57).

Frazeri kolmas teooria eeldab, et Kesk-Austraalia aborigeenid ei tea rasestumise ja lapsesünni tõelist põhjust. Lugu olevat

nõnda, et lapse hing tuleb naise sisse kuskilt puudest, kaljust, veekogudest või mujalt, kus surnute hinged ootavad uuestisündi; kuna teatud kindla tootemiga inimeste hinged on uskumuste järgi teatavas paigas, mis on hästi teada, siis pole raske määrata lapse tootemit. Seega sünnivad lapsed ilma meeste abita. Totemismi põhjustab see, et ei teata mehe rolli lapse eostamisel [seega seost suguakti ja rasestumise vahel]. Kui naine tajub oma rasedust näiteks puu lähedal, kus uitavad kanguru hinged, siis saab lapse tootemiks kanguru; kui vastavalt on läheduses emu hinged, siis saab lapse tootemiks emu. Selline on Frazeri meelest kõige primitiivsem totemism (*ibid.*: 57jj). Totemism pole Frazeri järgi religioon, sest tootemeid peetakse sõpradeks (*ibid.*: 5j, 27).

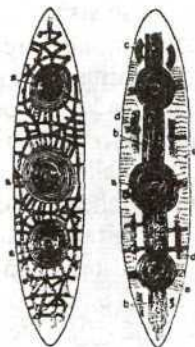
Kui Frazeri jaoks pole totemism religioon, siis **Émile Durkheimi** meelest on totemism kõige primitiivsem religioon, mida on võimalik vaadelda, totemism eelnes animismile ja naturismile, sest inimene ja loodus iseenesest pole pühaduse allikaks (Durkheim 1965: 107, 194).

Totemism on lahutamatu seotud ühiskonna klannilise ülesehitusega, individuaaltotemismil on hiline päritolu, see on arenenud klannitotemismist (*ibid.*: 207j, 216). Tootem on klanni nimi ja embleem (*ibid.*: 123j, 134), mis on püha (*ibid.*: 144).

Austraallaste *churinga*'d³ on pühad seepärast, et neile on joonistatud või uurendatud totemistlik märk, ainuüksi see annab neile püha iseloomu (*ibid.*).

³*Churinga* (pro *tjurunga*) 'minu saladus'. Etnograafilises kirjanduses on tavaks saanud selle aranda sõnaga tähistada austraallaste ülipühi esemeid, milleks üleloomulikud olendid end moondasid (vt joonis). Need esemed on väga erineva suuruse ja kujuga, materjaliks kivi või puit. Kivist *tjurunga*'d on harilikult uurendusteta.

Ent *tjurunga* on palju laiema tähendusega aranda meeste jaoks, see võib tähendada kõike nende religioossesse ellu puutuvat — pühi laule ja tseremooniaid ning tseremooniateks tarvitavaid esemeid ja joonistusi maapinnal.

Joonis. Konn-olendi *tjurunga*.

Durkheimile oli hästi teada, et arandad pidasid *tjurunga*'sid jumaluste moondunud kehadeks⁴, kuid ta meelest löid arandad selle kontseptsiooni hiljem, et seletada *churinga*'de püha iseloomu (*ibid.*). Ta põhjendab seda seisukohta väga ratsionaalselt: "Nende puu- ja kivitükkide ehituses ega välimuses pole midagi, mis predestineeriks neid [---] esivanema hinge asupaigaks või ta keha kujutiseks. Inimesed löid sellise müüdi, et seletada religioosset respekti, mida need esemed inspireerisid neis, ja respekti ei determineerinud müüt" (*ibid.*). *Churinga* pühadus tuleb sellest, et sel esemel on totemistlik märk. Seega on riituste demonstratsioon adresseeritud kujutisele, mis pühastab objekti, millele see on nikerdatud (*ibid.*: 145).

See Durkheimi jutt meenutab fetišismi, kuna ta meelest uskus *tjurunga*'st kui jumaluse moondunud kehast olevat hiline mütoloogiline seletus, ent ta väidab, et fetišism kultuseliigina on Austraalias tundmatu (*ibid.*: 203).

⁴Arandade müütides lõpeb jumaluste tegevus sageli väljendiga *tjurungeraka*, mis tähendab "ta (nad) muutus(id) *tjurunga*'(de)ks" (Strehlow 1907: 36jj).

Churinga, *nurtunja*⁵ ja *waniga*⁶ võlgnevad oma religioosse loomuse paljalt faktile, et nad kannavad totemistlikku embleemi. Embleem on see, mis on püha (*ibid.*: 147). Embleem oleks siis nikerdus või kujutis neil esemetel. Durkheimi embleemaatilise totemismiteooria on kindlasti väär, sest arandadel on olemas *tjurunga*'sid, millel pole mingit mustrit ega joonistust (Strehlow 1907: tahvel III, joonised I, II; Strehlow 1947: 55, 73, 95). Pealegi, nagu T. G. H. Strehlow seletab, tähendab sõna *tjurunga* aranda keeles ka pühi tseremoniaid ja pühi laule (*ibid.*: 85–86).

Taimed ja loomad on liiga tähtsusetud, et inspireerida minigeid religioosseid tundeid. Austraallaste sagedasemad tootemid oleksid: sisalik, röövik, rott, sipelgas, konn, kalkun, latikas, ploompüü jne (Durkheim 1965: 235). Kui need inspireeriksid riitusi ja uskumusi, siis oleks neil väljapaistev osa religioosses elus, ent kultuse kese on taime või looma figuratiivsetel kujutistel (*ibid.*: 236).

Tootem on sümbol, mis väljendab tootemprintsipi ehk jumalat ning ühiskonda. Tootem on märk ja lipp, millega üks klann eristab end teistest (*ibid.*).

Edasi väidab Durkheim, et klanni jumal ehk tootemprintsip on jumalikustatud klann ise (*ibid.*). Klanniliikmete jaoks on klann sama mis jumal usklike jaoks. Inimesed peavad jumalat kellekski, kes on nendest ülemal ja kellest nad sõltuvad, ent inimesed tunnevad sõltuvust ka ühiskonnast, sest selle loomus on iseenesest eripärane ning erinev meie individuaalsest loomusest. Ühiskond nõuab, et me unustaksime oma huvid ja teeksime end selle teenriteks (*ibid.*: 237).

Religioosset tunnet ei tekita inimeses terve hõim, vaid inimese vahetu grupp (s.t klann), sest hõim on liiga ebamäärane moodustus (*ibid.*: 245).

Durkheim eristab austraallastel püha ja profaanset elu. Profaanset iseloomustab kogu majanduslik tegevus: jahipidamine, toiduotsimine jne. Pühad on kõik rituaalidega seonduvad kok-

⁵*Nurtunja* (pro *tnatantja*) on tseremoniaalne teivas, mis aranda uskumuste järgi eksisteeris varem elusolendina.

⁶*Waniga* — aranda tseremoniaalne ese — kaksikrist, mille vahele on põimitud nõõrid.

kutulekud, mida iseloomustab meeletu elevus või eksaltatsioon (*ibid.*: 246 jj, 250). Eksaltatsiooni ajal ei tunne inimene end iseendana (*ibid.*: 249). Sellest kollektiivsest elevusest ehk eksaltatsioonist ongi tekkinud religioosne idee (*ibid.*: 250).

Et religioosne jõud pole midagi muud kui klanni kollektiivne ja anonüümne jõud ja et seda saab meeles kujutada vaid tootemina, siis on tootemembleem nagu jumala nähtav keha (*ibid.*: 253). Kuna loom sarnaneb embleemiga enam kui inimene, siis on loom pühade asjade hierarhias kõrgel kohal. Inimese ja looma vahel on tihe side, mõlemas on kehastunud midagi tootemprintsibist. Et aga printsipi ennast kujutatakse loomakujulisena, siis on see loomas kehastunud enam. Sellest tulevat, et inimesed peavad looma vennaks ja kohtlevad teda vastavalt (*ibid.*: 254).

Milleks üldse oli vaja sümboloid ja milleks oli vaja kujutada oma sotsiaalset jõudu ehk tootemprintsipi ehk jumalat taime- ja loomasümbolitega?

Durkheimi arvates oleksid religioossed tundmused ilma sümboliteta ebakindlad. Tundmused (eksaltatsioon), mis tekivad inimestes rahvakogunemistel, püsivad vaid nendel kogunemistel. Kui need on lõppenud, siis on tundmused vaid mälestused. Sellistena nõrgeneksid nad aja jooksul. Kui tegevus, mida need tundmused väljendavad, on seostatud millegi püsivaga, siis muutuvad tundmused ise püsivamaks. Sellest ka tarve püsivate sümbolite järele (*ibid.*: 263).

Taimed ja eriti loomad on sümboliteks, seepärast et primitiivid on jahimehed ja kalapüüdjad, kes on nendega kõige enam kontaktis. Päike, kuu ja tähed on liiga kaugel, ja tähed pole küllalt hästi eristatavad üksteisest, et olla klannide eraldusmärkideks (*ibid.*: 266). Niisiis, Durkheimi meelest pole asjad need, mis nad näivad, vaid neil on varjatud tähendus. Tootemid pole kultuse tegelikuks objektiks, vaid nad omandavad püha iseloomu, kui nad sümboliseerivad klanni, mis on tegelik jumal.

Goldenweiser kritiseeris Durkheimi põhjalikult, tema kriitika jaguneb etnoloogiliseks, sotsioloogiliseks ja psühholoogiliseks.

Etnoloogilisest aspektist küsib Goldenweiser, kust pärineb totemismita rahvaste religioon. Durkheim eeldab ju, et tootemklann on algelise kultuuri universaalne tunnus. Kuid andama-

nidel, tšuktšidel, Kongo pügmeedel ja bušmanitel pole selliseid institutsioone (Lowie 1952: 157j).

Sotsioloogiline kriitika seisneb selles, et inimene ei objektiveeri oma gruppi millenagi, mis on temast endast erinev ja ülemal, vaid samastab end grupiga; grupi minateadvus (*self*) on minateadvus *par excellence*. Rahvakogunemine ei loo erilisi psüühilisi seisundeid, massi ekstaas on äärmuslik rõõmutunne või mõni muu emotsioon, mis ei pärine rahvamassist, vaid emotsiooni intensiivistatakse rahvakogunemistel. Goldenweiser küsib, miks siis indiaanide sekulaarsed tantsukogunemised pole transformeerunud religioosseks, kui inimeste kokkutulek iseenesest tekitab religioosse tundmuse (*ibid.*: 159j).

Psühholoogiliselt pole kindel, et loodus ei saaks inspireerida religioosseid tundeid. Põhja-Ameerika indiaanidel on paljud müüdid ja riitused seotud loodusfenomenidega. Nebraska pannedel on arenenud tõeline astraalkultus; andamanidel juhivad kaks tähtsat jumalat kahte tuult jne. Samuti rõhutab Goldenweiser indiviidi religioosse elamuse tähtsust, Põhja-Ameerikas on hõime, kus inimene saab üksinduses oodates nägemuse (*vision-quest*), mis võib jääda nägija saladuseks surmani (*ibid.*: 161–162).

Eliade arvates on Durkheimi teooria religiooni sotsiaalsest päritolust pigem ennustus selle kohta, mis hakkas toimuma ta teose *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (Pariis, 1912) ilmumise järel Euroopa ühiskondades. See raamat valmistas Lääne lugejat ette järgnenud Esimese maailmasõja sündmuste, natsionalismi, fašismi ja kommunismi tõusu mõistmiseks, sel viisil on mõistetav, kuidas riik, sotsiaalne klass või rahvus võivad muutuda hiiglaslikeks hierofaaniateks (Eliade 1973: 21).

Minu arvates eiras Durkheim arandade puhul tõsiasju, mis C. Strehlowi tööde vahendusel olid talle kättesaadavad. Miks pidid arandad, selleks et põhjendada *tjurunga*'de pühakspidamist, välja mõtlema müüdi jumalustest, kes moondasid end oma tegevuse lõpuks *tjurunga*'deks, kui nikerdused või joonistused *tjurunga*'del on ju samuti inimeste tehtud? Durkheimi emblemaatiline teooria arandade kohta on täielik mõttetus.

Sigmund Freud võttis aluseks Darwini ürghorditeooria ja lõi sellest lõbusa totemismiteooria, millega saavat ühtlasi seletuse moraalsete kitsenduste ja religiooni päritolu. Alguses oli ürghordis kiivas ja kättemaksuhimuline isa, kes hoidis kõik naised endale. Ta pojad soovisid seksuaalseid suhteid naistega, kuid isa oli nende pürgimuste vastu. Pojad liitusid, tapsid isa ja söid ta ära. Et nad ta ära söid, on kannibalistlike metslaste jaoks loomulik. Kõik pojad poistekambas kadestasid ja kartsid esiisa, söömise läbi omandasid nad ta jõu. Tootemsöömaaeg, mis oli võib-olla esimene püha, oleks siis selle mälestusväärse ja roimarliku teo kordamine ja mälestusaktus, sellest said alguse sotsiaalne organisatsioon, moraalsed kitsendused ja religioon (Freud 1920: 189–190). See toimus nõnda, et poegi valdas kahetsustunne, surnud esiisa muutus tugevamaks, kui ta eluajal oli olnud. Pojad tunnistasid oma teo valeks sellega, et seletasid isaasendaja, s.t tootemi tapmise lubamatuks ja loobusid esiisa naistest. Sellega tekkisid tootemi tapmise keeld ja intsestikeeld (*ibid.*: 192–193). Tootemreligioon tekkis poegade süütundest, et püüda seda tunnet vaigistada ja solvatud isa tagantjärele toimiva kuulekusega lepitada. Kõik järgnevad religioonid on sama probleemi lahenduskatsed, mis varieeruvad sõltuvalt kultuurilisest olukorrast ja viisidest, mida rakendatakse, kuid kõik on samad reaktsioonid sündmusele, millest sai alguse kultuur ja mis ei lase sellest peale inimkonnal rahu leida (*ibid.*: 193). Kommentaarid ja kriitilised märkused, ma usun, on Freudi teooria puhul liigsed.

Radcliffe-Brown pooldab tegelikult Durkheimi totemismiteooriat, mille järgi tootemid on pühad, sest need on grupi sümbolid-embleemid (Radcliffe-Brown 1969: 124j). Kuid ta ei usu totemismi monogeenset teket (*ibid.*: 122) ega Durkheimi embleemaatilist totemismi, sest tootemeid ei kujutata kõikjal sümboolsete mustrite abil (*ibid.*: 125). Sotsiaalne grupp, s.t klann, võib olla ainult siis solidaarne ja püsiv, kui see on oma liikmete kiindumustunnete objektiks. Et neid kiindumustundeid alal hoida, peab neid aeg-ajalt kollektiivselt väljendama. Kõigil sotsiaalsete tunnete väljendustel on tendents muutuda rituaaliks. Ning rituaaliks on vajalik enam või vähem konkreetne objekt, mis võiks olla grupi embleemiks (*ibid.*: 124).

Kui Durkheimi väitel on tootemid pühad seepärast, et nad on sotsiaalse grupi konkreetseid embleemid, siis Radcliffe-Brown püüab Durkheimi teooriat ümber sõnastada, öeldes, et tootem on rituaalse suhte või hoiaku objektiks (*ibid.*: 125). Inimeste ja tootemite vahel tekib rituaalne suhe, kui ühiskond kohustab oma liikmeid teatavaks hoiakuks objekti suhtes, see hoiak sisaldab teatavat respekti, mida väljendatakse objekti suhtes traditsioonilises käitumisviisis. Tüüpnaide rituaalsest suhtest olevat suhe kristlase ja pühapäeva vahel (*ibid.*: 125, 128).

Radcliffe-Browni arvates pole küllaldane Durkheimi seletus küsimusele, miks paljud rahvad on valinud oma klannide embleemideks taimed ja loomad. Ta meelest on see üks Durkheimi teooria nõrk koht, sest on rahvaid, kel pole totemismi, ehkki taimed ja loomad on neil rituaalse hoiaku objektideks, näiteks eskimotel, andamanidel jt (*ibid.*: 126).

Kui eeldada, et jahipidamisühiskondades on inimese rituaalne suhe loodusega üldine, siis tekib totemism sellest inimese ja looduslike liikide suhete eriarengust (*ibid.*). Kui ühiskond jaguneb segmentaarseteks gruppideks, toimub rituaalne spetsialiseerumine, iga grupp omandab erilise suhte mõningate ühiskonna pühadustega (*sacra*). Klanni või grupi tootem on ikka veel püha kogu ühiskonna jaoks, kuid nüüd on see eriliselt püha grupi jaoks, kelle tootemiks see on (*ibid.*: 127).

Radcliffe-Brown pöörab Durkheimi teooria pahupidi, väites, et loomad ja taimed olid juba enne totemismi rituaalse hoiaku objektiks (*ibid.*: 129). Selle tõestuseks toob ta eskimod, kel inimesed jagunevad suvel sündinuteks ja talvel sündinuteks. Suvel sündinud inimesed on erilistes suhetes suveloomadega (põhjapõder jt) ning talvel sündinud jällegi talveloomadega (morsk jt), näiteks ei tohi ühel ja samal päeval süüa suve- ja talveloomi. Selline kompleks pole eskimotel totemism, kuid Radcliffe-Browni meelest illustreerib see üht võimalikku protsessi, millest totemism võib areneda (*ibid.*: 127). Tema arvates on totemismiks vaja kahte tingimust:

- 1) elatise täielik või osaline sõltumus loodusest ja
- 2) hõimu segmentaalne ülesehitus, klannide ja fraatriate või muude seda laadi üksuste olemasolu.

Andamanidel ja eskimotel on täidetud esimene tingimus, teine aga mitte. Neil pole totemismi, ehkki neil on materjal, millest hõlpsasti võib tekkida totemism (*ibid.*: 132).

Radcliffe-Browni teooria kohta on raske midagi kriitilist öelda. Sisuliselt ei lisa ta midagi olulist Goldenweiseri ja Boase arutluskäikudele. Nagu eespool sai viidatud, rääkis juba Boas, et eksogaamia on pinnas, millelt võib areneda totemism, mis eskimotel ei saanud kuidagi tekkida.

5. TOTEMISM: KOKKUVÕTTEKS

Totemismi oletamine ei tähenda enam kui seda, et võetakse üks teoreetiline skeem ja viiakse andmed sellega kooskõlla. Uurija eeldused ja süntees korreleeruvad — tulemuseks on totemism. Seal edasi pole võimalik enam kuhugi minna, totemism on etnoloogia umbtee. “Totemism” ei ole üldse nähtus loodusrahvastel või muudes kultuurides (totemismi olemasolu on postuleeritud isegi Muinas-Egiptuses!), vaid etnoloogia uurimismeetod. Väljendid “totemism”, “tootem”, “totemistlik uskumus”, “tootemesivanem”, “totemistlik kultuur” jne on tähenduseta kattemõisted. Kõik katsed kirjeldada loodusrahvaste usundeid totemismist lähtudes on nurjumisele määratud. On veider mõelda, et ühe sõna pärast (*totam*) osutuvad tervete koolkondade uurimused makulaatuuriks, ja ometi on see nõnda.

Pole kunagi olnud ega ole olemas mingisugust totemismi. Nõndanimetatud loodusrahvastel on terve hulk väga heterogeenseid nähteid, mida ei saa ühendada termini alla “totemism”. Sõnade “totemism” ja “totemistlik” kasutamine on täiesti mõttetu ja asjatut segadust tekitav, sest näiteks Frazeri “totemism” pole sama mis van Gennepi “totemism”, Goldenweiseri “totemism” pole see mis Freudi “totemism” jne. Tuleks hakata indekseerima: totemism¹, totemism². . . jne, et umbkaudseltki mõista, millest on jutt üldse.

Robert H. Lowie on hästi öelnud, et totemism laheneb iseeneest üksikprobleemide kaupa. Ja tõepoolest, kui peakski selguma, et mõni rahvas usub, et inimesed põlvnevad loomast või taimest, miks mitte nimetada seda lihtsalt põlvnemisuskumuseks loomast

või taimest või sugulussuhteks nendega? Ent nagu võis veenduda, pole odžibvedel, irokeesidel, zuñidel, winnebagodel jt midagi sellist.

Arvan, et tuleks täiesti kõrvale heita terminid "totemism" ja "totemistlik" ning unustada need üldse, selleks et oleks võimalik uurida meist ajapikku aina enam ja enam kaugenevaid maailmu. Kui siiski otsustatakse säilitada jutt totemismist, siis on kindel, et jätkatakse mängu terminiga, millele tegelikkuses ei vasta midagi.

Kirjandus

- A a T h* = *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen. Trans. and enlarged by S. Thompson. (FF Communications, No. 184.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1981
- B e r n d t*, R. M., C. H. *B e r n d t* 1988. *The World of the First Australians. Aboriginal Traditional Life: Past and Present*. Canberra: Aboriginal Studies Press
- B o a s*, Franz 1916. The Origin of Totemism. — *American Anthropologist*, vol. 18, pp. 319–326
- D u r k h e i m*, Émile 1965. *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York: The Free Press
- E l i a d e*, Mircea 1973. *Australian Religions: An Introduction*. Ithaca and London: Cornell University Press
- E l k i n*, A. P. 1934. Studies in Australian Totemism: The Nature of Australian Totemism. — *Oceania*, vol. 4, no. 2, 1933–1934
- E l k i n*, A. P. 1970. *The Australian Aborigines: How to Understand Them*. Sydney: Angus and Robertson
- F r a z e r*, James George 1910. *Totemism and Exogamy: A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society*. Vol. I–IV. London: Macmillan & Co.
- F r a z e r*, James George 1971. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. Abridged edition. London & Basingstoke: Macmillan
- F r e u d*, Sigmund 1920. *Totem und Tabu: Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und Neurotiker*. Leipzig: Internationaler Psychoanalytischer Verlag
- G o l d e n w e i s e r*, Alexander A. 1934. Totemism. — E. R. A. Seligman (ed.). *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. 14. New York: The Macmillan Company, pp. 657–660

- G u s i n d e, M. 1938. Totemismus. — M. Buchberger (Hrsg.). *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 10. Freiburg im Breisgau: Herder & Co., S. 216
- H a e k e l, Josef 1991. Totemism. — P. W. Goetz (ed. in chief). *The New Encyclopaedia Britannica*, vol. 26. Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., pp. 540–544
- H a r t l a n d, E. Sidney 1980. Totemism. — J. Hastings (ed.). *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, vol. 12. Edinburgh: T. & T. Clark, pp. 393–407
- H e w i t t, J. N. B. 1910. Totem. — F. W. Hodge (ed.). *Handbook of American Indians North of Mexico, Part 2*. Bureau of American Ethnology, Bulletin 30. Washington: Government Printing Office, pp. 787–794
- K u l m a r, Tarmo 1994. *Üldine usundilugu. I: Õppesõnastik*. Tartu, Tartu Ülikooli kirjastus
- L é v i - S t r a u s s, Claude 1994 = Клод Леви-Строс. *Первобытное мышление*. Москва: Республика
- L o n g, J. 1791. *Voyages and Travels of an Indian Interpreter and Trader*. London
- L o w i e, Robert H. 1911. A New Conception of Totemism. — *American Anthropologist*, vol. 13, pp. 189–207
- L o w i e, Robert H. 1947. *Primitive Society*. New York: Liveright Publishing Corporation
- L o w i e, Robert H. 1952. *Primitive Religion*. New York: Liveright Publishing Corporation
- M a s i n g, Uku 1989. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaal-sest hoiakust. — *Akadeemia*, nr 1, lk 193–223
- P i d d i n g t o n, R. 1950. *An Introduction to Social Anthropology*, vol. 1. Edinburgh and London: Oliver and Boyd
- R a d c l i f f e - B r o w n, A. R. 1969. *Structure and Function in Primitive Society*. London: Cohen and West Ltd.
- R a d i n, P. 1923. The Winnebago Tribe. — *37th Annual Report of the Bureau of American Ethnology*. Washington: Government Printing Office
- S c h m i d t, W. 1909. Die soziologische und religiös-ethische Gruppierung der australischen Stämme. — *Zeitschrift für Ethnologie*, Bd. 41, S. 328–377
- S t a n n e r, W. E. H. 1989. On Aboriginal Religion. — *Oceania Monographs*, No. 36. Sydney: University of Sydney
- S t r e h l o w, C. 1907. Die Aranda- und Loritja-Stämme in Zentral-Australien, Teil I: Mythen, Sagen und Märchen des Aranda-Stammes

Mihkel Niglas

in Zentral-Australien. — *Veröffentlichungen aus dem städtischen Völker-Museum Frankfurt am Main*, Nr. 1. Joseph Baer & Co.

Strehlow, T. G. H. 1947. *Aranda Traditions*. Melbourne: Melbourne University Press

Tennann, Eduard 1935. *Maailma usundid: Peajooni võrdlevast usunditeadusest*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts

MIHKEL NIGLAS (sünd. 1971) lõpetas 2000. a TÜ Usuteaduskonna.

ARVUSTUS

MAIAD, MÜÜT JA AJALUGU

Popol Vuh. Kitšee maiade raamat. Hispaania keelest tõlkinud ja saatesõnaga varustanud Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa, 1999. 240 lk.

Viimase kolme aastakümne jooksul on eesti keeles ilmunud mitmeid tõlketekste ja raamatuosi Meso-Ameerika¹ muistsetest kõrgkultuuridest. Esmajoones meenuvad arheoloogide W. Cerami, M. Stingli, V. Kuzmištševi ja V. Guljajevi nimed. Ent väga vähestesse kultuurkeeletesse on tõlgitud maiade üks olulisemaid müüdikogumikke ja legendaarse ajaloo kroonikaid *Popol Vuh*, mille pealkirja võiks teiste keelte eeskujul eestindada ka kui "Nõupidamise raamatut". Nüüd on see lõpuks olemas eesti keeles, ja seda nii kaunis tõlkes kui ka kenas kujunduses.

Eesti kultuuritraditsioonis on saanud heaks kombeks, et kultuuriliselt väärtuslikke tekste tõlgitakse algkeelest. Selles on suur teene eriti Linnart Mällil ja tema orientalistikakoolkonnal. Siiski võib reeglist teha mõistlikke ja põhjendatud erandeid, mis — nagu näiteks antud juhul — tulenevad originaalkäsikirja ajaloost. Maiad kasutasid kuni *conquista* alguseni omaenda hieroglüüfikirja, ja on ilmne, et vanim algtekst, mis ei ole säilinud, oli üles tähendatud samuti selles piktograafikas. 16.–17. sajandil kirjutati *Popol Vuh*'i tekst ümber hispaania ortograafiat matkivas foneetilises kirjaviisis. See kitšeekeelne käsikiri, mida ei ole samuti enam alles, sattus 17. ja 18. sajandi vahetusel paater Ximénezi kätte, kes kirjutas teksti ümber ja varustas hispaaniakeelse tõlkega. Pärast mitmesuguseid seiklusi on Ximénezi käsikirjast alates 19. sajandi keskpaigast tehtud mitu publikatsiooni. Ruth Lias selgitab oma saatesõna lõpus ka tõlkemetoodikat. On ilmne, et kui säilinud Ximénezi kakskeelne käsikiri on kõikide seniste põhitõlgete aluseks, ja et eesmärgiks ei olnud teha ka teaduslikku tekstiväljaannet, siis oli mõistlik võtta eestikeelse tõlke aluseks senistest parim — Adrián Recinose tõlge hispaania keelde. Pealegi on Ruth Lias võrrelnud mitut eri tõlget, mis nähtub ka raamatu

¹Meso-Ameerika on amerikanistikateaduses geograafilise Kesk-Ameerika kui ajaloolise kultuuripiirkonna kokkuleppeline nimetus.

lõpus olevast kirjandusnimistust. Võrdlesin eestikeelset tõlget huvi pärast pisteliselt Wolfgang Cordani tõlkega kitšee keelest saksa keelde². Tunnistan, et ma ei leidnud mingeid olulisi sisulisi erinevusi, mis moonutaksid teksti algset mõtet. Seega arvan, et Ruth Lias on järjekordselt näidanud ennast kõrge keeletaju ja süvenemisevõimelise tõlkijana.

Isegi kui uurijate käsutuses oleks maiade hieroglüüfikirjas voldikraamat ehk kokkuleppelise nimetusega koodeks, tekiks sellegagi hulganissti probleeme. Hoolimata aeg-ajalt ilmuvatest sensatsioonimaigulistest teadetest on maiade kirja mõistmisel veel palju valgeid laike. On säilinud ainult neli (võib-olla ka viis) maiade autentset voldikraamatut,³ sest piiskop Diego de Landa põletas 1562. a Mani linnas suurema osa maiade raamatuvaramust (mingil määral püüdis ta end hiljem rehabiliteerida kroonikaga, mida peetakse küll maisid käsitlevate seast üheks põhjalikumaks⁴), nii et dešifreerimiskatsetel tuleb enamalt jaolt tugineda suuremal-vähemal määral ajahambast kannatada saanud raidkirjatekstidele. Mehhiko uurijad peavad seni viljakaimateks ameeriklase J. Eric S. Thompsoni ja eriti venelase Juri Knorozovi lahenduskatseid⁵. (Knorozovi teedrajavat saavutust⁶ tunnustatakse tänapäeval küll paraku rohkem raja taga kui kodumaal; õpetlane suri kehvades oludes 31.03.1999. a⁷.)

Millest räägib *Popol Vuh*? Üldjoontes võib raamatu jagada kahte suurde ossa. Esimeses jaos on vanad maiade kosmogoonilised müüdid, mille järgi jumalad löid oma ühendatud mõtete ja sõnade väel ürgkaoset maailma ja kõik, mis seda täidab ja elustab. Muidugi ei läinud see äpardusteta — ebaõnnestunud loodu tuli hävitada ja otsast peale hakata, oli tarvis võidelda valejumalate ja kurjusejõududega. On tähelepanu-

²*Popol Vuh. Das Buch des Rates.* Aus dem Quiché übertragen und erläutert von Wolfgang Cordan. München: Eugen Diederichs Verlag, 1990.

³Laura Elena Sotelo Santos. Los códigos mayas. — *Arqueología Mexicana*, vol. IV, núm. 23, 1997, p. 34–43.

⁴Meil eriti kättesaadav venekeelne väljaanne: Diego de Landa. *Soobščenje o delah v Jukatane.* 1566. Per. s staroisip. J. V. Knorozova. Moskva—Leningrad: Izd. AN SSSR, 1955.

⁵Miguel León-Portilla. Grandes monumentos en la historia de los códices. — *Arqueología mexicana*, vol. IV, núm. 23, 1997, p. 16–23.

⁶J. V. Knorozov. *Ieroglifičeskie rukopisi maija.* Leningrad: Nauka, 1975.

⁷Harri Kettunen. Hieroglyfien ratkaisija kuoli unohdettuna Venäjällä. — *Helsingin Sanomat*, 17.04.1999.

väärne, et maiade mütoloogias tuleb ilmsiks mitmeid nn kõrgteoloogia tunnusoone, olgu siis kas või loomine mõtte (s.o Logose) abil⁸ ja siit-sealt aimduv *ex nihilo* printsiip⁹. Raamatu teine osa sisaldab lugusid maiade mütoloogilisest ajaloost, hõimude kujunemisest, tsivilisatsiooni tekkimisest, ka julmast võimuvõitlusest. Ühtaegu saame põnevat teavet kitseede filosoofilisest ja eetiliseast maailmakäsitusest, sellestki, kuidas maiade meelest tekkis inimohverdamise komme¹⁰. Ent täiesti õigesti kajastab R. Lias saatesõnas (lk 237) tänapäevast seisukohta, mille järgi maiade klassikalisel ajastul eelmisel aastatuhandel oli inimohverdus pigem erandlik nähtus, väga veriseks ja massiliseks kombeks muutus aga hiljem tolteekide sisserännu tulemusena.¹¹ Ajaloolises osas on palju etnograafilist ainet ja üldse aitab *Popol Vuh* kaasa maiade ajaloo ja nende kõrgkultuuri paljude nähtuste mõistmisele.

Eestikeelne tõlge on varustatud 200 selgitava märkusega, mis tuginevad A. Recinose ja teiste autoriteetsete tõlgete (vt lk 177) kommentaariumidele. Väga hea on tõlkija koostatud *Popol Vuh*'i nimeloend. Eriti kasulik on see lugeja jaoks lisatud hääldekujude tõttu.

R. Liase põhjalik ja teaduslikult hoolikas saatesõna väärrib ka ilma aparatuurita teadusliku ülevaateartikli nimetust. Rõõmustavad mitmed uudsed seisukohad, sealhulgas ka üldiselt veel vähetuntud tõdemus, et amerikanistid on ka Meso-Ameerika ajaloo kronologiseerimisel üha enam hakanud eeskujuks võtma Kolumbuse-eelse Peruu uurimisel juba mõnda aega kasutatavat kultuurihorisontide põhimõtet.¹²

Lõpuks juhiks siiski tähelepanu paarile asjale. 224. lk-l kasutab järelsõna autor maiade muistse ajaloo periodiseerimisel mõisteid Vana ja Uus *Impeerium*. Eeskuju leiab siin egiptoloogias traditsioonist, kus on kasutusel nimetused Vana, Keskmine ja Uus *Riik*. Ka R. Lias ise märgib, et *Impeeriumi* kasutamine on eksitav, sest väga tõenäoliselt ei ole suurriiklikku moodustist maiadel kunagi olnud. Juba seetõttu on mõistlik jääda *Riigi* juurde. 227. lk-l loeme, et maiade ajaarvamine algas augustist 3114 eKr. Siin on esitatud algdaatumi 0.0.0.0.04 Ahau 8 Cumhu hieroglüüfide üks vähem levinud tõlgendustest; suurem osa uurijaid arvab, et aastaarv peab olema 3113 eKr. Kuupäeva osas

⁸Vt nt märkus 8, lk 180.

⁹Vt eriti I peatükk, lk 11–13.

¹⁰III osa, V peatükk, lk 111.

¹¹Vt ka Yolotl González Torres. *El sacrificio humano entre los mexicas*. — *Arqueología mexicana*, vol. III, núm. 15, 1995, p. 4–11.

¹²Vt nt José Antonio del Busto Duthurburu. *Perú Pre-Incaico*. Lima: Editorial Universo S.A., sine anno, p. 4–5.

on tõesti vaieldavusi. Mehhiko teadlased kipuvad rohkem pooldama 11. augustit.¹³

Juba pikemat aega kasutatakse eesti keeles rahva- ja kultuurinimetuseks sõnakuju "maajad". Viimased paar aastat olen siiski arvanud, et õigem oleks "maiad", sest nii hääldavad selle rahva liikmed ise. Seetõttu meeldib mulle R. Liase puhul ka selline sõnakasutus.

Nüüd, kus meie miljonilise rahva lugemislaua on olemas omakeelne *Popol Vuh*, võiks mõelda ka maiade teise säilinud tähtseose — nn Chilam Balami raamatute — eestindamisest. See mälestis, mis kannab õieti nime *Jaaguariprohveti raamatud Chumayelist*, sisaldab samuti põhjalikke andmeid maiade ajaloo ja religiooni kohta. Hispaaniakeelne väljaanne on Eestis olemas¹⁴ ja Ruth Liase isikus on meil ka suurepärane, kogenud tõlkija.

Tarmo Kulmar

¹³Munro S. Edmonson. Calendarios mesoamericanos. — *Arqueología Mexicana*, vol. II, núm. 7, 1994, p. 6–11.

¹⁴*Libro de Chilam Balam de Chumayel*. Prólogo y traducción Antonio Mediz Bolio. (Biblioteca del Estudiante Universitario, 21.) Ciudad de México: Universidad Nacional Autónoma de México, 1991.

EDITORIAL NOTE

During the last decade one of the major aims of the Estonian mostly urban political elite has been privatisation of agriculture, replacement of Soviet collective and state farms by family-based production units of the Western type. The article by Ilkka Alanen, professor of sociology at the University of Jyväskylä, concentrates on this process. He analyses the reasons why this kind of policy got under way, although former collective or state farm staff mostly favoured the preservation of large-scale production. The author has proposed the following hypothesis: in that period the government had no clear-cut policy that would have resulted from the actual situation. Simultaneously, the abstract restitution ideology of the nationalist movement and the ultraliberal ideas adopted later by the government became an obsession for the agricultural reform, which had very few connections with solving everyday problems. The project of establishing family farms in Estonia failed, although a small number of technologically rather advanced farms are operating in Estonia. The result of the reforms remains unclear if one does not take into consideration the clashes at the local level. The rivalry between the "old" and the "new" personnel derived from the two social networks that had formed in the Soviet period and from the emergence of the nationalist movement. Within the collective and state farms two main status groups were fighting each other — the former collective farm management and the opposition that consisted mainly of nationalist movement activists with a "middle-class" background. The struggle between the status groups turned the decollectivisation process somewhat more anarchic and destructive but was not able to change its essence considerably. At best, the "middle-class" opposition managed to reduce the economic decline and alleviate the social problems caused by decollectivisation.

Estonia suffered greatly in the Northern War, which began 300 years ago. From 1700–1710 Estonia was one of the main battlegrounds. Among other atrocities, the town of Tartu was destroyed in 1708, and its inhabitants were deported to Russia. The Swedish King Charles XII was victorious at the beginning of the war. On 16 October he landed with the main body of his troops in Pärnu and on 30 November defeated the Russian troops in the battle of Narva. Eighteen years later, in the late autumn of 1718, Charles XII's troops were besieging the stronghold of Fredriksten in Norway. 30 of November happened to be Advent Sunday. Charles XII participated in the divine service, had a meal, and after the evening prayer rode to supervise the work being done at the approaches. A few minutes before half past nine the king was dead. A single shot in the autumn night made ended the era of Sweden as a greatpower. Who, however, was the shooter — was it an “honest bullet of the enemy” or a murder? Both scholars and amateurs have racked their brains over this question for almost three hundred years. Historian Margus Laidre acquaints us with the latest research on the theme and adds his own comments. He analyses the candidate's dissertation of Rolf Uppström (b. 1953) from the University of Gothenburg *Mystery: The Death of Charles XII* (Mysteriet: Karl XII död) that was defended in November 1994.

The theme of the Northern War continues with an excerpt from the novel “Ironhead” by Enn Koppel (1901–1942). In the 1930s Koppel was one of the most renowned authors of historical novels in Estonia. This is the first time when some excerpts from the two-part novel appear in print as after the June revolution of 1940 it was impossible to publish it.

“The Song of Joy”, dedicated to Charles XII's victory under Narva, contains motifs from Finnish folk songs and imitations of the Runic verse. Instead of the author's name the poem bears the cryptonym I. G. H. S. Finnish literary historians have attempted to attribute it to Josephus Clamnius, chaplain of Haapajärvi. Besides this poem in alliterative verse, nothing is known about his literary output.

The article by Peeter Mürsepp speaks about G. W. Leibniz's meetings with Peter I, the ambitions of the great scientist and his

proposals for developing science in Russia. For the first time Leibniz met Peter I in 1711, the second meeting took place in 1712. Then it was decided that Leibniz would become judicial privy counsellor for Russia. During the third meeting in Bad Pyrmont in 1716 it was resolved to found the Academy of Sciences in St. Petersburg. It is noteworthy that just there, in Bad Pyrmont, Leibniz became acquainted with a man who a few years later played an important role in founding the academy. This was Laurentius Blumentrost, the youngest son of the physician in ordinary to the tsar's court. In the same year Leibniz died. Out of the problems posed by Leibniz, four were solved to a greater or smaller degree. These were: discovering the borders between Asia and America, founding a leading institution for developing science in Russia, establishing observation stations for studying the deviation of the magnetic needle from the geographical meridian and collection of language examples in Russia for investigations in comparative linguistics. It was Peter I who created the conditions for solving the first two tasks. He compiled the instruction for Bering's first expedition and commissioned a sketch of the academy's statutes, which he completed with explanatory notes of his own.

Tracing the ideas of Quentin Skinner and Leo Strauss, Jüri Lipping asks in his essay what is the real essence of the views on politics and political morals that Machiavelli presents in his main works. To solve the problem, one has to answer the question "why", that is, to understand why Machiavelli says namely what he says. As Skinner says, in order to rediscover for ourselves the problems that Machiavelli was searching an answer for in his *Il Principe*, *Discorsi* and other writings, we should to restore Machiavelli to his own time. The main premise of Strauss is that the intellectual history of the West concentrates on the conflict between the biblical and the philosophical understanding of good life. Athens and Jerusalem, as he metaphorically calls them, are the two opposite sources of Western civilisation. Perhaps, as Strauss says, namely this conflict forms the basis for a certain way of thinking that is still philosophical but not Greek any more — namely the basis for modern philosophy. Just in this context, Machiavelli becomes for Strauss the key figure for understand-

ing modern philosophy. Machiavelli's achievement, whatever it was, cannot be understood from the viewpoint of politics itself or political history, for example from the viewpoint of the Italian Renaissance, but only from the viewpoint of the history of political philosophy. Skinner, however, seems to adopt a considerably more limited and qualified understanding of "contextual archaeology". According to him, one can grasp to what extent Machiavelli questioned and denied his own humanist legacy only if we have first described to what extent *Il Principe* embodied the values and problems characteristic of the genre of a mirror of princes on the whole. Only such a description can provide us with a yardstick for assessing the originality of Machiavelli as a theoretician of politics and thus justly appreciate this extraordinary originality by which he attacks the ruling moral principles of his time. Further, Skinner finds that, in order to disclose the meaning of a text, it is absolutely obligatory not to start from the close examination of the text itself, but one should try to understand the relation of the text to the existing conventions.

In September we celebrated the centenary of Urho Kaleva Kekkonen (1900–1986), who was elected Finnish president for five terms (1956, 1962, 1968, 1974, 1978). In this issue we publish the third part of the article by Helena Sepp, doctoral student at the University of Turku and researcher at the History Museum of Tartu University. This time she gives an overview of Kekkonen's unofficial visit to Soviet Estonia from 11 to 14 March 1964. The visit created problems everywhere. For the leaders of Soviet Estonia the emphasis on the proximity between the Finnish and Estonian languages and propagation of kinship feelings seemed ideologically problematic. As it was possible to interpret the visit as approval of the Soviet annexation of Estonia, it raised doubts among right-wing politicians in Finland as well as in West Germany and Sweden. The visit concerned most directly émigré Estonians. They saw Kekkonen as a small pawn on the Kremlin's big chessboard and the visit as enforced by Moscow. Nonetheless, Kekkonen's efforts initiated a new period of more active relations between Finland and Estonia. Finnish tourists began to conquer Tallinn, Finnish universities received guest lecturers of the Estonian language from Soviet Estonia, limited academic

relations began, Estonian television broadcast Finnish-Estonian quiz shows, etc. The Estonian singer Georg Ots became a celebrity in Finland, and Finnish television grew into a showcase of Western life for North-Estonians. In the 1970s this favourable leap dwindled into obvious stagnation both in Finnish-Estonian relations and in the life of the whole Soviet Union. In Finland Kekkonen's administrative style acquired the name of scourge parliamentarism (*ruoskaparlamentarismi*). In the autumn of 1981 Kekkonen's health worsened and he had to resign from office.

In 1942 the Free Estonian Front was founded, which was the predecessor of the National Committee of the Republic of Estonia (NCRE). The NCRE was a secret organisation that fought against both Russian and German occupations and secured the continuity of the Estonian presidency and government abroad until the restoration of independence half a century later. The Free Estonian Front published its underground newspaper "Vaba Eesti" (Free Estonia). The newspaper, published in the form of a handbill, came out in about every month and a half from the autumn of 1942 to 1944. A very strong anti-nazi attitude characterised the first issues of "Vaba Eesti"; however, when the Russian troops approached Estonia an anti-Bolshevist element appeared. On the following pages we present you the reprints of the newspaper.

What is totemism, asks Mihkel Niglas in his article. First he studies the origin of the word "totem". It comes from one of the languages of North-American Indians. The Ojibwa word *ototeman* means 'his brother-sister kin'. It has never been used to denote relations between people and mythical or godly beings but expresses kinship relations between people. Thereafter the author acquaints us with definitions of Australian totemism and theories about the origin of totemism. Finally, Niglas admits that the presumption of totemism means nothing else but taking a theoretical scheme and accommodating data to it. The researcher's preconceptions and synthesis correlate — and the result is totemism. One cannot progress anywhere from there — totemism is a blind alley of ethnology. "Totemism" is not a phenomenon in primitive peoples' or other cultures but a research method of ethnology. The terms "totemism", "totem", "totemist belief", "totem ancestor",

“totemist culture”, etc. are meaningless. All the attempts to describe primitive peoples’ beliefs relying on totemism are doomed to failure.

In the section of book reviews, Tarmo Kulmar, professor of comparative theology at the University of Tartu, discusses the Estonian translation of *Popol Vuh*, one of the most essential collections of Maya myths and a chronicle of their legendary history.

The issue ends with Part 7 of the series of articles by Tiit Henno, researcher at Tartu University, on Estonian oral speech. The author investigates which lexical and grammatical peculiarities differentiate this variety of language from the written text, first and foremost from literary language.

The princely case: Skinner vs. Strauss

Jüri Lipping

The discipline of a history of political thought has been characterized by the increasing awareness of the importance of methodological considerations in reading the classical texts by the past political thinkers. The essay attempts to introduce one paradigmatic controversy within this widely debated area of how to study past political thought, and of what implications this activity should (or should not) have with respect to our own immediate political concerns. These two different approaches (or should one even say, Anschauungen) of a philosopher and a historian, exemplified in the essay by way of contrasting the readings of Machiavelli's Prince offered by Leo Strauss and Quentin Skinner respectively, have persistently been the subject of argument and dispute, and if there exist permanent problems in the field of the history of political thought — the matter of a long-standing debate in its own right — then this very controversy itself seems to constitute, hauntingly enough, one of these. Put in a nutshell: when Skinner argues that there simply are no perennial problems in philosophy, and that there are only individual answers to individual questions and as many different questions as there

are questioners, then Strauss's critical study of Machiavelli's teaching is claimed to have ultimately no other purpose than to contribute towards the recovery of the permanent problems.

In spite of obvious differences in their methods and attitudes, however, it is possible to detect a curious "continuity" between Strauss's recognition that "the foundations are covered up" and are no longer immediately accessible, and Skinner's attempt "to uncover a lost reading of a value common to us and to that vanished world." It is suggested at the end of the essay that even if philosophical readings of historical texts should always, in view of their (necessarily) speculative character, be approached with attentive yet cautious care, the purely historical attitude (endorsed, but by no means unequivocally followed, by Skinner) might prove to be rather controversial, and perhaps even inconsistent, as soon as it attempts to be something more or something else than "simply antiquarian". Isaiah Berlin was probably right in his remark that in this field, it is the subject-matter itself that seems to present problems which preserve a considerable degree of continuity and similarity from one age and culture to another. And that methods of dealing with them vary greatly but none have as yet achieved so decisive a victory as to sweep all their rivals into oblivion.

On totemism

Mihkel Niglas

The studies on Australian Aboriginal religions often contain the terms "totemism" and "totem". The article begins with a short overview of the so-called totem problem. The first section presents a few definitions.

It is well known that the term "totemism" comes from the Ojibwa word ototeman that means "his brother-sister kin". However, this word has never denoted a relationship between humans and supernatural creatures. The responsibility for introducing the word totem lies with J. Long (1791). According to his erroneous statement, totem means a favourite spirit that watches over Savages.

The discussion about totemism reached its peak in 1910 when J. G. Frazer's monumental Totemism and Exogamy was published. In the same year A. A. Goldenweiser published his remarkable essay "Totemism: An Analytical Study". This very study announced the beginning of the decline in totemic speculations. Goldenweiser contested the traditional view that totemism was an integral phenomenon which was essentially alike everywhere. He selected a series of features that were commonly regarded as distinctive of totemism. For example, in British Columbia there is evidence for the develop-

ment of clans from village communities, such that exist nowhere in Australia. The American clans are graded as to rank; this condition is likewise lacking in Australian totemism. The sibs of the American north-west do not derive their names from totems but are named after localities; neither are totems always sib eponyms in Africa. Among the Iroquois and the Zuñi the totem is merely a sib name, and no other relevant ideas or practices are in evidence, not even the taboo on the totem, the prohibition to kill or eat the eponymous creature, which together with the totemic name is among the most regular features of totemism.

Goldenweiser defined totemism as "the tendency of definite social units to become associated with objects and symbols of emotional value" or as "the process of specific socialisation of objects and symbols of emotional value." R. H. Lowie stated that Goldenweiser saved totemism from becoming a catchword not corresponding to any reality whatsoever.

As far as I know, Lowie has given the shortest and the best explanation to totemism. He maintained that the problem of totemism resolves itself into a series of specific problems not related to one another. Only confusion can result from envisaging what is separate under a single heading. Uku Masing, a very eminent Estonian theologian, was also convinced that totemism

was an artificial concept signifying a complex which had never existed.

The third section presents the definitions of totemism proposed by the Australian ethnologists. Elkin declared totemism to be a view of nature and life, of the universe and man, which colours and influences the Aborigines' social groupings and mythologies, inspires their rituals and links them to the past. It unites them with nature's activities and species in a bond of mutual life-giving, and imparts confidence amidst the vicissitudes of life. Still, Elkin has not sufficiently explained what he meant by "a view of nature and life".

C. H. Berndt and R. M. Berndt took Elkin's definition and developed it further, saying that totemism was related to a view of the world in which man is an integral part of nature, not sharply distinct or differing in quality from other natu-

ral species but sharing with them the same life essence.

The fourth section deals with some of the various theories on the origin of totemism (Schmidt, Frazer, Durkheim, Freud and Radcliffe-Brown).

Finally, it is quite obvious that totemism as a phenomenon has never existed. It is a wholly theoretical construction. It is absolutely superfluous to retain the terms "totemism" and "totem" because there are so many views on totemism that one can never be sure which one is applied. For instance, van Gennep's "totemism" is not Frazer's "totemism", and Goldenweiser's "totemism" is not what Freud meant by this term, etc. One should index: totemism₁, totemism₂, and so on to be certain what the issue is. I think we should abandon and forget the terms "totemism" and "totemic" in order to study the distant worlds which in the course of time will recede from us more and more.

SISSEJUHATUS
SUULISESSE EESTI KEELDE

Tiit Hennoste

VII
LAUSUNG SUULISES KÕNES.
II

Eelmises osas vaatlesime dialoogilisusega seotud lausungite mõningaid keskseid tüüpe: sõnalausungeid ja fraaslausungeid, mis moodustavad üksi kõnevooru, kinnislausungeid, elliptilisi lausungeid kõnevooruna ja kõnevoorusid, mille alguses olid mitmesugused suhtluspartiklid. Ülejäänud dialoogilisusega seotud lausungid on kolmesugused:

- pikemad lausungid või mitmelausungilised voorud, mille alguses on partiklid või sidendid, mis signaalivad selle vooru seost eelneva vooruga;
- katkestamised ja üksteisele pealerääkimised;
- voorupiiri ületavad lausungid, mis võivad olla tehtud üksi või kahepeale.

Lisaks on sagedased mitmesugused üleküsimised jms, mis algatavad paranduslõigu ning kuuluvad nii dialoogilisuse kui protsessuaalsuse juurde.

2.2.6. Piiripartiklitega lausungid ja voorud

Omaette rühma moodustavad voorud, mis algavad piiripartikliga, mis osutab, milline on seos alustatava vooru ja eelneva vooru vahel (vt piiripartiklite kohta *Akadeemia*, 2000, nr 8). Osutatavad suhted võivad olla mitmesugused. Olulised on järgmised valikud:

1) milline on algava vooru kõneaine või teema suhe eelneva vooru omaga, näiteks:

- *ja, siis* ütleavad, et jätkub eelnev kõneaine;
- *no* ütleb, et järgneb mõttepööre;
- *ota* osutab, et vooru alustaja soovib püsida teemas, mida teine on lõpetatuks lugenud või tahab ära lõpetada;
- *kule* ütleb, et kõneleja soovib vahetada teemat, kas tuues sisse uue teema või minnes tagasi mõne juba räägitud teema juurde;
- *aga* toob sisse uue alateema;
- *muide, assoo, muuseas* osutavad teema katkestamise kavatsusele;
- *nojah* näitab eelneva jutuaine ammendamist;

2) millised on voozu sisulised suhted eelnevaga:

– *ja* ühendab;

– *aga* vastandab;

– *no* ütleb, et järgnev jutt eitab eelnevat juttu, seab selle kahtluse alla või on samameelne, kuid reservatsiooniga;

– *et, nii et* osutavad, et järgnev lausung on järeldus, seletus või kokkuvõte eelnevale; on kellelegi omistatud mõte; või et voozu alustaja meelest oli eelnev küll tõsi, kuid enesestmõistetavalt;

3) kas voozu on naaberpaari järelliige või vahesekvents ja kas voozu on oodatav või ootusvastane järelliige (naaberpaaride kohta vt *Akadeemia*, 2000, nr 10).

Selle rühma kesksed partiklid on *ja, aga, no, et, kule* ja *ota*. Partiklitest *no* ja *et/nii* et oli pikemalt juttu *Akadeemias* nr 8.

Ota. *ota* on partikkel, mida kasutatakse kõnevooru alguses, kus ta moodustab järgnevate sõnadega ühe lausungi. Väga harva võib ta olla ka küsimuse lõpus (Õ: *kui vana ta oli sis ota*). Omaette lausungi moodustab ta üksnes siis, kui kuulaja ei reageeri esimesele *ota*-le.

ota on partikkel, millel on kolm rolli. Ühelt poolt on ta voozu alguses dialoogipartikli rollis, olles tähelepanuärataja. Teiseks võib kuulaja alustada temaga paranduslõiku, osutades, et eelnevas jutus jäi midagi ebaselgeks, ja *ota* on seega toimetamispartikkel. Kolmandaks on tema rolliks näidata, mismoodi on talle järgnev voozu eelmise voozuga seotud. *ota* põhiliseks funktsiooniks on:

– osutada soovile, et pöördutaks tagasi mingi varasema katkestatud või lõpetatud teema, aga ka tegevuse juurde;

– jätkataks teemat, mida partner on juba lõpetatuks pidanud;

– süvendataks teema mingit aspekti, millest juba juttu on olnud;

– osutada minekut kõrvalekaldelt või n-õ augutäiteteemalt põhiteema või põhitegevuse juurde. See on veidi eripärane, kuid siiski samasse põhisuunda kuuluv funktsioon.

Et parandus on alati asi, mille puhul peatutakse või minnakse tagasi antud teema sees, siis on *ota* paranduse alustajana oma loomulikus funktsioonis. Sealjuures on statistiliselt kõige suurem hulk *ota*-partikleid just toimetamispartiklid paranduslõigu alustaja rollis.

Kokkuvõttes on seega *ota* partikkel, mille rolliks on signaalida olevas teemas püsimise ja/või peatumise soovi. Lausungi ülejäänud osa on enamasti küsimus, palve või soov. Tüüpilised *ota*-näited on dialoogis (1), kus esimene variant (*ododot*) on teemas püsimise soovi alustav partik-

kel ja teine (*oota*) on toimetamispartikkel, mis alustab voozu, millega senine kuulaja soovib lisainfot, ja alustab seega paranduslõiku.

(1) D: lähened igale ühele personaalselt.

B: \$ o ododot aga räägime nendest meetoditest siis veel. \$ (1.2)

A: kastikesse panemisel või.

B: jajah, ei=ei=no \$ ümberkasvatamismeetoditest, (.) mida sa rakendasid [mõningate inimeste puhul.] \$ /--/

D: [õ juba:: noh] väljendasid kuidas sa olid kellegile:: (.) kellegi oma kasti surunud või paika koha kätte näidanud mingile: neiule \$ kes oli enne väga kena olnd ja kes nüüd pidi nagu: (.) tustik olema=või. \$

A: mhemhe s(h)e t(h)ustik ei o(h)le p(h)ooltki \$ nii kole. ükskõik. \$ heh jah. (1.2) ma harrastan tõesti seda (-).

C: mhmh

B: oota see ongi meetod.

Harva on *ota* kasutatav ka eneseparanduse alguses, kus paranduse algatajaks on kõneleja ise ja läbiviijaks partner. Sellised parandused on väga harvad, sest üldiselt on eelistatud kõneleja enese algatatud eneseparandused.

(2) Kr: st=ma algust ei näinud. (0.5) kusjurs ma täiesti kujutan ette et see naine

M: a kuidas ta lõppes=sis.

Kr: ta lõppes sellega=et (.) ota ma=i mäleta mis selle mehe nimi oli [vaata see]

M:

[noh]

oli mis oli. (.) iks.=

Üks *ota* perifeerne funktsioon on ka selles, et minna kõrvalteemalt asja, jutu pealiinile, võtta üles augutäite asemel mingi oluline teema või alustada varem kokkulepitud tegevust. Näites (3) osutab seda *oota*, mille abil tullakse sündmuse põhitegevuse juurde. Lausung viitab võib-olla sellele, et varem oli teemaks midagi muud kokku lepitud vms. Igatahes käsitatakse eelnevat teksti kui kõrvalekallet, vahepala, augutäidet.

(3) UP: oo? (.) mis siis rääki. [(0.5)] siis ma teen kindlasti ära.

(-): [(podin)]

EP: a kas siin ei ole jah seda märgitud seda märki.

IN: palju nüüd võetakse sis: ka seda (.) raha. (0.5) paar tuhat=vä.=

UP: =ära räägi=

EP: =palju. (0.8) rõõvitakse.

JN: meil mina käisin sis oli nelikümmend prot- (-)

IN: oota onu juba lindistab. (2.0)

JN: pane nüüd laua=peale=ja

EP: kuidas siis niimoodi.

IN: mis seal vahet on.

ota võib kombineeruda teiste partiklitega, näiteks partikliga *ei* (*ei ot*), milles *ei* osutab vastuvaidlemisele, teistsugustele seisukohtadele, kui oli eelkõnelejal, või teistsugustele faktidele maailma kohta, ning *ota* osutab, et kõneleja soovib jätkata teemat, mida teine enam jätkata ei soovi; nagu näites (4), kus J soov lõpetada jutt varahommikusest minekust põrkub M sooviga asja veel arutada ja uusi argumente mängu tuua. Sealjuures osutab *ei* antud juhul vaidlusele partneri konkreetsete seisukohtadega.

(4) J: õhh ((nõrдинud turtsatus)) (1.5) mis=me=teeme. (4.0)

U: lauba omiku läte esimese praamiga üle.

A: õhh saa nii vara üles.

U: hehe ((pikk lõbus parastav naer))

J: ole mõistlik.

M: ei ot laupäeval ei lähe see esimene nii väga vara midagi.

J: ainult kella kuue ajal=jah. sel[ge.]

M: [ei] ot ma ei [tea] mis kell võibola isegi veel iljem. (0.5)

Näites (5) hakkab jutt ja kogu kõnesituatsioon lõppema (*mhmh* ja pikad pausid) ja J pöördub tagasi teema juurde, mis oli oluline ja mida ta soovib enne lahkuminekut selgeks saada. See *oota* on palve mitte veel lõpetada.

(5) J: seal ei ole mingi kiiruse peale või mingi siuk[ene] või mingid elud või nii. lihtsalt [pead] (.)

H: [mhmh.] [õhöh]

J: välja nuputama et lahenduseni jõuda. (.)

H: kihvt. (.)

J: mhmh. (0.5) Janekil. (.)

H: mmhmh? (2.2)

J: oota mis kell me homme=sis kokku saame. (.)

H: mm (.) kell üks Raekoja platsil.

Kule. Partikkel *kule* võib alustada naaberpaari esimest vooru ja võib alustada järelliiget. Näites (6) on partikkel *kuule* kui pöördumine, mis soovib minna tagasi vanale, juba kõrvalejäetud teemale; samal ajal näi-

tes (7) alustab *kule* voozu, mille eesmärgiks on lõpetada vana teema ja alustada uut. Seega on *kule* piiripartikliliseks põhirolliks osutada antud hetkel uue teema või kõneaine alustamise, teema vahetamise soovi, kusjuures see aine võib olla ka varem jutus esinenud. *kule* naaberpaari esimeses voozus on selliselt teemavahetuse märk. Seetõttu on ka paljud *kule*-ga algavad lausungid küsimused, mis võimaldab kergesti uut teemat alustada.

- (6) J: saksa keelt=ja (.) ladina keelt=ja
 B: kuule [Kiti, (.) mis mis olüm]piaadist sa rääkisid, mis asi see oli. (1.0)
 J: [kõike mida tahad, kõike saab õppida.]
- (7) Ai: porgandipirukale pannakse muskaati.
 M: * mhmh * (0.5)
 Ai: jaa
 M: a kule kas Siret töötab ikka siis seal või, (1.0) seal kellaäris=vä.
 Ar: ei=ole nüüd ei=ole.

kule naaberpaari järeliikme alguses alustab tihti voozu, mis põhjendab ootusvastast käitumist (nagu näites 8), või väidet, milles ütleja ise ei ole päris kindel, nagu näites (9), kus H vastab küsimusele *jah*, kuid see vastus on kahtlev. S.t, ta saab aru, et see suusõnaline nõusolek pole päris kindel garantii.

- (8) V: e:lu ja 'tegemine ma 'ootasin et sa 'kuue ajal elistad.
 H: kule e-e-ei 'jõudnud ennem. (0.5)
- (9) V: aga kas=sa oled nõusoleku 'saand, et=se jääb tei- 'sinule=vä.
 H: kule ausalt öeldes 'küll jah, et noh (0.5)
 V: 'suu[sõ]naline lubadus
 H: [se-] mhemhe põhimõtselt küll jah.

Aga. Oluline voozualguse partikkel on *agala*, kuigi statistiliselt on põhiosa *aga*-dest sidendid voozude sees.¹ *aga* ja selle lühivariant *a* on sõnad, mis osutavad, et voozudevaheline suhe on kontrast, vastandus väga laias mõttes, s.t ütleja vooz ei sobi mingis mõttes eelkõneleja voozuga kokku. See vastandus on ühelt poolt vastandus kahe nähtuse

¹Vt soome sõna *mutta* kohta: M.-L. Sorjonen, Vuoronalkuiset konnektorit: mutta. — *Suomalaisen keskustelun keinoja I*. Toim. A. Hakulinen. (Kieli 4.) Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 1989, lk 162–176.

vahel, samal ajal on see ka vastandus kahe vaateviisi vahel, ütleja ja eelkõneleja erimeelsusele osutaja. Kõige tavalisem on lihtsalt *aga*, lisaks võib esineda *aga* kombinatsioon muude partiklitega (*ei aga, no aga, jaa aga* jms).

Palja *aga* põhirolliks on tuua sisse uus alateema, mitte eitada eelnevas voores öeldut. See võib olla nii arendus sama teema piires kui ka mingi varasema teema tagasitoomine. *aga*-le järgneb kõige sagedamini küsimus, nagu näites (10), mis on kõige parem uue teema sissetooja, sest ta alustab uut naaberpaari ning eeldab selliselt vastust, mis aitab viia juttu küsija soovitud suunda. Lisaks võib järgneda ka palve, ettepanek vms tüüpiline naaberpaari esiliige, kuid ka tavaline jutustav lausung.

(10) A: mhmh mhmh (1.0) aga kas oli näiteks tundsit te ka: (0.8) na- näiteks kas töö (.) büroos (.) või seal börsil peab ütlema=et ma olen varem kinni istunud või midagi taolist.

M: kindlasti.

A: peab ütlema [jah]

M: [kind]lasti jah?=
A: =aga kas oli tunda=et suhtuti kuidagi mõnel pool halvasti sellepärast või

M: mm jah võibolla mõnes kohas on: teatud eal- eelarvamused nisukste asjade suhtes [aga] (0.5)

Sellele põhitüübile lisaks on *aga*-l ka selliseid kasutusi, kus kõneleja tuleb *aga* abil tagasi varasema teema juurde. Näites (11) tuleb L tagasi oma eelneva palve juurde, mille A on tagasi lükanud. Selline alateema ei pea pärinema isegi mitte samast vestlusest (vt näide (13)):

(11) L: mul on selline probleem. (.) kas teie tegelete tähtitud kirjadega.

A: jah. (.)

L: mulle saadeti tändab u- uu ess aast pandi posti (.) augusti lõpul üheksateist augusti pandi (.) posti tähtitud kiri mis ei ole siiani kohale jõudnud. (...) minuni. (...) kas te saate kontrollida (-) mis selle kirjaga juhtus.

A: tähendab kas kutse tuli teile või teil äkki ei (--)

L: ei ole tulnud kutset.

A: siis oodake palun kutset. (.) kui juhuslikult on ära kadunud

L: aga kas te saate palun kontrollida, [äkki (---)]

A: [ega see nüüd] nii lihtne ka ei ole seda kontrollida, me ei tea kus kohast kinni võtta. olete te kindel et see ta selles sides pidi (.) siia peab tulema. (.)

Teiseks harvaks *aga* kasutusvariandiks on juhtum, kus *aga* voores on sisult eelneva voores seotud ja vaidleb vastu eelmise voores seisukohtadele,

nagu näites (12). Sellisel juhul on tegu naaberpaari mitteootuspärase järellikmega, mida näitab ka see, et voo ru alustatakse põhjendava lau-sungiga. Sisuliselt on sel juhul tegu eelmise väite ümberlukkamisega, kusjuures kõneleja imestab, et teine üldse sellise väitega välja tuli, kuigi asja paikapidamatus peaks olema ka temale teada.

- (12) B: ee tal peaks olema kõik dokumendid täiesti korrektselt vist olemas. (.)
 kviitung on olemas.=
 D: =jajaa. (...)
 A: Raadiumi koolitus (--). ot ot (...) [ss] ((näitab paberit))
 C: [jah.]
 A: tõendi peal ei ole litsentsi numbrit kirjutatud. (.)
 C: a ma käisin täna seal läbi, nad veel ütlesid ei ole neil vaja litsentsi. et neil ei ole nii suurt: e seda: tundide hulka (.) tt neil ei ole vaja litsentsi.
 A: neil on lühi ajaline koolitus sis=jah.
 C: jah. (.) [ta ütles=et] nii- niipalju tunde välja ei tule=ja,

aga võib kombineeruda voo ru alguses ka teiste partiklitega. *jah agaljaa aga* osutab, et algav voo ru on naaberpaari järelliige, kuid eitab mõnes mõttes eelkõneleja väidet. Seega on voo ru ootusvastane. Näite (13) viimases toodud voo rus on partikkel *jaa + aga*, milles *jaa* kinnitab eelmise voo ru väidet, *aga* osutab, et järgnev vastandub eelnevale seisukohale. Antud juhul ei vaidle A siin C väljaõeldud väitega, vaid implitsiitse väitega selle taga (= mina, C, ei saa raamatuid odavamalt), mida on väljendanud ka C varasem küsimus (C esimene küsimus osutab, et tema arvates saaks A osta talle odavamalt raamatuid, kuid tema ise mitte).

- (13) C: a=sa 'kunagi rääkisid et sa saad=e (0.5) sealt=e 'kirjastuselt raamatuid 'odavamalt. (.)
 A: e Heino 'saabki.
 C: a 'Heino saabki jah.
 A: jaa, aga igalt 'kirjastusest saad 'sina ka odavamalt, kui sa kirjastuse 'poodi läät. (0.5) 'mina aint säält 'ostangi. (.) suurema osa raamatuid. (0.5) ainult siis kui see kirjastus [on kuskil 'Haapsalus=või 'Pämus=või] (.)

Üsna tavaline on, et kasutatakse koos partikleid, mis täidavad üksinda analoogilist, kuigi veidi erinevat rolli. Sellise rühma moodustavad näiteks partiklid *aga, kule, no, ei*, millest kõigi tähenduses on mingisugune varasema eitamise, varasemale vastandumise, varasematest erinemise komponent. Näites (14) on partiklipaar *a kule*, mille abil kõneleja toob sisse täiesti uue teema, kasutades korraga nii uut teemat alustavat *kule* kui ka vastanduspartiklit *aga*.

M aga eitab Kr nimetatud fakti, osutades, et kirjeldatud sündmused toimusid näidendis teisel ajal, kui kirjeldatud. Näites (18) aga on *ei* teistsuguses rollis. Ta eitab omaenese eelnevat lausungit, s.t alustab parandust. *ei*-le järgnev lausungiosa pakub kas omapoolset tõlgendust, omapoolset fakti või seletust teistsugusele arusaamale.

- (17) Kr: ja (.) noh=et umbes nii=et kuulge=et a mees tuli töölt ära umbes nii=et noh nüüd me saame kogu=aeg=e koos olla ja=s naine üts=et (.) ma ei taha teiega kogu aeg koos o(h)lla.

Ke: hehe

Kr: \$ ei see on mulle vas[tik.] \$

M: [ei] see oli juba esimese, see oli juba esimese [vaatuse ju=juures] (.)

- (18) B: kellele=nad kaastunnet avaldasid=sis.

A: ei, tändab noh (.) kuulutus oli. (0.5) se pildiga kuulutus oli ja all olid pojad peredega. (1.8)

B: ahhaa? (2.0) mhemhe

A: ja=ja sis see, (1.8) ku=ma tagasi tulin, (1.0)

B: millega te tulite üldse. (.)

ei seostub tihti muude partiklitega, moodustades paare, kus *ei* on alguses ja talle järgneb mingi muu partikkel (*ei no*, *ei aga*, *ei ota*). Paistab, et *ei* osutab põhiliselt seda, et voozu alustaja on eelkõnelejaga eri meelt. Talle järgnev partikkel osutab sellisel juhul, kuidas kõneleja vooz konkreetsemalt eelnevaga seostub, nagu näites (4).

2.2.7. Pealerääkimine ja katkestamine

Teoreetiline taust. Eraldi rühma dialoogilausungitest moodustavad sellised, mis on partneri poolt katkestatud. Katkestamist on üsna palju uuritud ning põhiliselt psühholoogiliselt ja sotsioloogiliselt seletatud. Eelkõige on uuritud seda kui vestlusrühma-sisese võimuvõitluse, domineerimise ja kontrolli vahendit ning tehtud järeldusi näiteks naiste ja meeste suhete kohta jms.² Katkestamise (*interruption*) põhiline liigi-

²Vt nt L. Tainio, Keskeyttäminen. — *Suomalaisen keskustelun keinoja I*. Toim. A. Hakulinen. (Kieli 4.) Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 1989, lk 177–194; L. Mutso, Soospetsiifilisest keeleuurimisest: Katkestused meeste ja naiste kõnes. BA. Käsikiri. Tartu Ülikool, 2000.

tus selles paradigmas pärineb Nicola Fergusonilt ja seda on pikalt lahti rääkinud Geoffrie Beattie.³ Analüüsi aluseks on kolm kriteeriumi:

- kas kõneleja vahetub;
- kas katkestatud kõne on saadud viia lõpuni või mitte;
- kas esineb samaaegset kõnelemist.

Nende tunnuste kombineerimisel saame viis võimalikku vooruvahetuse rühma, millest kaks esimest on sellised, kus pealerääkimist ei toimu, ja kolm viimast sellised, kus esineb pealerääkimine:

- 1) sujuv vooruvahetus: voor vahetub, ei kõnelda korraga, lõpuniviidud;
- 2) vaikne katkestus (*silent interruption*): voor vahetub, ei kõnelda samaaegselt, jutt ei jõua lõpuni;
- 3) otsene katkestamine (*simple interruption*): voor vahetub, kõneldakse samaaegselt, kõneleja jutt jääb pooleli;
- 4) katmine (*overlap*): voor vahetub, kõneldakse samaaegselt, mõlema jutt viiakse lõpuni;
- 5) ebaõnnestunud katkestamine (*butting-in interruption*): voor ei vahe- tu, kõneldakse samaaegselt, kõneleja jätkab juttu lõpuni.

Statistiliselt moodustavad umbes poole katkestamistest katmised, mille puhul mõlemad partnerid saavad oma vooru lõpuni viia. 18–20% on nii otseseid katkestamisi kui ka ebaõnnestumisi, mille puhul ühe kõneleja jutt jääb pooleli. Ülejäänud umbes 12% on vaiksed katkestused.⁴ Partneri jutu sisse öeldud minimaaltagasisidesid (*mhmh, jah, ahah*) ei peeta selles mudelis vooruvõtmiseks. Kas jutt jõudis lõpuni, seda vaadatakse intuitiivselt intonatsiooni, süntaksi ja semantika, samuti kehakeele märkide põhjal. Liisa Tainio näitab selle mudeli nõrkusi, refereerides Adrian Bennetit ja Stephen Murray't.

Esiteks, siin on segi aetud kaks asja, pealerääkimine (*overlapping*), mis on eelkõige deskriptiivne termin ja tähendab seda, et kaks inimest räägivad samal ajal, ja katkestamine (*interruption*), mis on tõlgenduslik kategooria, millest võib rääkida siis, kui ollakse situatsioonis, kus suhtlejate õigused ja võimalused lähevad konflikti.

Teiseks, on raske tõlgendada tagasisidet ja dialoogis üsna tavalisi lühikesi, silbipikkusi voorulõpukattumisi. Nimelt on nende puhul formaal-

³G. Beattie, *Talk: An Analysis of Speech and Non-verbal Behaviour in Conversation*. Open UP, 1983, lk 77–150.

⁴Vt statistikat: L. Mutso, Soospetsiifilisest keeleuurimisest: Katkestused meeste ja naiste kõnes. BA. Käsikiri. Tartu Ülikool, 2000.

selt tegu pealerääkimisega, kuid mitte katkestamisega, sest teine pool ühel juhul ei tahagi voozu ja teisel juhul ei toimu mingit võitlust.

Kolmandaks on küsimus selles, kuidas on seotud voozu vahetumine ja katkestuse ebaõnnestumine. Klassikaline tõlgendus on selline, et kui voozu ei vahetu, siis asi ebaõnnestus. Tegelikult aga võib inimene oma sõnumi ära öelda ega vajagi enam seda voozu (nt saab teiselt kõrvalepõikena vastuse või reaktsiooni oma vahelehitatud väitele). Seega on küsimus selles, mis on õnnestumise kriteerium: kas voozu saamine või oma suhtluseesmärgi saavutamine.

Segane on ka see, mida tähendab täielik, lõpetatud sõnum ja milliste kriteeriumide alusel seda määratleda. See tuleneb juba sellest, et suulise kõne lausungid on mõnikord uduste piiridega, s.t semantilised, süntaktilised ja intonatsioonilised piirid ei kattu. Põhimõtteliselt aitaks siin muidugi intonatsioonilise lõpetusega arvestamine, kuid samas, jutt sõnumist ei osuta mitte intonatsioonile ega grammatikale, vaid hoopis teksti sisule. L. Tainio arvab, et targem on üldse mitte kõnelda katkestamisest, vaid uurida ainult pealerääkimist kui deskriptiivselt kirjeldatavat nähtust, ja alles siis, kui on piisavalt uuritud, hakata vaatama, kuidas katkestamisega on.

Kuidas lahendab pealerääkimiste probleemi konversatsioonianalüüs, kus tavaliselt ei kasutata terminit *interruption*, vaid terminit *overlapping*? Seda probleemi on uurinud mitu autorit, eriti Emanuel Schegloff ja Gail Jefferson.⁵

G. Jefferson on näidanud, et suurem osa pealerääkimisest ja samaaegselt kõnelemisest algab TRP-des (ehk potentsiaalsetes voozuvahetuskohtades). Et konversatsioonianalüüsi järgi suhtlejad orienteeruvad just neile punktidele, siis ei ole siin üldse tegu katkestamisega, vaid need on katsed võtta voozu üle vastavuses kõigi voozuvahetusreeglitega. Pealerääkimine TRP-des on sellisel juhul kahe tegevuse kõrvalprodukt:

- kuulaja tõlgendab mingit kõneleja lausungit kui lõpetatud voozu märki ja hakkab rääkima, sest tal on selleks õigus;
- praegune rääkija jätkab edasirääkimist täpselt vastavuses oma õigusega.

See tähendab, et mõlemad järgivad suhtlusnormi, kuid tõlgendavad konkreetset lausungit erinevalt. Kuulaja tõlgendab lausungi lõpumärki

⁵Vt kokkuvõtvat artiklit: E. Schegloff, *Overlapping talk and organization of turn-taking for conversation*. — *Language in Society*, 2000, 29/1, lk 1–63.

voorulõpumärgina, kõneleja aga veel mitte. G. Jefferson on toonud välja pealerääkimise alguse (*onset*) kolm keskset kategooriat või punkti:

– siirdealgus (*transitional onset*): kui järgnev kõneleja orienteerub võimalikule TRP-le. Tegu on pealerääkimisega, kuid see ei riku voo-ruvahetusreegleid;

– etteaimatud algus (*recognitional onset*): kui järgmine kõneleja tunneb ära, mida praegune kõneleja hetkel ütlemas on ja võib ennustada selle valmis- saamist, isegi kui see toimub enne lausungi lõppu;

– edasiliikumist jätkav algus (*progressional onset*): kui praeguses voo- ruse on mingi voolavushäire ja järgnev kõneleja pakub lausungi lõpule- viimist, et viia vestlust edasi.

Kui pealerääkimine ja võitlus voo- ru pärast siiski toimub, siis lahenda- takse need konfliktid kahe loogika järgi: ühed lahendatakse kohe peale esimest silpi, teised on pikemad ja lahendatakse peale võitlust. Miks nii?

E. Schegloff leiab, et kõne on organiseeritud taktidena (*beat*), mille olemus pole päris selge. Ta tõlgendab sellena silpi ja väidab, et suur osa konflikte lahendatakse ühe takti järel.

Mis on selles võitluses suhtlejate eesmärgid? Neid võib olla erinevaid:

– voo- ru säilitamine;

– pealejäämine võitluses voo- ru pärast;

– oma sõnumi lõpetamine;

– oma voo- ru viimine punkti, kust tema resultaat pidanuks plaani järgi olema või kus ta on äratuntav;

– järjendi mõtte lõpuleviimine (*achievement of sequential implicat- erness*), mis tähendab, et järjendi kattuv osa on järelduv või äratuntav.

Ressursid, mida kasutatakse kattumistel, on valjem jutt, kõrgem toon, tempomuutus, oma jutu järsk katkestus (nii-õelda poolelt sõnalt), katkes- tusele eelneva elemendi kordamine või mõne järgneva hääliku pikenda- mine või venitamine. E. Schegloff nimetab neid hetkelisteks pidevuse takistusteks (*hitch* ehk *momentary arrest in continuity*) ja segadus- teks (*perturbation* ehk *marked departure of the talks articulation to that point*). Need võivad olla nii konflikti lahendamise võtmed kui ka igaks juhaks kasutatud vahendid. Samasuguseid võtteid kasutatakse ka eesti dialoogides.

Pealerääkimised ilma katkestamiseta. Vaatleme lühidalt pealerääki- misi, keskendudes nende seosele süntaksiga. Suurem osa pealerääki- mistest on sellised, mille puhul mingit konflikti suhtlejate vahel ei ole ning mõlemad pooled saavad oma asja aetud. S.t, et tegu on küll pea-

lerääkimisega, kuid mitte katkestamisega. Sellesse rühma kuulub kolm varianti:

- minimaaltagasiside ehk omaette voo moodustavate suhtluspartiklite kasutamine;
- kõneleja voorulõpu ja alustaja voorualguse lühike kattumine;
- samal ajal rääkimine.

Minimaaltagasiside jaoks kasutatakse eeskätt dialoogipartiklit *mhmh*, aga ka muid dialoogipartikleid (*ahah, jah*). Sellele lisaks võib kasutada ka afektiivseid suhtluspartikleid ning suhtlussõnu ja -fraase, nagu näites (19). Selline pealerääkimine võib toimuda nii TRP-des kui ka mujal.

(19) Kr: siuke: (1.0) nagu keegi oleks (1.0)

M: \$ umbes nigu näitleja [tuleb lav-] lavalt saali. \$

Kr: [\$ jaa täpselt \$]

Teine tavaline pealerääkimise variant on veidi enne *Complex TRP* (*CTRP*), mis markeerib voo lõppu (selle kohta vt *Akadeemia*, 2000, nr 10). See on variant, kus kuulaja alustab oma kõnevooru veidi enne kõneleja voo lõppu. Ta alustab siis, kui talle on juba selge, et kõnevoor lõpeb, milline on selle sisu ning see, et tema kõneleb järgmisena ja mida temalt oodatakse. Mingit võitlust voo pärast ei toimu, eelnev kõneleja saab oma voo lõpuni ütelda.

Sellised kattumised on tavaliselt 1–2 sõna pikkused, väga vähe on E. Schegloffi väidetud silbipikkusi kattumisi. Kas on tegu eesti keele eripäraga või transkriptsiooni ebatäpsusega, vajab veel uurimist. Mõnikord on tegu ka pikema kattumisega (mitu sõna või terve lühike lausung). Sel juhul on tavaliselt tegu sellega, et kõneleja mõte on juba lõppenud, kuid ta lisab veel mingi eelnevat mõtet kordava, täpsustava või varieeriva lausungi, mille ajal teine juba reageerima hakkab. Selle variandi üks tavalisi liike on juhtum, kus lõppev voor on küsimus, mille kohta kuulajal on selge, et küsitakse just temalt ja mida küsitakse.

Näites (20) on esimese pealerääkimise puhul tegu juhtumiga, kus JN jutt on sisuliselt lõppenud ja pealerääkimine algab lausungi ajal, mis lisab voo lõppu eelnevat pehmedava mõtte. Teised pealerääkimised on tüüpilised sõnapikkused voorupiiride kattumised. Süntaktiliselt sellised pealerääkimised mingeid tavalisest erinevaid lausungikonstruktsioone ei paku.

(20) JN: onu mis sa ütled sis. (.) Vähi nüüd teeb ise (.) valitsuse. (.)

EP: hehe

JN: ta käis (.) Meri juures ära ja Meri=vist (0.5) üts=et poiss jäta pullitamine järgi. [tundub=ni.]

EP: [ei tea.] (.) ma neid päevauudiseid ei kuuland veel. (1.2) ei tea. (0.5) mis nad kokku [räägivad.]

JN: [Rüütel] e ä ütles tä- täna=m marudalt=et (1.0) ta andis mõista=et nad võivad ise Reformiesa- erakonnaga teha valitsuse. (0.8) * hoopis, (.) kui see asi nii [kaugel.] *

EP: [Rüütel]=või.]

Kolmandaks, pealerääkimisest saame kõnelda juhul, kui kuulaja sekkub antud vestlusesse samal ajal, kui keegi kõneleb. Mitme inimese vestluses võib aga olla ka juhtumeid, kus samal ajal räägib mitu paari, kuid eri juttu. Sellisel juhul pole tegemist pealerääkimisega, vaid samal ajal rääkimisega, nagu näites (21).

(21) B: jajah, ei=e=no \$ ümberkasvatamismeetoditest, (.) mida sa rakendasid mõnin[gate inimeste puhul.] \$

D: [Mart (.) tahad veel=vä.

Katkestamistega pealerääkimised. Ülejäänud pealerääkimiste rühmad on sellised, kus toimub ka vähemalt ühe vestleja jutu katkestamine. Need rühmad on väikesed ning moodustavad keeruka ja mitmekesise kogumi. Neid võime liigitada mitmelt aluselt.

1. Esiteks saame pealerääkimised liigitada vastavalt sellele, millises punktis pealerääkimine algab. Need punktid võib jagada kahte rühma. Esimese moodustavad punktid, mille puhul me ei kõnele katkestamisest konversatsioonialüüsi mõttes, sest pealerääkimine algab kas TRP-s või veidi enne kindlalt prognoositavat TRP-d. Viimasel juhul on tegemist TRP etteaimamisega, mille pikkus on enamasti 1–2 sõna, kuid võib olla ka pikem. Nii võib rutiinseid probleeme lahendav ametnik alustada juba väga vara, nagu näites (22).

(22) L: tere (.) tahaks küsida < kui kaua üliõpilastele:: ütleme vanema töökoha kaudu > (.) kas on mingi vanusepiirang ka kui kaua [need]

A: [se]niks kuni on pikendatud haigekassakaart. (.) ee üliõpilaspilet.

Selle rühma puhul on tegemist voozu kuuluvuse tõlgenduste ristiminekuuga. Ristiminekuu ise on kahesugused. Valdav osa on sellised, kus senine kuulaja hakkab kõnelema teise jutu ajal, nagu näites (23), tõlgendades voozu lõppenuks. Väikese rühma moodustavad teistpidised tõlgenduste ristiminekuud, kus kaks inimest püüavad korraga voozu saada, nagu näidetes (24) ja (25). Viimases E pakub K-le voozu, lõpetades oma jutu

seisukohavõtuga (*ma mõtli et sina ei söö vast*, mis ootab K-lt reaktsiooni. Seda aga ei tule. K kas ei soovi seda anda või ei tõlgenda lausungi lõppu voorupiirina. Tulemuseks on pikk paus, mille järel vestlejad otustavad korraga, et nende kord on vooru võtta. Tekib pealerääkimine, mis kestab lühikest aega, ning K taandub. Tulemustelt analoogiline rühm on selline, kus mitu inimest reageerib korraga emotsionaalselt ühe inimese jutule, nagu näidetes (24) ja (27). Jutt on selline, kus kellegi poole ei pöörduta otseselt voorupakkumisega ning kõik tahavad kohe vooru saada.

(23) M: millest ta=sis kirjutab.

A: hehe

E: \$ otstarbekusest. (.) [otsta]rbekust arvestades. \$ (0.8)

M: [otsta-]

M: ahah=

E: =Soomes ja igal=pool antakse üliõpilastele soodustusi ja stipendiumeid makstakse, (0.5)

(24) A: vabandage et=ma tülitan, mtn küsida teie käest, kas te oskate mulle öelda, (0.5) kas=siin on tööstuskaupade poodi kuskil lähedal, kus saapaid või midagi selist müüakse. (1.2)

B: no siin kõrval on, aga ega see saapavalik on seal küll väga väike.

A: ahah

B: mai=[tea kas seal]

C: [täna on kinni] kõik ju.=

(25) E: aga ku nüüd täna sai, ma panin natukese sidrunit, ja es ole enam toda, (0.5) rõigas on muidu (niiskune) nagu kibe, ma mõtli et sina ei söö vast. (0.5)

K: [ongi (-)]

E: [mina] ei või väga (.) toorast palju süia. (1.0)

K: koolis alati sõime. (1.5) mida=sa=ei=või süia.

E: toorast palju.

Teise rühma moodustavad katkestamised, mille puhul kuulaja alustab oma juttu kõneleja takerdumise ajal (nagu näites (26), kus D takerdub, mida näitab sõnalõpu venitus ja järgnev mikropaus). Need on arvatud klassikalises teoorias katkestamiste hulka ja ka Jefferson võtab sellise alguspunkti oma normikohaste alguspunktide liigituses arvesse (*pro-gressional onset*), kuigi rangelt võttes ei ole siin tegu pealerääkimisega, vaid vaheleheppamisega. Küll aga on tegu katkestamisega. Oluline on ka see, et sellise vaheleheppe puhul ei ole tegu mitte reformuleerimise

sooviga, vaid just katsega ise juttu edasi viia. Selline vaheleühppamine on statistiliselt tavaline võte ja sellega seostub suulises dialoogis tavaline takerdumispauside täitmine, mis ei lase nii kergesti vahele hüpata.

(26) D: see on mingi sihuke: (.) [sujuvate ülemine]kutega see asi. (4.0) mm (0.8) et põhimõttelt sa ikkagi

A: [a no eesti keeles ju tähendab]

D: lähened igale ühele personaalselt.

B: \$ o ododot aga räägime nendest meetoditest siis veel. \$ (1.2)

Ülejäänud rühma moodustavad tõelised katkestamised, mille puhul pealerääkimine algab väljaspool konversatsioonianalüüsi pakutud punkte. Neid on väga vähe (nagu näites (27) esimene katkestus).

2. Kõigil neil juhtudel on tegemist sellega, et kaks inimest räägib korraga ja selline olukord ei saa kuigi kaua kesta. Me saame neid pealerääkimisi liigitada ka selle järgi, kuidas pealerääkimislõik lõpeb: kas ühe poole taandumisega või sellega, et mõlemad saavutavad oma eesmärgi.

Ja me saame neid liigitada ka selle järgi, kui kaua koos rääkimine kestab. Pealerääkimised võivad kesta kas väga lühikest aega (1–2 sõna, nagu näites (23)) või pikalt, nagu näites (25). Vaatame mõningaid tavalisi näiteid.

Näites (27) alustab B esimest pealerääkimist väljaspool TRP-d, poole lausungi pealt. Võitlus kestab pikalt, kuni lõpuks pealerääkija taandub poolelt sõnalt. Teist korda katsetab B TRP-s, mida ta tõlgendab voo ru lõpuna. Selline tõlgendus on ilmselt korrektne, sest A lisab voo ru lõppu ainult täpsustava eneseparanduse lausungi. Seetõttu ei ole tal ka põhjust voo ru pärast võidelda ning B saab voo ru endale. Muud pealerääkimised on selles katkendis ka dialoogipartiklid minimaaltagasisidena (*jaa*) või siis lühikesed voo ruiriide kattumised.

(27) A: jaa, aga igalt 'kirjastusest saad 'sina ka odavamalt, kui sa kirjastuse 'poodi läät. (0.5) 'mina aint säält 'ostangi. (.) suurema osa raamatuid. (0.5) ainult siis kui see kirjastus [on kuskil 'Haapsalus=või 'Pärnus=või] (.)

B: [ja noh nüüd oli see kevadm:]

A: või {mingi} 'isetegevuslik kirjastus, et ma ei 'teagi kus ta 'on, siis ma säält ei 'osta. [siis ma ei 'saa seal ost.]

B: [kevad' müük oli nüüd 'ka 'raamatukogus,] rahvusraamatukogus, sis seal oli ['ka.]

A: [seal] te võiksite täna 'läbi käia, seal=

- B: =ei ma 'arvan, seda ei 'ole enam. [(.) et se 'lõppes lau[bäval 'ära.]
 A: [(kõhatab)] [seal on] 'kõik
 'kirjastused 'koos, kule 'mina küll ei oks 'uskund et 'neligend tükki neid
 on teat.
 C: 'Eestis neligend [tükki.]
 B: [jaa]
 A: [jaa ja] ma ei lugend 'ära, ma lugesin 'lehest, [et
 neligend kaks kirjastust [oli] {-}: [mh] [mhmh]

Näites (28) on tegu juhtumiga, kus T tuleb vahele veidi enne TRP-d. Ilmselt ta siiski ei tõlgenda lausungilõppu voorulõpuna. Tema eesmärk on ainult pakkuda omalt poolt välja kiire vastus H eelmisele küsimusele. Ta saab oma sõnumi öeldud ning lõpetab sellega ka lausungi ja vooru. Seega saavutavad mõlemad oma eesmärgi.

- (28) H: a=vaata (.) a=vaata mis minul on? (.) ((näitab kriimustust käel))
 T: kust said?
 H: mh arva ä(h)ra? mhemhe
 K: sünnipäev?
 H: sünnipäev=sünnipäev=aga (0.8) jah (.) väike puntra[tants oli.] ja=sis
 T: [perekonnatüli.]

Näites (29) on tegu vaheletulemisega väljaspool TRP-d ning pika võitlusega, mille järel A taandub poolelt lausungilt. Samasugused pealerääkimised on selles vestluses ka A pealerääkimine D-le kolmandas voorus, C pealerääkimine A-le viiendas voorus. Lisaks on siin lühikesi voorupiiride kattumisi.

- (29) A: mhemhe \$ see on hea=avaldad [arvamust mõne asja kohta näiteks] \$
 D: [< kus:juures >] jah. (0.8) kusagil:
koolis [ma kujutan]
 A: \$ < [ja väga] hästi töötav, > (.) väga hästi [töötav meetod.] \$
 C: [aga mis]moodi, (0.8) aval-
 dad arvamust sa ütlesid.
 A: nojaa, su käest küsitakse midagi või isegi kui ei küsita, (.) siis [teha
 siukene]
 C: [sa
 ütled midagi] seltskonnas, [mingi lause.]
 D: [sa teed] seda praegult ka. (.) sa juba tä- täna
 üle- ülemises kabinetis seal:
 A: pidevalt. (.) [ma (.) ja]

D: [õ juba:: noh] väljendasid kuidas sa olid kellegile: (.) kellegi oma kasti surunud või paika koha kätte näidanud mingile: neiule \$ kes oli enne väga kena olnd ja kes nüüd pidi nagu: (.) tustik olema=või. \$

3. Lisaks võime katkestamisi vaadata sisulisest küljest. Paistab, et oluline tõelise katkestamise kontekst on eelkõige selline, kus senine kõneleja läheb suunda, mis on vaheleulijale vastuvõtmatu või ootamatu. Üks rühm on sellised pealerääkimised, kus küsitud hakkab vastama, kuid küsija saab kohe alguses aru, et teine hakkab minema küsimusest kõrvale, ja katkestab tema vastuse. Samuti võidakse käituda, kui kõneleja hakkab andma antud olukorras irrelevantset infot, nagu näites (30), kus teenindaja A reageerib selliselt kliendi L lausungile, millega too hakkab andma andmeid oma elukoha kohta. Samuti reageeritakse üllatavale (= mitteoodatud) väitele, hinnangule jms otsekohe, ootamata teise jutu lõppu, nagu näites (31). Ka vastuvaidlemine võib olla pealerääkimisega antud.

(30) L: aga kas te saate palun kontrollida, [äkki (---)]

A: [ega see nüüd] nii lihtne ka ei ole seda kontrollida, me ei tea kus kohast kinni võtta. olete te kindel et see ta selles sides pidi (.) siia peab tulema. (.)

L: ee kui ma elan Kaunase minu aadress on [Kaunase puistee neliteist.

A: [kas ta oli tähitud kiri mis ta

L: see oli tähitud kiri. (.)

(31) K: mhmh (0.8) nii et õõ (.) tegelikult võiks=õõ (.) seda, seda raamatut natuke rohkem (.) [sürrealismi (-) liigitada] kui näiteks seda, et see on selline noh (0.5)

I: [sürrealistlik (.) jah (.) täpselt nii on.]

I: mm siin on sürrealistlikke luuletusi [just=nimelt (.) aga (1.0) aga]

K: [jah nojah n aga see on imitatsioon nagu] et see see on see mis tuleb iseenesest rohkem.=

4. Viimaks saame katkestusi liigitada ka süntaktiliselt. Sellest seisukohast on meile oluline see, millised on need lausungid, mis katkestamise mõjul tekivad. Need poolelijäänud lausungid jagunevad kahte rühma: lühikesed ja pikad.

Esimese moodustavad lühikesed ühe-kahesõnalised lausungialguse juhid, s.t alustaja jätab esimesel võimalusel oma jutu pooleli, nagu näidetes (23) ja (25). Teise rühma moodustavad pikemad poolelijäänud lausungid. Nende seast tõuseb välja kaks katkestamise punkti:

– lausung jääb pooleli kas osalausungi piiiril või üks sõna pärast seda piiri (näites (30): *kas ta oli tähtitud kiri mis ta jms*);

– vahetult verbi järel või üks sõna pärast verbi (näites (27): *ja noh nüüd oli see kevadm.*; näites (26): *a no eesti keeles ju tähendab*; jms).

Seega ei katkesta kõneleja oma lausungit mitte suvaliselt kohalt, vaid viib selle teatud piirini või veidi tahapoole seda piiri. Piirid jagunevad kahte rühma. Esimese rühma üheks piiriks on osalausungi piir, teiseks verbijärgne punkt, kus on enamasti vana ja uue info või teema ja reema piir lausungis. Teine rühm on selline, kus kõneleja läheb ühe-kahe sõna võrra üle eeltoodud piiride. Sellist üle piiri minekut võib tõlgendada kui pikale pealerääkimisele lühikese lisamist.

2.2.8. Lausungid üle voorupiiri

Omaette rühma moodustavad dialoogis lausungid, mis lähevad üle voorupiiri, s.t lausung jaguneb mitme vooru vahel. Tuletame meelde, et lausungipiiri kriteeriumiks oli intonatsiooniline lõpetatus. Seega saame tõlgendada üle voorupiiri minevateks neid lausungeid, mille puhul intonatsiooni lõpetatust voorupiiril ei ole. Samal ajal aga peavad lausungiosad olema ka grammatiliselt ja semantiliselt tüktekuuluvad. Kuid lausung ei ole lause, mis tähendab, et ka üle voorupiiri minevates lausungites võib olla näiteks partikleid vms. Sellised lausungid saame jagada esmalt kahte rühma selle alusel, kes need voorud ütleb.

Esimene rühm on ühe kõneleja tehtud lausung, mida katkestab teise kõneleja voor. Siin on tegu ilma pealerääkimiseta katkestamisega, mille puhul esimene kõneleja loovutab vooru kuulajale ning jätkab pärast tema vooru oma juttu. Selliseid lausungeid võib jagada selle järgi, millist tüüpi vooru senine kuulaja vahele paigutab ja kuidas kõneleja pärast seda jätkab. Kõige tavalisemad on lausungid, mida katkestab kuulajapoolne tagasiside dialoogipartikliga (eriti *jah*). Seega on siin tegu sama tüüpi nähtusega nagu analoogilised pealerääkimisjuhud.

(32) M: hõh \$ kusjuures on nimodi=et õh (.) ma tean ühte inimest enda: (.) klassiõde=kes elab Saksamaal, ja näiteks tema ostis siit ja ütse=et mina ei=ole näinud. \$

O: ((naerab))

M: et=se=noh Saksa firma, (.) ilmselt Saksamaa on ikka nii suur=et

O: jah

M: igast kohast ei saa (jälle midagi.) ütleme=vel nendest (6.0) (-) hinna järgi vaadata, need on hästi armsad linad. ja need ei=ole=nüd=jõululi-

Keerukamad juhtumid on sellised, kus kuulajal õnnestub paigutada vahele terve lausung, mis on tihti küsimus, nagu näites (33). Sealjuures paigutub selline vahelausung enamasti TRP-sse või algab kõneleja pausikohast, kuid vahelehipe võib toimuda isegi keset sõna, nagu näites (34).

(33) M: se=on=sadaviiskend korda sadaviiskend on näiteks kakssada=nelikend krooni, se on nüü selline nagu meil siin laua peal on, (.)

O: ah nii pikk jah, (.) või se on laius või, või [pikkus.]

M: [tähendab]=ee see on nüü=õõ (.) meeter viiskend korda meeter viiskend, [ta] on ruudu kujuline.

O: [ahah]

(34) Va: Suuresuine sai nüü kõige väiksema 'juurdekasvu eksole=ja: ja: 'kuusteist koma kolmkümmend kaks prot'senti aga arvestades 'seda=et (2.5) .hh et meile 'eraldatud 'eelarve mahust (2.2) seitsekend viis prot'senti läheb 'praktiliselt 'palga 'FONDIKS (1.8) eksole (1.8) ülejäa=

Kü: =se on nii=

Va: =ülejäanud on ainult muudeks kulutusteks [no kas see tagab -]

Kui kuulaja selline vaheletulek eeldab kõnelejalt mingit reaktsiooni, siis võib too jätkata oma lausungit ning sulatada oma vastuse lausungijätku sisse, nagu näites (33), kus M tekst *ta on ruudukujuline* on tegelikult vastus O küsimusele; aga võib tuua vastuse küsimusele ka eraldi välja, nagu näites (35), kus A vastab alguses B küsimusele *jaa* ning jätkab kohe oma lausungit.

(35) A: tead, täna käisin Anne juures=ju. (.)

C: mis=Ann rääkis ead. (1.0)

A: tegi pitsat ja: andis jäätit=ja puha=ja (0.5)

B: Eiki=[oli] kodus=vä.

A: [tead]

A: jaa, (.) tead ku ea jäätis oli, (.) nendega, (0.5) ee kookoselbetega, (0.8) kook- kookoselvestega, (tead) ned väiksed tükid seal.

Kõneleja jätkab pärast sellist katkestust kas sujuvalt poolelijäänud kohast (näide (32)) või kordab katkestuse-eelset sõna (näide (34)).

Teise rühma moodustavad kahepeale tehtud lausungid, milles praeguse kõneleja lausungi lõpetab praegune kuulaja. Need võib jagada kolme rühma:

– katkestamised, mille puhul kuulaja võtab voo selleks, et ise lausung lõpetada, ilma et kõneleja oleks seda soovinud või kuidagi märku andnud, et ta takerdub;

– kõneleja takerdumine, mis annab kuulajale märku, et kõnelejal on probleem, kuid mitte otsene abipalumine. Selline esineb näites (36), kus Ke pakub omalt poolt välja info, mida Ka otsib;

– kõneleja otsene abipalumine ja partneri pakutud abi lausungi lõpetamiseks.

Selliseid näiteid esineb eelkõige suhtluses võõrkeele kõnelejatega. Emakeeles suheldes tuleb sellist asja üliharva ette, sest olukorda, kus pööratakse partneri poole grammatilise, sisulise või suhtlusprobleemi lahendamiseks abi saamiseks või lastakse partneril probleem lahendada, püütakse suhtluses pigem vältida.

(36) Ke: ta käib sääal Annemõisa koolis.

Ol: m::hm

Ag: mis klassis ta käib. kaheksandas või üheksandas.

Ka: mm nüüd ta käib [õ õh]

Ke: [üheksandas klassis]

Kahepeale tehtud lausungite emakeelses jutus oluliseks alaliigiks on aga lünk-küsimused või lünk-soovid. Need on samuti poolelijäetud lausungid, kuid need jätab kõneleja pooleli teadlikult, oodates, et teine viiks lausungi lõpuni. Tegu ei pea olema sellega, et kõneleja ise lõpetada ei oska, ega ka reformuleerimisega, vaid teadliku voo üleandmise võttega.

Selliseid lausungeid on eelkõige spetsiifilistes kontekstides, nt õpetaja lausungid, kes esitab klassis küsimusi nagu näites (37), kuid neid on ka tavalistes vestlustes, nagu näites (38), kus on tegu O-poolse lünk-küsimusega.

Omaette alaliigina kuulub sellesse rühma võte, millega kehutatakse teist rääkima, eelkõige oma alustatud juttu jätkama pärast kõrvalepõiget või muud takerdumist. Selliseks kehutajaks on eesti keeles näiteks partikkel *nii et* nagu näites (39). Sellisel juhul on tegu intonatsiooniliselt ühe lausungiga, kuid alustaja osaks jääb vaid lausungi partiklist koosnev aligusosa.

(37) A: ja Napoleon suri (1.2)

B: Elba saarel

(38) O: kaks-kend liitrit ööksakend=viis=eed.

M: sada=kaksteist (krooni.) (11.0) ((ostja otsib raha))

O: * ma=län toon raha juurde. (2.0) nii. (0.5) viiskend kuuskend seitse-gend < kaheksagend, > * (1.0) öheksakümmend. < öheksagend kaks, > ja ma jään praegu võlgu

M: kakskümnend.=

O: =kaks-kend (2.0) aitäh. (4.5) ((ostja läheb auto juurde, ütleb naisele:))
anna kakskend krooni. (18.0) ((naine annab rahakoti, mees läheb putkasse))
mm (1.0) mhmh?

(39) I: päris nii, (.) aga siis oli see küll jah. (3.0) sest tegelikult sel perioodil ma
olin ikka täi- täitsa arutu=või (1.5)

K: just=nimelt sellel aiamaja perioodil.=

I: =jah, jah.

K: mhmh (1.8) nii et=

I: =ma ei käinud kuskil linnas, ma kui ma käisin ära sis ma käisin ee Suvis-
tega purjetamas Võrtsjärve peal ja tulin tagasi=ja (0.5) ja tegin edasi. (1.0)
korra selle perioodi jo-jooksul tähendab.

2.2.9. Üleküsimised

Eraldi dialoogilausungite rühma moodustavad sellised sõnad (*jaa? mis?*), fraasid (*ongi nii?*) või laused (*ma ei saanud aru*), mille põhjuseks on asjaolu, et kuulaja leidis eelnevast jutust mingi probleemi. Kuulaja algatab nendega reformuleeringu. Sellised üksused on seotud nii dialoogilisusega kui ka protsessuaalsusega. Vaatleme neid konstruktsioone edaspidi reformuleeringute rühmas.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3–6,9,11,12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 4,5,6,8–12; 1995 — 1,5 –12; 1996 — 1,2,3,6–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 45 krooni) ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihu

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2001

Back issues for 2000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1					5	6	7	8	9	10	11	12
---	--	--	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Agricultural policy and the struggle over the destiny of collective farms in Estonia	<i>Ilkka Alanen</i>	2259
The mysterious death of Charles XII — an accidental bullet or a murder?	<i>Margus Laidre</i>	2302
Ironhead: Excerpts	<i>Enn Kippel</i>	2318
A song of joy on the occasion of the noble victory that Almighty God in his mercy gave to the highest Lord and King, Our most merciful King Charles XII with his small army under the town of Narva on the 20th of November 1700 over his treacherous enemies, the Russians	<i>I. G. H. S.</i>	2341
Gottfried Wilhelm Leibniz and Russia during the Northern War	<i>Peeter Määrsepp</i>	2349
The princely case: Skinner vs. Strauss	<i>Jüri Lipping</i>	2374
Urho Kaleva Kekkonen: The Finnish patriot and Estonia. III	<i>Helena Sepp</i>	2396
Newspaper "Vaba Eesti". III		2411
On totemism	<i>Mihkel Niglas</i>	2422
Review: Mayas, myth and history. <i>Popol Vuh</i> . <i>Kitšee maiade raamat</i> . Hispaania keelest tõlkinud ja saatesõnaga varustanud Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa, 1999. 240 lk.	<i>Tarmo Kulmar</i>	2450
Editorial note. Summaries		2454
An introduction to Estonian oral speech. VII	<i>Tiit Hennoste</i>	2463

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

HEA LUGEJA!

AKADEEMIA

tellimine 2001. aastaks on 324 krooni (12 numbrit aastas).

Üksiknumber maksab 36 krooni.

Kuid on võimalik ka kultuuriajakirjade kimptellimine.

Säästa oma raha!

Akadeemia+Vikerkaar = 409.- Sääst 95.-

Akadeemia+Looming = 434.- Sääst 80.-

Akadeemia+Keel ja Kirjandus = 404.- Sääst 100.-

9 770235 077719